

HANDELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR DE STUDIE
VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN
VAN VLAANDEREN

DEEL CXI VAN DE VERZAMELING

JAAR 1974
Aflevering 3-4

Uitgegeven met steun van de Regering
de Provincie en de stad Brugge

BRUGGE 1974

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

SOCIETE D'EMULATION

Secretariaat : Koningin Elisabethlaan 63, 8000 Brugge.
Redactie : Academiestraat 14, 8000 Brugge.
Postcheckrekening: Société d'Emulation Brugge, nr. 107939.
Abonnement op de «Handelingen» : 250 fr. per jaar.

I N H O U D

I. BIJDRAGEN

- A. Dewitte, *Gegevens betreffende het muziekleven in de voormalige Sint-Donaaskerk te Brugge. 1251-1600.* 129-174
L. Dailliez, *Le plus ancien texte de la Règle du Temple* 175-200
A. Vanclooster, *Aspecten van het kerkelijk leven in het bisdom Ieper tijdens het episcopaat van Willem Delvaux (1732-1761)* 201-238

II. OORKONDEN EN MEDEDELINGEN

- A. Laret-Kayser, *Le Journal de Guerre du sous-lieutenant d'administration J.-P. Kayser* 239-253

III. BOEKBESPREKINGEN

- A. Schouteet, *Stadsarchief van Brugge. Regesten op de oorkonden 1089-1300 (J. Mertens)* 254-255
F. De Wever, *Pachtprijzen in Vlaanderen en Brabant in de achttiende eeuw (W. Vanderpijpen)* 256-258
KRONIEK 259-285
BOEKENSCHOUW 286-317

Gegevens betreffende het muziekleven in de voormalige Sint-Donaaskerk te Brugge 1251-1600

De gegevens die hieronder volgen zijn hoofdzakelijk geput uit de Rekeningen van de kerkfabriek van Sint-Donaas (Arch. Bisd. Brugge). De bedoeling is het tot nog toe beperkt beschikbare bronnenmateriaal betreffende organisten, orgelbouwers, muziekschrijvers en componisten uit te breiden. Dat dit voor de kennis van het muziekleven onverwachte perspectieven biedt is een belangrijk resultaat van dit onderzoek, dat duidelijk slechts volledig kan zijn wanneer dit enerzijds kan worden geïncorporeerd in het volledige instituut dat de Donaaskerk tot de Franse Revolutie was, anderzijds nadat een volledig onderzoek van alle testamenten en fundaties zal afgesloten zijn. Eén en ander zijn nog niet direct in zicht, wat de beperking van onze bijdrage in reliëf stelt ¹. Het vergelijkingsmateriaal met de overige Brugse kerken is, vanaf het eind van de 15e eeuw, beschikbaar voor de Sint-Jacob, Sint-Salvator en O.L.Vrouwkerken. Ook voor Sint-Gillis zijn de namen, althans van organisten en leiders van de cantorij, bekend. Afwezig blijft de Sint-Walburgakerk, waarvan het archief, vóór het eind van de 16e eeuw, niet bereikbaar schijnt te zijn ².

1. Betreffende problematiek en publicaties, zie: A. Dewitte, *De grafelijke Sint-Donaaskerk te Brugge als middeleeuws cultuurcentrum*, in *Studiën en berichten*, 1971, pag. 3-21; en A. Dewitte, *Zangmeesters organisten en schoolmeesters aan de St.-Jacobparochie te Brugge 1419-1591*, in *Biekorf*, 1971, pag. 332-349.

2. De gegevens betreffende de Brugse orgels worden in Bijlage 2 opgenomen; over de werking van de St.-Gilliscantorij verschijnt een afzonderlijke bijdrage in *Biekorf*.

Wat zijn de (voorlopige) typische kenmerken die voor Sint-Donaas beschikbaar werden, en die hierna chronologisch worden behandeld.

1. Vooreerst de intense schrijf- en compositorische arbeid, meestendeels gebeurende door beneficiarii van de kerk zelf, vanaf de kapelmeester en organist Jacob Couterman, 1427, tot 1560. In de 15e eeuw alleen al levert dit een 100-tal missen en 20 mottetten op, met als componisten J. Ockeghem, R. De Wreede, B. Mijs, Al. de Groote sr. en J. Obrecht. Het opsporen van deze codices moet een ongekeerde — of verkeerd toegeschrevene — oogst aan composities opleveren. We denken met name aan de 6 codexen, samen 400 mottetten bevattend, die nog in 1559 ten gebroei van de Sint-Donaaskerk werden gebloeemleesd³.

Codicologisch evengoed als kunsthistorisch onderzoek moeten in staat zijn de uit Sint-Donaas stammende composities tot een ruime catalogus samen te brengen. We beschikken b.v. over een volledige lijst van alle voor Sint-Donaas werkzame boekbinders; we weten dat minstens vanaf 1476 een traditie de verplichting oplegde bij het jaarlijkse Kreupelenfeest te Aardenburg een nieuwe mis te componeren, zodat het aantal aan de zangmeesters toegeschreven composities verhoogd moet worden met evenveel mismiscomposities als zij jaren diensttijd telden. Occasionele, ev. anonieme, composities, n.a.v. b.v. Onnozele Kinderendag (vanaf 1489); het Beianenfeest (vanaf 1488), het officium van het Ezelsfeest (vanaf 1424), kunnen even zovele criteria zijn om nieuwe toeschrijvingen aan te kunnen⁴.

Het probleem betreffende de bibliotheek van Sint-Donaas is inderdaad in die mate gecompliceerd dat de kanunni-

3. Rek. 1559, fol. 27; Rek. 1560, fol. 26 v. Het schrijfwerk na de geuzentijd, zie noot 7, was uiteraard een tussenoplossing.

4. Uitgebreide referenties betreffende boekbinders, gewone scriptores en verluchters in A. Dewitte, *Boek- en bibliotheekwezen in de Brugse Sint-Donaaskerk 13e-15e eeuw*, te verschijnen.

ken, na b.v. een serie belangrijke kosten in de XVe eeuw om dergelijke bibliotheek te bouwen, vanaf 1521, blijkens commentaar van Erasmus zelf, de volumina totaal verwaarloosden ⁵, terwijl de bibliotheek, vernietigd tussen 1580-84, nauwelijks vermeld wordt in de opgave van vandalisme. Bovendien lieten de kanunniken, na hun terugkeer uit Sint-Omaars, waar zij die vier jaar onderdak kregen, hooguit twee fardelen en vasa boeken terugkeren ⁶. Was de rest van de boekwerken, met ev. inbegrip van de muziek-literatuur, in Brugge achtergelaten en daar weggesloten, dan zou A. Sanderus in zijn bibliotheeksoverzicht minstens iets hebben geciteerd; of lieten de kanunniken hun boeken-schat gewoon achter in Atrecht en Sint-Omaars? Indien dit laatste mogelijk is moet een onderzoek in de Noord-Franse bibliotheken, — waar b.v. ook het hs. van Zegher van Male reeds te voorschijn kwam (Cambrai 145), het hs. 124 te Cambrai, het *Chronicon* van R. de Doppere te Douai (hs. 844) en St. Omer (hs. 730) — eventueel ook meer hss. laten uitkomen.

Vanaf de terugkeer der kanunniken naar Brugge betreffen vermeldingen van de muziekboeken alleen koorboeken: twee libri processionales; antiphonalen; 2 brevieren (1 hs., 1 gedrukt); het missaal van het hoogaltaar; en de cantualen van het koor. Geen enkel bibliotheekwerk wordt vermeld. Wel komen aankopen voor van (koor)boeken: aan de kerk van Dudzele; een bestelling van een gregoriaans missaal aan de scriptor Symon vanden Sport van de St.-Andriesabdij, 1586; de aankoop van een insignis liber missalis a quodam ignoto monacho; van twee gregoriaanse-libri pro-

5. A. Dewitte, *Erasmus en Brugge*, in *Handelingen Société d'Emulation Brugge*, 1957, pag. 13. Het kapittel geeft dit overigens zelf toe in 1568, datum waarop men het boekenbezit poogt te revalorizeren (fol. 52).

6. Rek. 1580-85, fol. 70, 71; Rek. 1586, fol. 71 v.; er wordt in 1586 een armarium in de bibliotheek geplaatst en de bibliotheek wordt opgekuist, zonder vermelding van herstellingswerken (fol. 74, 67).

cessionales, in 1587 besteld aan de kapelaan Corn. Croes; en van de aankoop, in 1589, van de *capitula precium horariorum* aan de pastoor van St.-Walburga, J. Maene; ze geven één keer in 1595 een *psalterium davidicum* weg aan de Capucijnen.

Het is ons inziens duidelijk dat de bibliotheek zelf niet meer bestond, en de eerste nieuwe poging de houten structuur op te bouwen in 1587 begon; zij kreeg eventueel haar eerste boeken bij de dood van de bisschop R. Drieux, 1594⁷.

2. Het is opvallend dat het verschijnen van muziekschrijvers, duidelijk samengaand met het opduiken van belangrijke componisten als G. Dufay, G. Binchois, G. Joye, A. de Groote sr., J. Obrecht e.a. XVe-eeuwse namen meer van beneficiarii aan Sint-Donaas, een verschijnsel is dat zich ook in Sint-Jacob, O.-L.-Vrouw en Sint-Salvator voordoet vooreerst, doch dat dit parallel loopt met het verschijnen te Brugge van bekende namen ook in de andere sectoren van het kunstbedrijf. Wij denken aan de boekverluchters uit Utrecht, tegen wier bedrijvigheid vanaf 1426 ambachtelijke beperkingen worden opgelegd⁸. Wij denken aan Jan van Eyck, aan Tideman Maes, aan de plotse opbloei van de kunstproductie van de koperen grafplaten, aan de talloze XVe-eeuwse kerkelijke en burgerlijke bouwwerken, en uiteraard zowel aan de belangstelling van de Bourgondiërs voor Sint-Donaas als aan deze van de Habsburgers zowel voor de O.-L.-Vrouw- als voor de Sint-Salvatorskerk⁹. Is

7. Rek. 1580-85, fol. 72 v., 83 v.; het herstel van de uit St.-Omer teruggekeerde boeken gebeurde op 29 nov. 1586 en was zeer gering: Rek. 1586, fol. 71 v.-72 v.; Rek. 1585, fol. 67; Rek. 1587, fol. 71 v.; Rek. 1594, fol. 62 v. Aankopen: Rek. 1585, fol. 68; 1586, fol. 71; 1587, fol. 72; 1589, fol. 83 v. Schenking: Rek. 1595, fol. 61 v. Bouwnota: Rek. 1587, fol. 72.

8. J. Weale, *Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges*, in *Le Beffroi*, dl. IV, 1872-73, pag. 238.

9. Hier worden bedoeld zowel het jaargetijde van Maria van Bourgondië en de schenking van de nu nog bewaarde ornamenten aan de

deze ook financiële belangstelling oorzaak van het ontstaan van Brugge als artistiek centrum van West-Europa in de XVe eeuw? Het is evenzeer opvallend, in de sector boekdrukkunst, dat met het weggaan van Lod. van Gruuthuse ook deze veelbelovende start te Brugge gewoon over de kop gaat en slechts éénmaal op internationaal peil herneemt, en dit bij H. Goltz, onder het mecenaat van de Laurini en van de stad Brugge, 1560-80¹⁰.

XIIIe-XIVe eeuw.

We moeten ons natuurlijk hoeden in de historie van de muzikale activiteit, die we laten beginnen vanaf de vroegste rotulus, 1251-52, (tot 1365 beschikken wij slechts over een tiental rotuli) deze te interpreteren in relatie tot de prestaties van de XVe eeuw.

Anderzijds is het zowat onmogelijk een duidelijk inzicht te krijgen in de bredere functie van de te Brugge reeds op het eind van de 13e eeuw bestaande «school voor speellieden»¹¹. Die school voor minstrelen, die bleef bestaan tot

O.-L.-Vrouwkerk, naast de oprichting in St.-Salvator van de confrerie van O.-L.-Vrouw van de Zeven Weeden. Het vroegst optreden der Bourgondiërs in Sint-Donaas: de ontvangst van Filips de Stoute en Margaretha van Male, gebeurt na de dood van Lodewijk van Male, in 1384 (Rek. 1383, fol. 6 v.).

10. Zie hierover A. Dewitte, *Het Humanisme te Brugge*, in *Handelingen Zuidnederlandse Maatschappij*, 1973, passim.

11. L. Gilliodts-van Severen, *Les ménestrels de Bruges*, Brugge 1912-13, pag. 7. Wij moeten in dit verband er wel op wijzen dat in de 16e eeuw de magister cantus van Sint-Jacob, Joh. Apollo, daarna bas-canter, dit ambt opdeelde met dit van stadsspeelman. De vroegste namen van menestrelen, joculatores, hystriones in de Stadsrekeningen zijn: 1294, Pinpernele et alii, terwijl dit jaar vijf menestrelen het poorterschap aanvragen: Nicholaus de Dam, Johannes de Hale, Nicholaus Keiser, Johannes Christelot en Egidius filius Testelet. Pinpernele verschijnt omdat hij met zijn medegenoten *ergens Attrebatu ad Candelam* is, een rekeningpost die reeds in 1292 voorkomt. In 1297-98 krijgen de speellieden een toelage op O.-L.-Vrouw-Hemelvaart, in 1298-99 omdat zij zijn portantes candelam ad ecclesiam beate Marie; in 1299, 1 januari wordt aan de *ludentibus ad hastiludium* wijn gepresenteerd. Zie: C. Wyffels en J. De Smet, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319)*, eerste stuk, Brussel 1965 - Kon. Commissie voor Geschiedenis, p. 874, 454, 342, 565, 709. De verge-

1795, en waarnaar in de 14e eeuw tot en met musici-instrumentisten uit Aragon, van de vasten tot augustus, werden uitgestuurd, zou hebben gediend zowel om de instrumentisten te bekwamen in technische vaardigheid, als om hen te initiëren in nieuwe chansons en in de nieuwe muziekrichtingen ¹².

Wat Sint-Donaas betreft is de vroegste naam van een organist, hoogst waarschijnlijk — net als zijn opvolgers — orgeltechnicus, de in 1306 geciteerde Johannes, filius Rogeri, Johannes Rogiers of Roegaert, clericus ¹³. De vroegst bij name geciteerde orgelhersteller is, in 1406, Vincencius ¹⁴ en de eerste organifactor, 1410, opnieuw (?) Roegaert ¹⁵. De eerst genoemde instrumentist is in 1433, Georgius de Piete ¹⁶, hoewel vanaf 1404 jaarlijks uitdrukkelijk

lijkende litteratuur in recente studies is karig en vangt pas aan in de 15e eeuw, voor Antwerpen en Lier: G. Spiessens, *De Antwerpse stadsspeellieden*, in *Noordgouw*, dl. X (1970) afl. 1-2, p. 1-53; en J. Arras, *Muzikanten in de Lierse ommegangen*, in *'t Land van Ryeu*, dl. XVII (1958-59); te Antwerpen worden bij Spiessens twee Brugelingen vermeld: A. Barbe, 1553, en Tr. Lommelyn, 1549.

12. H. Angles, *Les musiciens flamands en Espagne et leur influence sur la polyphonie espagnole*, in *Soc. intern. de musicologie, Cinquième Congrès, Utrecht 1952*, Amsterdam 1953, p. 48.

13. Rotulus 1306-1307: Johanni filio Rogeri, clerico organiste, 50 sch.; de lijst van de organisten in Sint-Donaas, zie Bijlage 1.

14. Rek. 1406, fol. 7 v.: ad reparandum businam magni organi per Vincentium, zeer waarschijnlijk tevens organist. Bemerkt dat men hier reeds over twee orgels praat: een tweede dat in 1384 door Pieter van Coolkerke zou zijn geschonken: P. Francois, *Brugse orgelmakers*, in *Biekorf*, 1948, pag. 122. Kon dit reeds in 1434 stuk zijn? (zie pag. 141). Een vroeg bekende orgelmaker te Brugge is Walter, die in 1298-99 6 £ 16 sch. 5 d. krijgt voor het nieuwe orgel in het belfort.

15. Rek. 1410, fol. 9 v.; Rek. 1411, fol. 7 v.: Roegaerd organifactori, de gratia 8 £ par.; op die laatste datum, fol. 8: propter arsenicum et aloes pro rattis in organo. De voor Brugge verder gekende orgelbouwers zijn: in 1287, Jan Visée en Jan Kyre, eind 14e eeuw. Zij komen in onze bronnen niet voor. De vroegst bekende organist is: in 1300-1301 Pieter de Dam (van Damme), die het orgel in het Belfort bespeelde bij de ontvangst van Philippe le Bel en voor zichzelf en zijn familie (orgelblazers) 5 £ kreeg.

16. Rek. 1439, fol. 3 v.: Georgio de Piete cum sociis tubesonantibus in festo beati Donatiani, 3 £ 12 sch. Een nota uit 1392-93 spreekt van een betaling door de stad aan Pieter van der Piete, Jan Erkemboek en Willem Scromanne «van dat zij trompten ende pepen». L. Gilliodts-van Severen, *op. cit.*, pag. 36-37. Pieter van der Piete is wel-

bazuinblazers — op het feest van Sint-Donaas — worden vermeld, in 1439 nader gepreciseerd als *bucinatoribus seu tubicinibus ante feretrum donatiani*¹⁷. Komt in de 12-eeuwse *Vita Caroli boni* noch bij de verhuisde inboedel van de kerk (hs. 35), noch bij het opnieuw in gebruik nemen van de kerk, 24 april 1127 (hs. 78), noch bij de translatio der relikwiën — *sine consueta veneratione*¹⁸ — een vermelding van instrumenten voor, dan komt daar wel de vroegste vermelding in voor van een (portatief) orgel¹⁹.

licht de vader van Joris de Piete. In 1492 komen, bij een ontvangst van Karel de Stoute, voor: Janne Mulenysere ende zine medeghesellen toot XVII persooenen, alle trompers (L. Gilliodts-van Severen, *Inventaire*, 1e série, dl. 6, p. 65). In het Brugse *Livre des Mestiers*, uit 1370, worden volgende gangbare muziekinstrumenten vernoemd: ghitteernen, herpen, salterien, orghelen, rebeben, trompen, chiphonien, scalemeyden, bombaren, cornemusen, floyten, douchainen ende nacairen (fol. 21, uitg. J. Gessler, Brugge 1931, pag. 44). Pas in de 16e eeuw vinden we, op de Sint-Gillisparochie, Jan Balet, 1530, tamboerijn (*La Flandre*, dl. II, p. 216); in 1549 sackebuse of scuuf-trompette, bespeeld door J. Apollo, zangmeester van St.-Jacob; de diverse verplichtingen der stedespellieden in 1559, zie L. Gilliodts, *Les ménestrels*, p. 111-113.

17. Rek. 1404, fol. 6 v.: tubisonantibus in festo Santi Donatiani. Rek. 1439, fol. 12. In de stadsrekeningen treden «trompers» (niet als stadswachters) voor het eerst op in 1368-69 (fol. 80), bij het bezoek van Filips de Stoute, 2 jaar na hun bezoek aan St.-Donaas. Vergelijk het iconografisch voorbeeld bij de ontvangst van Filips de Goede: mss. du St. Esprit, Dijon, Hôpital, fol. 18, gereproduceerd bij R. Wangermée, *De Vlaamse Muziek*, Arcade 1965, pag. 157. De Brugse iconografische voorbeelden zijn gering: een fresk met musicerende engelen op de wand van de St.-Victorkapel in St.-Salvators, en de fresk van de Speelliedenkapel. Een door L. Gilliodts-van Severen, *op. cit.*, pag. 38 en 134 gepubliceerde nota van 1495 en 1585 zegt dat op die datum «naer oude costume ... vijf stadsspeellieden in de kercke Sinte-Donaes savonds naer het avondghebet» musicerden. In de Resolutieboeken, Stadsarchief, 8 sept. 1583 «dat al ghestichtelick met lydekens van dancksegghynghen ende andere goddelicke ende stichtelicke musycke». Gezien deze prestatie in hun stadssalaris was beorepen, komt die uitgavepost niet in Sint-Donaas voor, zodat de aanvang van die gewoonte hier niet achterhaald wordt. Vergelijkingsvoorbeelden: zie K. Polk, *Municipal Wind Music in Flanders in the late Middle Ages*, in *Brass and Woodwind Quarterly*, II, nrs. 162, 1969; en Id., *Wind Bands of Medieval Flemish Cities*, in Id., I, nrs. 3-4, 1968, passim.

18. H. Pirenne, *Histoire du meurtre de Charles le Bon*, Parijs 1891, pag. 58.

19. *Op. cit.*, pag. 29: At idem Walterus quoque prae mortis angustia, se in organistro, scilicet in domicilio quodam organorum ecclesiae in eodem solario, quo occisus jacebat consul (Karel de Goede) occultaverat ... Het solarium (de gaanderij) en dus het orgel. bevond

In de rotulus 1251-52 komen daarna volgende weddenschappen voor: de cantor, 10 £, de organist, 10 sol., de rector scholarum en de succentor 5 £, alles in £ par. Het begrip cantor duidt hier uiteraard niet op zangmeester, doch op de houder of houders van cantoriën; succentor is de kapelmeester ²⁰.

Als gebruikte koorboeken komen in de bibliotheekslijst van ca. 1274 reeds volgende titels voor: *Duo passionalia*; *Psalterium antiquum*; *Vetus psalterium*; *Antiphonarium vetus*; die eventueel over een notulatuur beschikten ²¹. Het oudste mottettenboek wordt geciteerd in 1377: *pro libro motetorum religando*, wat op een ouder hs. wijst ²². De pueri chorales spelen overigens reeds minstens vanaf 1354 een driekoningenspel, vanaf 1365 (mogelijks vanaf 1306) een paasnachtspel, ev. vanaf 1375 een Kerstspel, dat pas in 1573 expliciet voorkomt, vanaf 1380 het spel van de Gulden Mis, waarvan het draaiboek wordt geciteerd, terwijl het feest van de Kinderbisschop reeds in 1304 voorkomt ²³. Zij beschikken in de XIVe eeuw over een eigen bi-

zich boven de nevenbeuken-zuid, die door een brug over de straat heen, met het grafelijk paleis waren verbonden. Met organistrum, orgelhuis (domicilium organorum), wordt de plaats bedoeld waar het (portabele) orgel was opgeborgen.

20. J.F. Foppens publiceerde in zijn *Compendium Chronologicum Episcoporum Brugensium*, Brugge 1731, pag. 97-99, een lijst der groot-cantors vanaf 1240. In 1383 (fol. 7 v.) wordt het aantal cantoriën in duplicibus, solutis capellanis, 64 genoemd, à 16 d. stuk, wat een uitgave voor de kerkfabriek betekent van 4 £ 5 sch. 4 d. par. per jaar. De lijst der schoolrectoren en succutores werd gepubliceerd door A.C. De Schrevel, *Histoire du Séminaire de Bruges*, Brugge 1895, p. 149-235; bij de schoolrectoren dient in 1407-08 Jan Cracht uit 1389 opnieuw te worden vermeld (Rek. 1407, fol. 13).

21. Kopiaibuch St.-Donaas, Hamburch, Staats- und Universitätsbibl., Cod. Theol. 1115a, fol. 120-120 v.

22. Rek. 1377, fol. 24 v.

23. Rotulus 1354: Garsionibus ville Brugensis, in epiphania domini, ad portandum scutum; van dezelfde datum dateert de tweede vroegste vermelding van de refectio scholarum (oudste vermelding 1274: ad operandum in scolis, 4 £ 7 sch. 6 d.). Dit is in dit opzicht belangrijk dat in de rekening 1548, fol. 47 v., gedefinieerd wordt «pro parvis reparationibus ...hoc anno in utriusque scholis, litterariis et cantualibus, factis» wat het bestaan van 2 verschillende loka-

bibliotheekrepertorium: *duo antiphonarii puerorum* (1354); *libellum de ludo dominice resurrectionis*, 1365; de *legenda lamentationum jeremie, cum notulis, legenda sanctorum innocentium, ad usum puerorum* (dit laatste waarschijnlijk ook een mysteriespel) en een *graduale*, alles in 1376²⁴; *libri sequentiarum*, 1377; verder een *orologium puerorum*, 1383; een *carthologium*, 1384; naast een *antiphonarium*, 1387²⁵; terwijl de mogelijkheid open blijft dat de *legenda juliane* en *si donatiani*, resp. vermeld in 1376 en opnieuw in 1400 (cantus si. patris donatiani) zowel mysteriespelen als zangen van het kinderrepertoire kunnen zijn geweest²⁶. Tenslotte geeft men de pueri chorales een *breviarium ad usum beati donatiani* om op de kanonieke uren gemakkelijker de diensten te kunnen volgen, 1397²⁷. Deze opsomming van een eigen repertoire of van een reeks verplicht gestelde uitvoeringen geeft meteen een idee van de taak van de succentor. Voor de volwassen cantors staan in de XIVe eeuw ver-

len, en meteen het onderscheid tussen rector scholarum en succentor zou verklaren; Rot. 1365, *libellum de ludo dominice resurrectionis*; een tekst uit de Rotulus 1306: pro vexillis portandis in ascentione domini; en het kerstspel 1375: Rek. fol. 5 v. (?); spel van de gulden mis, 1380: M. van Dromme, *Gulden-mis of Missus-mis*, in *Handel. Société d'Emulation Brugge*, 1908, pag. 388-396; Kinderbisschop: L. Gilliodts, *Inventaire des Chartes, Introduction*, 1878, pag. 124. Zie ook noot 62.

24. Rek. 1376 fol. 15; over de muziek bij de geciteerde mysteriespelen, zie een XVIe-eeuws voorbeeld bij G. Cohen, *Le livre de conduite du régisseur, et le compte des dépenses pour le Mystère de la Passion, joué à Mons en 1501*, Straatsburg, 1925. De te Brugge hier, en hierna, geciteerde mysteriespelen liepen door tot in de 16e eeuw. Willekeurige voorbeelden: een uitvoerige behandeling van het Paasspel, in Rek. 1484, fol. 18; 1506: pro reformatione instrumentorum et vestimentorum usitatorum in ludo resurrectionis (fol. 31); 1514: succentori... pro expensis in die innocentium (fol. 23); 1515: pro uno repagulo quo utitur in profesto si nicholai, pro angelo (fol. 20 v.). 1517: pro duobus novis diadematibus, ac aliis, in ludo paschali (fol. 18); 1518: pro duabus novis barbibus in die regum utendis (fol. 18 v.). e.a.m.

25. Resp. Rek. 1377, fol. 24 v.; 1383, fol. 7 v.; 1384, fol. 8 v.; 1387, fol. 10 v.

26. Rek. 1376, fol. 15; Rek. 1400, fol. 10 v.

27. A. Derolez, *Corpus Catalogorum Belgii*, dl. I, Brussel, K. Vl. Acad., Lett. & Sch. Kunsten, 1966, pag. 64-65.

meld, naast het hoger geciteerd mottettenboek, twee gradualen, een liber processionalis, psalteria en 4 grote antiphonaria ²⁸.

Wat de liturgische feesten betreft, die de cantors mededienden te verzorgen; reeds bij Galbert, 1127, is er sprake van de palmenprocessie, in de Rotulus 1306 van het klokluiden tijdens de H. Bloedprocessie en het feest voor St.-Basilius ²⁹. In 1375 wordt een sacramentsprocessie vermeld, waar 8 kinderen met toortsen in de processie mee opstapten ³⁰; in 1376 wordt de *missa si. donatiani* door de bisschop Philips d'Arbois (1351-1378), een belangrijk begunstiger van de Donaaskerk, tot een belangrijk feest gepromoveerd ³¹, terwijl in 1378 de *assumptio* en *conceptio beate virginis*, naast het feest van St.-Machuut, feestdagen zijn waarop de organist verplicht is het Te Deum te spelen ³².

Wat tenslotte de organisten en orgelbouwers betreft: komt de laatste functie niet expliciet voor, dan komen wel, vanaf 1251, herstellingen aan het orgel voor: ad forellas organorum, 20 sch.; 1271: ad organa reficienda, 20 sch.; terwijl vanaf 1367 het herstel van het orgel gekoppeld wordt aan de naam van de organist: ex speciali gratia Alexio Zellandre, attento labore suo circa organa ³³. De eerste vermelding van sufflator is 1375 ³⁴. De wedde van de organist,

28. Rot. 1354; Rek. 1377, fol. 55 v.; 1380, fol. 5v.; 1383, fol. 6 v., 7 v.; 1385, fol. 4 v.; A. Derolez, *op. cit.*, pag. 63 (1393); pag. 65 (1397).

29. H. Pirenne, *op. cit.*, pag. 31; iconografische voorbeelden van processie met muzikale begeleiding: M. Vloberg, *L'Eucharistie dans l'art*, Grenoble-Parijs, 1946, pag. 246; en de miniatuur uit het Isabellabook, Brit. Mus., Mss. Add. 18851, fol. 184 v., gereproduceerd in R. Wangermée, *op. cit.*, pag. 83. In de nota betreffende het klokluiden op H. Bloeddag wordt in 1306 gestipuleerd: pulsatoribus campanorum in processione sanguinis domini 5 sol.; hec est mala consuedo.

30. Rek. 1375, fol. 6.

31. Rek. 1376, fol. 14.

32. Rek. 1378, fol. 34 v.

33. Rot. 1367; zie opnieuw Rek. 1379, fol. 45v.

34. Rek. 1375, fol. 4 v.; de hierbij vernoemde pulsator is de

in 1251 10 sch., evolueert in 1376 naar 12 £ voor twee jaar, met daarnaast nog een toelage vooreerst van 3 £ 6 d., en een speciale betaling voor het spelen van het Te Deum, *in assumptione* ³⁵. Dit zal evolueren naar jaarlijks 12 £ en de sufflator 6 £, in 1423 ³⁶, om vanaf Jacob Couterman op te lopen tot 24 £ ³⁷. Dit bedrag vermindert dan opnieuw naar 18 £ vanaf P. Bloume 1439 ³⁸, om na de geuzentijd, gezien de muntontwaarding, bij N. Elewout 60 £ par. te worden ³⁹. Op dit ogenblik krijgt de sufflator dan 30 £ par., dus blijkbaar telkens de helft.

XVe eeuw.

Waren, tot 1400, de gegevens beperkt tot de namen van 5 organisten en 4 zangmeesters ⁴⁰, dan brengt de 15e eeuw een enorme variatie aan belangwekkende gegevens. Reeds in 1412, tot 1415, komt de naam van de succentor, Thomas Fabri, een befaamd voorloper van G. Dufay ⁴¹. Deze laatste wordt overigens vanaf 1431 cantor in de Donaaskerk ⁴², waar ondertussen de organist-componist, voorheen kapelmeester (1419-21; 28-29) Jacob Couterman (1427-1432) een belangrijke (ook voor de overige Brugse kerken) schrijfactiviteit op gebied van muziekpartities inzette, die zou voortduren tot 1560. De belangrijkste schrijvers na hem werden Joh. Smout (1467-1470), Maertin Colins (1468-1489), Xrist. Baelde (1470-1503), en in de 16e

klokkenluider, een ambt in de XVIe eeuw b.v. door de organist overgenomen, en dat b.v. in 1571: 36 £ par. per jaar opbrengt (fol. 15 v.).

35. Rek. 1376, fol. 14 v., 16 v.

36. Rek. 1423, fol. 6 v.

37. Rek. 1428, fol. 9.

38. Rek. 1439, fol. 11.

39. Rek. 1598, fol. 58.

40. A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 149-150: G. Barbier, J. Ecghaert, V. Deisen en P. Coots, succentors 1365-1399. De kanunnik 1386-1396†, Eug. de Bray, was voorheen cantor capellae pontificae, net als J. Cordier, 1482-1517.

41. *Ibid.*, pag. 15.

42. K.A. Sint-Donaas, 1414-1437, fol. 201, 253. Andere vroege

eeuw Petrus Wildeman ⁴³. Egidius Binchois wordt kanunnik in Sint-Donaas, 1430, G. Dufay in 1438, A. Joye in 1448 kapelaan, in 1458 kanunnik ⁴⁴. Bepaalde opvolgers van Th. Fabri worden C. Heyns (1452-53, 1462-65); voornamelijk de uit Cambrai weggehaalde J. Obrecht (1485-87, 1488-91, 1498-1500); verder Jer. de Clibano (1491-97), J. Cordier (1497), Al. de Grootte sr. (1498-1500) ⁴⁵. De nu met name voorkomende orgelbouwers zijn, naast de reeds hoger vermelde Vincentius (1406) en Roegaerd (1410): magister Albertus (1431); Conrad (1433); magister Johannes, die voor het project van een nieuw orgel in 1434 4 £ 16 sch. par. krijgt, en als Joannes (de) Crane dit project ook uitvoert in 1443; Hugo, religiosus Jacobitarum, die het groot orgel herstelt in 1454, met medewerking o.m. van de pictor C. Muul; magister Marcus 1471; magister Guillelmus in 1479 en vanaf 1482 Judocus Bus ⁴⁶. Er bleef bovendien een geschilderd paneel bewaard, nu in het Prado te Madrid, met een replek van een Brugs orgel ca. 1400 ⁴⁷.

voorbeelden van Bourgondische benoemingspolitiek: de proosten Jan en David van Bourgondië (1438-1439): de dekens J. Gerson (1394) en Rol. Scriptoris (1439); deze laatste was lijfarts van de Bourgondiërs, net als de kanunniken Guill. Bourgeois (1398), Henr. Carpentini (1401), en J. de Chalons (1409); verder de hertogelijke kapelane J. Rogerii (1394), Nic. Fesaerd (1396), J. Caritatis (1406), en G. Perelli (1402); de raadsheren G. de Gerssen (1394) en J. de Polliaco (1365), en de secretarissen J. Ferrax (1402), J. Vyde (1410) en Q. Menaert (1425).

43. Zie vanaf noten 74.

44. K.A. Sint-Donaas, 1414-1437, fol. 190; 1438-1454, fol. 182; Rek. Equaliteit 1430-1473; Rek. 1448, fol. 5 v.; K.A. 1454-1463, fol. 85, 243. Betreffende Aeg. Joye zie: F. van Molle, *Identification d'un portrait de Gilles Joye*, in *Les Primitifs Flamands*, dl. III, Brussel 1960, pag. 7-22. Een bijzonder fraai iconografisch voorbeeld waar «Maistre Guillaume Dufay» en Binchois samen op voorkomen is de miniatuur, fol. 98 van Bibl. Nat. Paris, ms. fr. 12.476, een illustratie bij M. Le Franc, *Le Champion des dames*.

45. A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 155-181.

46. Rek. 1431, fol. 12; Rek. 1433, fol. 16; Rek. 1434, fol. 11 v.; Rek. 1443, fol. 16, 20 v.; Rek. 1454, fol. 22 v.-23; Rek. 1471, fol. 11; Rek. 1479, fol. 17 v.; Rek. 1482, fol. 16. Zie reeds gedeeltelijk bij P. François, *Brugse orgelmakers*, in Biekorf 1948, pag. 121-123.

47. Triptiek Maestro del Convento de la Encarnacion, Valencia,

Het orgel uit 1443, van Joannes de Crane, wordt min of meer beschreven in de samenhang met de overige ambachten, hoewel de *conventio* zelf ontbreekt ⁴⁸. Joannes de Crane ontvangt 384 £ par. *pro novo organo facto et completo secundum formam et tenorem conventionis secum factum, sicut patet per literas obligationis, solutum in presentia dominorum de Niepa et Gheerbode*. De *scrinifactor* Thomas de Jaghere ontvangt 34 £ 12 sch. par. voor zijn werk *circa partes organorum: in zavelborden, laden, blasebalgen, conduien, III ghelymde panneelen ende de panneelen vanden dueren*. Hij had er 58 dagen werk aan. Ook de *serifces* Adriaen Maes en Petrus Alaerds komen tussen «*in seris, clavibus, bouten, pinnen, gbehanghe, assen, voorcken, cricken, glasroeden, baken, gordels, spanghen en platen*», net als de gebroeders Petrus en Johannes Clerc, *serratores*. De steenhouwer Tideman Maes komt tussen *pro sex foraminibus tiendis in pilaribus pro trabibus imponendis sub novis organis*; hij krijgt hiervoor 11 £ 18 sch. + 14 £ 8 sch. par. voor nog 4 *lapidibus de scherchinis quadratis, operatis ac impositis in dictis pilaribus sub trabibus* ⁴⁹. De beildesnidere Jacob van Belle tenslotte krijgt 85 £ 4 sch. par. voor volgend werk:

Extradatum Jacob van Belle, beildesnidere.

— *Primo pro scissura II^{LXXII} pedum rosarum et ogieven circa opus organorum, pro quolibet pede XVIII d., valet: 20 £ 8 sch.*

— *Item dicto Jacobo pro scissura IIII^{xxVIII} pedum ramo-*

Los cinco dolores de la Virgen. Wij danken prof. J.K. Steppe die zo vriendelijk was ons hierop te wijzen.

48. Zonderling genoeg kon M.A. Vente, *Proeve van een repertoire van de archivalia, betrekking hebbend op het Nederlands orgel en zijn makers tot omstreeks 1630*, Verh. K. Vl. Acad., Brussel 1956, pag. 27-28, hierover bij J. Weale geen overzicht vinden. De teksten die hij van Weale overneemt dragen talrijke fouten in de betalingcijfers, terwijl veel nota's van Weale geen tekstoverschrijving maar tekstsamenvattingen zijn.

49. Rek. 1443, fol. 16, 17, 18 v., 19, 19 v.

- rum (quorundem) magnorum, pro pede V sch. V d., valet: 24 £ 4 sch.*
- *Item eidem pro tribus ymaginibus videlicet beate marie, donatiani et basilii, pro qualibet XXIII sch., valet: 3 £ 12 sch.*
- *Item eidem pro scissura annuntiationis sub magnis corbellis, cum duobus reprizen, 3 £.*
- *Item eidem pro scissura IIII or panneelen circa cathedram, pro quolibet 24 sch., valet 4 £ 16 sch.*
- *Item eidem pro scissura IIII or corbellorum superius, petia 46 sch., valet 9 £ 12 sch.*
- *Item eidem pro scissura IIII or corbellorum superiorum, petia 8 sch., valet 32 sch.*
- *Item eidem pro scissura II copul(orum) loveren in principali trabe sciss(orum) 24 sch.*
- *Item pro scissura omnium voyarum superiorum et inferiorum, cum VI pilaribus et pertinentiis, 16 £ 16 sch.*
- Summa 85 £ 4 sch.*⁵⁰

Deze uitgebreide zorg voor dit nieuw-opgehangen orgel in de kanselarij, is wellicht de eerste adaptatie aan de muzikale bedrijvigheid, die begin XVe eeuw was ingezet. Bovendien passen deze vernieuwingen in een bredere reeks werkzaamheden waarbij de toren, het koor, de kooromgang, de sacristie, de voutes, het dormitorium, de school, de vloeren, de bedaking en het kerkhof, waar de sarcophagen worden teruggeplaatst, o.l.v. Tideman Maes worden vernieuwd tussen 1441 en 1447⁵¹. Er worden speciale dotatielijsten voor het nieuwe orgel gedeponereerd vanaf 1443⁵². Er komt geen nota voor over de opschildering ervan, wel wordt het o.m. nog op 12 mei 1449 uitgetest, *in*

50. Rek. 1443, fol. 20 v.; overige prestaties van J. Van Belle o.m. Rek. 1447, fol. 12 v.

51. Rek. 1441, fol. 12 v. e.v.; 1442, fol. 14 v.-15; Rek. 1443, fol. 19; Rek. 1446, fol. 14-17; Rek. 1447, fol. 13 v.

52. Met schenkingen o.m. van 12 £ par., door de hertogelijke secretaris Antonius Michaelis (Rek. 1443, fol. 6 v.).

curialitate, in de kanselarij, door de organist Theodoricus Spierinc, terwijl Joh. Crane, ad bonum computum, op 12 april 1449 24 £ par. krijgt, zijn weduwe Margareta de Beselaere het jaar erop de eindrekening: 72 £. Deze Th. Spierinc, waarvan de titelkerk niet wordt vermeld, zal wellicht uit een andere Brugse kerk afkomstig zijn; in geen geval uit Sint-Donaas waar de titularis, Paulus Bloume (1439-1447; † 1479/80) in 1448 priester wordt gewijd en als opvolger Rolandus de Wreede krijgt, titularis 1447-† 1484, die sinds 1440 beneficiarius aan de Donaaskerk was⁵³.

Hierna begint de zorg voor de orgels in de kerk zelf. Dat er twee waren blijkt uit de hoger geciteerde herstelnota uit 1406⁵⁴; het blijft natuurlijk wel mogelijk dat het ene in de kerk — op het doxaal was opgehangen — het tweede in een dienstgebouw der kanselarij⁵⁵. In 1454 — dit sluit overigens aan bij de volgende fase van herbouw van de kerk die nu het middenschip, vanaf het doxaal, betreft — belooft de jacobijnenbroeder Hugo, à 6 £ gr. het grote orgel te herstellen vnlk. om de dissonanten weg te nemen; Olivier Boudinsoens zal instaan voor het vernieuwen van *tsanghebert, de lade daer de wint duer gaen sal, baculos quibus sufflari possent dicti folles, et omnia lignea...* à 33 £ 12 sch.

53. De tekstuitgave bij Vente is vrij corrupt (*op. cit.*, pag. 27-28); de nota 1448/9 dient als volgt hersteld: Rek. 1448, fol. 15; organiste furnensi, pro probatione organorum in curialitate, 24 sch.; XII maji solum de mandato dominorum Theodorico Spierinc, organiste, pro probatione organorum, 48 sch.; fol. 15 v.: solum in profesto pasche XII aprilis, Johanni Crane, magistro organorum, ad bonum computum, 24 £; fol. 15 v.: in vino presentato organiste Antverpiensi... ratione probationis et temptationis organorum, 12 sch. De nota's betreffende Rol. de Wreede, capellanus capellanie se crucis...; Rek. 1440, fol. 6; Rek. 1448, fol. 6 v., fol. 12; de lijst der organisten in Sint-Gillis en O.-L.-Vrouw begint resp. 1488 en 1499; deze van Sint-Salvator 1492, zodat wij Spierinc geen titelkerk kunnen geven. De eindrekening aan de weduwe De Crane: Rek. 1449, fol. 15 v.

54. Zie noot 14.

55. In 1453 (Rek. 1453, fol. 7) komt volgende verkoop voor: A. magistro Donaciano le Beer, pro quadam domuncula, in qua esse solebant organa antiqua, sibi per dominos meos vendita, 12 £ par.

VI. ⁵⁶. Deze herstelwerkzaamheden duren tot 1465; de *ostia organorum* werden beschilderd voor 26 £ 8 sch. par. ⁵⁷. De aankoop van een nieuw klein orgel binnen dezelfde kerk zal in 1520 doorgaan, terwijl het hier, en later meermaals, herstellde orgel pas in 1557 door een groot nieuw zou worden vervangen; de resp. leveranciers zullen K. Waghe en Clays de Smet zijn ⁵⁸.

Tot daar het orgelbeleid. Wat nu de instrumentisten betreft — Brugge wordt overigens in de XVe eeuw een tot in Spanje en Italië bekende productieplaats voor muziekinstrumenten ⁵⁹ — naast het unieke voorbeeld waarin de naam van één der stadsspeellieden voorkwam, de hoger vernoemde Joris de Piete ⁶⁰, krijgen wij in de Rekeningen 1479-1488 de naam van *Victor de trompetmakere*. Hij treedt echter op als hersteller van *lucerna cuprea, ad usum visita-*

56. Rek. 1454, fol. 23; in de nota met Hugo, religiosus Jacobitarum, fol. 22 v., was gepreciseerd quod domini habebunt solvere illam summam (6 £ gr.) ultra plumbum, tsanghebert, blaesbalghe, solduram, carbones et alia ad opus necessarie.

57. Rekeningposten van Hugo: Rek. 1455, fol. 13 v.: pro certis emendendis et necessariis circa organa...pro artis petiis cornu ponendis supra claves, et certa alia instrumenta organorum, appellata in vulgari: fenten: 24 sch. par.; fol. 13 v.: pro quibusdam baculis pro organo... pro groot bordoennen.

58. De beschildering gebeurde mogelijks door de in Sint-Donaas op dit ogenblik werkzame schilders C. Muul of P. de Visch. Rek. 1455, fol. 13 v.; Rek. 1463, fol. 13 v. Gezien de Rekeningen 1456-1462 ontbreken is hier een hiaat in onze bronnen; rekeningen aan de timmerman Henr. van Slaken voldaan in 1464: pro 7 bracoenen ad organum (fol. 15). In 1465 kwam de normale inspectie van het werk: pro expensis factis dum organiste huius ville visitarent dicta organa reparata; 3 £ 6 sch. par.; solum certis organistis et artificibus organorum, 24 sch. (fol. 13).

59. Zie o.m. de levering, over Valencia, in 1444, naast een schilderij van J. Van Eyck, Sint-Joris met de draak voorstellend, van 4 charamites (schalmeien) aan Alfons V, Koning van Napels: J. Sanchis Sivera, *Pintores medievales a Valencia, in Archivo de Arte Valenciano*, XV, 1922, pag. 52-53. Over de bestelling te Brugge, door de hertog van Bourgondië, in 1426, van 4 bombarden, 4 douchaines en 4 fluiten: E. Vander Straeten, *La Musique aux Pays-Bas*, Brussel 1867-1888, dl. VI, pag. 553; en hetzelfde jaar voor de markies van Ferrara 4 douchaines opnieuw. Nota's i.v.m. muziekinstrumenten te Brugge en in Brugse teksten, zie A. Duclos, *Bruges. Histoire et Souvenirs*, pag. 409 e.v.

60. Zie noot 16.

tionis egrotantium, van wierookvaten, van een kruis e.a.m., dus als koperslager ⁶¹. Veel merkwaardiger informatie echter krijgen we over een reeks nieuwe feesten, waaraan bovendien muziekcomposities worden verbonden.

Liepen de hoger geciteerde mysteriespelen als het Driekoningenspel, het Paasspel, het spel van de Ezels-paus, naast het spel van de Guldenmis, door in de XVe eeuw ⁶², dan wordt de reeks in 1417 aangevuld door het Sint-Nikolaasfeest ⁶³; terwijl resp. in 1476, 1488 en 1489 gepraat wordt van speciale composities naar aanleiding van het Kreupelenfeest te Aardenburg, het feest der Beianen, (de wetsvernieuwing te Brugge), en het Onnozele Kinderenfeest; bovendien in 1480 van een speciale viering op Passiezondag ⁶⁴. Het feest te Aardenburg krijgt overigens jaarlijks, en dit tot 1579 een eigen miscompositie ⁶⁵. Ook op liturgisch gebied verschijnen nieuwe feesten, zo o.m. de fundatie met 300 £ par. in 1434, door Jacob Scateraers, *ad solvendum succentori et pueris cantantibus Salve Regina ante imaginem beate virginis in navi ecclesie, videlicet diebus sabbatis*, en (zijn ?) fundatie van het feest van Maria Visitatie, begunstigd met een jaarlijks inkomen van 4 £ par. ⁶⁶.

61. Rek. 1479, fol. 15; Rek. 1484, fol. 16 v.; Rek. 1485, fol. 18; Rek. 1488, fol. 19.

62. Zie o.m. noot 23; de *episcopus puerorum* et de *episcopus innocentium*: Rek. 1424, fol. 8 v.

63. Rek. 1417, fol. 7 v.

64. Rek. 1475, fol. 15 v.; Rek. 1488, fol. 18; Rek. 1489, fol. 18 v. Passiezondag, zie noot 86. Het officium *episcopi Innocentium* bestaat sinds 1424 in vaste tekst: Rek. 1424, fol. 8 v. Over het uit de XIIIe eeuw stammend Kreupelenfeest, zie o.m. M. English, *Het O.-L.-Vrouwbeeld aan het stadhuis te Brugge*, in *Hand. Société d'Emulation*, Brugge 1926, pag. 164-202.

65. Rek. 1434, fol. 6.

66. Rek. 1435, fol. 2. Er bestond in Sint-Donaas sinds 1190 reeds een missa de Beata, gesticht door Margaretha van Vlaanderen. In de hieronder besproken fundatie vander Coutere zit bovendien een speciale indicatie voor het feest van Maria Purificatio. Er bestond daarnaast b.v. in de Brugse Lieve-Vrouwkerk een *Confraternitas Beate Mariae* minstens vanaf 1429 waar ook beneficiarii van Sint-Donaas lid van waren; terwijl V. Robijns een bijdrage wijdde aan

Beide fundaties betekenen een voorlopige (financiële) aanvulling van een nog jonge traditie, waarbij in 1421 de (13) *pueri frequentantes chorum* werden ingedeeld in 4 chorales *in contrapuncto et discantu competenter imbuti... habentes voces claras, nondum mutatas...*, die dagelijks de Salve-mis en de vespers moeten zingen — de Donaaskerk was oorspronkelijk toegewijd aan O.L.Vrouw — terwijl de overige *refectionales, quos aptiores invenerit succentor, in discantu et contrapuncto diligenter informari... volumus (decanus et capitulum)*. Deze laatste zullen tijdens de Salve-mis niet meer optreden *quia (missa) inepto et sincopato cantu hactenus velocius agitata est* ⁶⁷.

Opnieuw een duidelijke indicatie van de bijzondere zorg die aan het muziekleven wordt gegeven vanaf de XVe eeuw. De armenkinderen zullen overigens pas over een stevige fundatie beschikken na de dood van de kapelaan Jan vander Coutere, waarbij het getal choralen in 1484 van 4 op 6 wordt gebracht, zij bij de zangmeester gaan inwonen, en over een aparte boekhouding gaan beschikken ⁶⁸. Er wordt gestipuleerd dat de choralen, afkomstig wel of niet uit Brugge, *voces altiores magisque sonores habentes*, na de Salve-mis de psalmen *Miserere mei Deus* en *De Profundis, Pater Noster* over zijn graf moeten bidden. Het sa-

de cultus van O.L.Vrouw van de 7 Weden (1491-92) en de Brugse St.-Salvatorkerk: *Eine Musikhandschrift des frühen 16. Jahrhunderts im Zeichen der Verehrung Unserer Lieben Frau der Sieben Schmerzen*, in *Kirchen musikalisches Jahrbuch*, 1960, pag. 28 e.v. Belangrijk zijn ook de in 1491 in de beuk van Sint-Donaas opgehangen schrifttafels, in quibus notata est *Salve Regina* (Rek. 1491, fol. 17 v.; Rek. 1540, fol. 23); de *Lof van den heylighe Drieuldichede* (tekst Jan Moenaert): J.M. Müller en L. Scharpe, *Spelen van C. Everaert*, Leiden 1920, pag. XXI e.v.

67. K.A. 1414-1438, 7 mei 1421, geciteerd bij A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 32-33. In 1238 werd een voorstel gedaan 30 armenkinderen op te nemen, wat in 1312 werd teruggebracht op 8 kinderen met een goede stem, die zonder salaris in het koor dienden te zingen. Vóór 1403 kwam men tot een vast getal van *tredecim pauperes refectionales* (Id., pag. 30-31).

68. A.C. De Schrevel, *op. cit.*, dl. II, pag. 1-20: pas in 1532 krijgen de 13 *refectionales* een eigen statuut.

laris aan de zangmeester, voor de kinderen gegeven, wordt 2 £ 10 sch. gr. per hoofd; hij zelf krijgt 3 £ gr. ⁶⁹.

Is dit de reden waarom men vanaf 1485 (en dit tot een goed stuk in de XVIe eeuw), J. Obrecht e.a. belangrijke musici doorlopend kan aantrekken ?

Tot zover de meest opvallende nieuwe feestelijkheden. Wat nu de muziekbibliotheek betreft, opvallend is vooreerst het verschijnen, in de Rekeningen, van twee muziektheoretische werken: in 1442 de schenking voor de kettlingbibliotheek door de kanunnik Georgius Martini (1431-1438 † ?) van een *Liber Scientie Musicarum* ⁷⁰; en in 1472 het *Liber de Arte Speculativa Musicali*, eveneens uit de kettlingbibliotheek ⁷¹.

Wat nu de bestelde muziekliteratuur betreft — zij beslaat voor de XVe eeuw 107 nrs. — valt daarin op: het door M. Colins in 1479 geschreven *Liber missarum et motetarum*, à 42 £ par. ⁷²; het door Joh. de Vico, *illuminator librorum*, historiëren en floreren van het *Liber magnus discantus*, in 1481 ⁷³; het schrijven, door Xrist. Baelde in 1498, van de *Duo libri de Magnificat* ⁷⁴, naast het schrijven en ver-

69. Een normaal voorkomende combinatie bij een kapelaniestichting, zie b.v. de stipulaties bij Kan. Van der Paele in A. Dewitte, *De kapelaniestichtingen van Kan. Vander Paele*, in *Biekorf* 1971, pag. 15-20; en de fundatie van W. Humbloot voor de choralen in de Sint-Jacobkerk, A. Dewitte, in *Biekorf* 1971, pag. 337-338; bovendien wenst J. Vander Coutre met nadruk dat in de guldenmaend de choristen met meer zorg dan in het gewone jaar de diensten zouden verzorgen, en stelt hiervoor ook speciale gelden ter beschikking.

70. Rek. 1442, fol. 11 v.

71. Rek. 1472, fol. 12. Is er relatie met het *Liber de natura et proprietate tonorum* van J. Tinctoris, opgedragen aan J. Ockeghem en A. Busnois, van de Salvatorkerk ? Er moet wel worden opgemerkt dat Ludovicus Sanctus, auteur van muziektheoretische werken, in 1304-1361 tevens kanunnik was aan de Donaaskerk, en dat het Gentse hs. *Flores Musicae Artes* uit 1503-1504, Univ. Bibl. hs. 70, met tractaten van Hugo van Reutlingen en werk van o.m. J. Tinctoris, een bestelling was van de Gentse abt R. de Mercatel die o.m. als kanunnik van de Brugse Lieve-Vrouwkerk, 1500, te Brugge woonde.

72. Rek. 1479, fol. 17.

73. Rek. 1481, fol. 16 v.

74. Rek. 1498, fol. 37 v.

luchten, door Anth. vander Gavere, van het *Psalterium puerorum*, 1482 ⁷⁵, en van een tweede psalterium, het jaar erop ⁷⁶.

De eerste vermelding van muziekschrijfwerk gebeurde, — na dit van de kanunnik Leon van den Zwaerde (de Gladio), vanaf 1400 ⁷⁷, — door Jacob Couterman vanaf 1427: *pro quibusdam motetis, scilicet Patrem, Et in Terra, ac Sanctus, scriptis in libro puerorum* ⁷⁸. Als uitgesproken muziekschrijvers treden op: Couterman tot 1431; Joh. Smout (1467-1470); Maertin Colins (1468-1489); Xrist. Baelde (1470-1503); Balduinus Mijs (1472); Johannes Grac (1491) en Jacob Obrecht (1499); allen leden-beneficiariï van Sint-Donaas. De hoger vernoemde De Vico en Anth. van Gavere, die ook verluchten, zijn echter leden van stadsateliers. Belangrijk is verder dat de kapelmeesters E. Stalinhooft, J. Roberti en Percheval de Pollinchove én muziek schrijven, én de codexen zelf inbinden, althans tot 1468, deze laatste b.vb. in 1468 *XVIII Magnificat in discantu, cum Te Deum Laudamus* ⁷⁹.

De bestelde muzieklitteratuur kan als volgt worden geresumeerd, opzij gelaten de psalteria, antophonaria, passionalia en de verzamelbundels: 32 Magnificats, 5 Patrem Omnipotentem, 12 maal Te Deum, 13 vernoemde, naast 5 maal niet aangeduide, mottetten, en een honderdtal missen ⁸⁰.

75. Rek. 1482, fol. 18 v.

76. Rek. 1483, fol. 16 v.

77. Rek. 1400, fol. 10 v.; pro legenda scribenda et cantu sancti patris nostri donatiani per eundem (de Gladio). Eventueel kan het aan de succentor E. Stalinhooft gekochte mottettenboek in 1402 (Rek. 1402, fol. 8) werk van diens hand (in de 2 betekenissen) bevatten, net als het aan (de verder onbekende) Wilhelmus de Driessche aangekochte liber mothetorum pro pueris, 1420 (Rek. 1420, fol. 8).

Rek. 1404, fol. 7 v.; pro graduali puerorum novo scribendo per Leonardum (de Gladio).

Rek. 1415, fol. 8 v.: Leonardo de Gladio, pro libro puerorum scribendo, et notulando, et religando.

78. Rek. 1427, fol. 8.

79. Rek. 1402, fol. 8; Rek. 1407, fol. 7 v.; Rek. 1442, fol. 11; Rek. 1469, fol. 12 v., 13, 14.

Daarnaast komen volgende nader bepaalde composities voor: het Credo *Patrem de Village* van J. Ockeghem in 1475, naast zijn *Missa supra l'homme armé*, 1467, en (eventueel zijn) *Missa Mimi*, in 1475 en *Missa de cuiusvis tono*, 1476⁸¹. In 1478 schrijft Xrist. Baelde *duo Magnificat in discantu: O Xristi Pietas* over⁸². Thomas de Canu, kapelaan van Sint-Donaas, die ook als illuminator optreedt, notuleert in 1455 een *missa de graciosorum actione*⁸³; Maertin Colins schrijft in 1475 *duo missae in discantu O Venus Banden* over, en Anth. van Gavere bindt in 1499 een *liber discantus missarum de Salva Sancta Parens* in⁸⁴.

Wat de composities van de eigen beneficiarii betreft: M. Colins schrijft in 1476 2 missen over in discantu: *una de Wreede, et alia de Balduino Mijs*⁸⁵. Roland de Wreede, kapelaan sinds 1440, was de opvolger van de organist Paulus Bloume over de jaren 1447-1484 (†); B. Mijs, kapelaan, was in 1483 secretaris van het kapittel. In 1476 schrijft dezelfde M. Colins de mis over, van Alianus de Groote sr., voor het Kreupelenfeest terwijl hij in 1480 een moraliteit componeerde voor Passiezondag⁸⁶. De traditie t.a.v. het Kreupelenfeest begon precies in 1476, zodat van die datum tot 1500 Alianus de Groote 9 missen componeerde, J. Obrecht 5 (waarvan 1 vermeld)⁸⁷, J. Rykelin 1, J. de Clibano 7 en J. Clerici 1, tenzij de niet-compo-nisten onder hen de mis door anderen lieten schrijven. Hieraan moeten bovendien worden toegevoegd: de mis voor het Beianenfeest in 1488, en deze van het Onnozele Kinderenfeest in 1489, op het eerste gezicht com-

80. Voor een nadere specificatie, zie A. Dewitte, *Boek- en bibliotheekwezen*, bijlage III.

81. Rek. 1475, fol. 14 v., 15 v.; Rek. 1476, fol. 15; Rek. 1467, fol. 12 v.

82. Rek. 1478, fol. 16.

83. Rek. 1455, fol. 13.

84. Rek. 1475, fol. 14 v.; Rek. 1499, fol. 37 v.

85. Rek. 1476, fol. 15 v.

86. Idem; betreffende het moraliteits-spel, zie noot 142.

87. Rek. 1491, fol. 17 v.

posities opnieuw van Jacob Obrecht, op dit ogenblik opnieuw kapelmeester na zijn verblijf bij Hercules I, herzog te Ferrara. Van diezelfde J. Obrecht bleef overigens een mottet *O beate pater Donatiane* bewaard, wat aanduidt dat met voorgaande voorbeelden de muziekopdrachten niet eens zijn uitgeput.

Wat de aankopen van muzieklitteratuur betreft: deze beperken zich tot een exemplaar van een koorboek, dat dan nog afkomstig is van de roedragers van de kerk zelf ⁸⁸.

De prestaties die van de diverse cantores-beneficiarii van de kerk, naast hun aanwezigheid op de hoger vernoemde feesten en mysteriespelen, en naast hun schrijfbaarheid, werden gevraagd, is verder afhankelijk van de diverse stipulaties die de door hen bediende kapelaniën in hun stichtingsoorkonde zelf vroegen. Hiervoor verwijzen wij naar de in uitzicht gestelde publicatie van R. de Keyser ⁸⁹, en voorlopig naar oudere litteratuur als deze van J.F. Foppens ⁹⁰.

Over het samenvieren der cantores zelf: af en toe komen nota's voor waarbij, zoals bij de ontvangst van J. Ockeghem in 1467 ⁹¹, bij de intrede van een nieuwe tenorist ⁹², e.a., een gezamenlijke maaltijd wordt genomen, of wijn wordt gepresenteerd, bv. bij een processio generalis ⁹³. Voor een specifieke vergoeding op het Cecilia- of Sint-Donaasfeest zijn door de Kerkfabriek zelf geen uitdelingen voorzien. Wij vernemen wel dat ze voor het Kreupelenfeest speciale gratificaties krijgen, net zoals zij b.v. op het feest van St.-Jacob, in de St.-Jacobkerk komen meezingen en meevie-

88. Rek. 1490, 20 juli 1490: solutum Symoni Lachengion pro redemptione libri, servientis ad cantandum versus et responsoria, per Cornelium et Johannem, olim virgiferos (fol. 19 v.).

89. R. De Keyser, *De kanunniken van het Sint-Donaaskapittel te Brugge, 1350-1450*, Leuven, 1972.

90. J.F. Foppens, *op. cit.*, pag. 214 e.v.

91. *Catalogus J. Ockeghem en zijn tijd*, Dendermonde 1970, pag. 115-119.

92. Rek. 1468, fol. 11: pro uno prandio exposito inde colve in adventu Alberti tenoriste.

93. Rek. 1470, fol. 12.

ren ⁹⁴. Anderzijds is wel opvallend dat bepaalde kapelaniën, als deze van Dudzele, Varsenare, Diksmuide, de Potterie te Brugge waar overigens een dienstdoende pastoor is, nogal frequent als surplus aan zangmeesters en canters, de Potterie aan organisten kan worden toegewezen in de 16e eeuw.

De zestiende eeuw.

§ 1. *Zangmeesters en canters.*

Uit eind 15e, en uit de zestiende eeuw zijn uiteindelijk een negental genotuleerde koorboeken van Sint-Donaas bewaard ⁹⁵, naast — wat Brugge zelf betreft — een bassus van een chansonsbundel, wellicht van Joh. Apollo uit 1551, met muziek van P. De Manchicourt en Clemens non Papa ⁹⁶. Was deze laatste hooguit 1 jaar in functie als kapelmeester in Sint-Donaas ⁹⁷, en eist Brugge ook Adriaan Willaert

94. Rek. Sint-Jacob 1491-92, fol. 65 v.

95. Twee XVe-eeuwse Antiphonalen, 50,9 x 35 cm, verlucht; één Antiphonale romanum, 16e eeuw, verlucht; 2 gradualen, 47 x 34 cm, XVe eeuw; verlucht. 16e eeuw, alle Seminarie Brugge, ongekl.; 1 Missale, 31, 1 x 22 cm, XVe eeuw, Archief St.-Salv., A 141; 2 Breviaria, 11,5 x 8,3 cm, 15e eeuw, en 1 Processionale, 17 x 11, 5 cm, 16e-17e eeuw, beide laatste K. Bibl. Brussel, hs. 5852-53 en hs. IV, 60.

96. S.A. Brugge, niet geklass.; twee nogal ludieke teksten uit die bundel werden gepubliceerd in A. Dewitte, *Ed. de Dene, de Brugse Rabelais*, in *Haec Olim* 21 (1971), pag. 54. Wellicht is ook de tenor-bundel, Stadsbibl. Doornik, hs. 94, van Brugse origine. Een koorboek (28 x 20,5 cm) van de Zwartzusters te Brugge, in 1506 geschreven door Samson de Wale, bleef bewaard: zie *Catalogus Ockeghem*, pag. 236. In het Testament Rhetoricael (Univ. Bibl. Gent, hs. 3330) geeft E. De Dene bovendien volgende referenties naar «music»:

fol. 8: Jooris Hellinck heeft menich fraey liedeken gestelt,
Voysich anghename van veel volcx int hooren;
Pieter Vander Helst dient oock mede ghetelt...
Guyoot vander Reviere quam oock ter consten by,
Ghestelt meneghe leysse, wel weten wy
observerende maetlick de musicale snede...

fol. 8 v.: Daer was oock Claeys van Belle,
Goet musicien, zangher in diveersche chooren..

Voor de referenties naar de Brugse laïeke muziek in de 15e eeuw, zie K. Heeroma & C. Lindenburch, *Het Gruuthusehandschrift*, Leiden, 1966.

(wiens broer Antonius in 1534, en wiens verwanten, beneficiarii waren in Sint-Donaas en O.-L.-Vrouw) als stadsge-
noot op ⁹⁸, dan is wellicht Lupus Hellynck uit Axel de in
zijn tijd meest geroemde naam geweest. Net als Obrecht die
in de kapittelakten bene famosus musicus esse noscitur, zeg-
gen de kapittelakten over hem: musicus eximius, succentor
qualem nec preterita habuerunt nec futura habitura sunt
secula, en princeps omnium musicorum totius mundi ⁹⁹.

en 6 mei 1545; J. Warmoes, *Jacobus Clemens non papa*, in *Vlaandere*, VI (1957) pag. 333 noemt, om onbegrijpelijke redenen, Clemens kapelmeester in Sint-Salvator.

98. A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 199; ontvangst van Adr. Willaert te Brugge: K.A. Sint-Donaas 1552-1561, fol. 81 v.: 22 nov. 1556 dominica vigesima quinta post Trinitatis... eadem die dominica, post summam missam, domini in sanctuario congregati presentarunt magistro Adriano Willaert. musico Veneto, qui hodie summam missam suo cantu decoravit, duas cannas vini... Het motto dat A. Willaert voor het H. Bloed schreef gaat op volgende, eigentijdse, tekst (Modena, Bibliotheca Estense, hs. 313):

Laus tibi sacra rubens divina gutta cruoris,
qua Christo a loto spongia pressa tulit;
cujus servata est arithmetas author Joseph,
ut quina emundans vulnera pruluerat.
Basili felix aedes, felicia bruce menia,
thesauro hoc facta beata sacro,
quem dudum e Solymis tulit huc bertinicus abbas,
concessum comiti munus ab helsatia.

Laus tibi sancte cruor, nullis peritura diebus.

Laus tibi que es famulis sancta medela tuis.

De naam Willaert komt in Sint-Donaas voor vanaf 1431: Petrus Willaert, filius Johannes, huurder in Meetkerke (Rek. 1431, fol. 3); verdere gegevens: de Mag. Bartholomeus Willaert die voorkomt vanaf 1438 wordt in 1443 kapelaan in de Leprozerij te Diksmuide (fol. 4 v.); Quintinus, filius Cornelius Willaert, komt voor in Oostkerke in 1502 (fol. 19 v.); in 1514 komt Eligius, filius Ghys Willaert voor te Oostburg (fol. 6). Verdere gegevens zie A.C. De Schrevel, *op. cit.*, 197 e.v.; en L. Gilliodts-van Severen, *op. cit.*, pag. 24-27. De gegevens van Gilliodts kunnen als volgt aangevuld: Adriaen Willaert was in 1525 hulpkoster in O.-L.-Vrouw (K.A. 1510-1529, fol. 239-241). Aan dezelfde kerk deed de kanunnik Cornelius Willaert († 1556; zie reeds K.A. 1510-1529 fol. 246) een belangrijke fundatie van studiebeurzen. Op zijn graf moest dagelijks *O Salutaris Hostia*, in musica seu discantu gezongen worden: A. Dewitte, *De geestelijkheid van O.-L.-Vrouw*, pag. 115, 130, 133, 134. Egidius Willaert, capellanus de gremio chori sinds 1493 (fol. 8 v.) overlijdt in 1530 (K.A. 1510-1529 fol. 52; K.A. 1529-1554 fol. 17). Carolus Willaert overlijdt in 1570 (K.A. 1554-1617, fol. 97) terwijl in de vijftiger jaren ook diens broer Michael voorkomt (K.A. 1529-1554, fol. 231).

99. K.A. 1538-1554, 14 jan. 1541; Obrecht: 29 okt. 1500: A.C.

Hij was 18 jaar (tot zijn dood) zangmeester in Sint-Donaas (1523-1541), had de 2 aanvangsjaren dezelfde functie aan de Lieve-Vrouwkerk (1521-1523), doch was voorafgaand choraal in Sint-Donaas (1506-1511) en clericus installatus (1519-1521). Hij was een totaalproduct van de Brugse school, opgeleid door de zangmeester P. Vineloo, de clerici musici J. Petit en P. Zouburch (Joh. Petit was van 1508-1514 zangmeester in O.-L.-Vrouw), en door Alianus de Groote jr. (eveneens uit de O.-L.-Vrouwkerk), vanaf 1508.

Net als bijv. de zangmeester Obrecht in 1490 met een deel van de cantorij naar Sluis, voor Filips van Kleef, gaat zingen (P. Zouburch behoorde toen tot de 4 socii de musica¹⁰⁰, net als de scriptor Xrist. Baelde) en P. de Raedt in 1522 te Brussel voor Margaretha van Oostenrijk; zo zong L. Hellynck in 1539 te Gent om er de kerkgang van de Brugse H. Geestkamer en de Axelse, Vier Melcteelen, op te luisteren¹⁰¹.

Bovenstaande voorbeelden tonen duidelijk aan dat naast de cantorij van St.-Donaas ook deze van O.-L.-Vrouw een hoog niveau moet hebben bereikt; bovendien zullen 6 zangmeesters uit de 16e eeuw afkomstig zijn van de cantorij van St.-Salvators; er blijkt daarnaast dat Aardenburg niet meer de enige verplaatsing voor de cantorij betekende.

Het kan, gezien de anteceden ten van Hellynck, en de weinig langdurige bijval van het Lutheranisme te Brugge, wel verwondering wekken dat een viertal jaar na Hellynck's dood te Wittenberg bij G. Rhau elf Lutherse ge-

De Schrevel, *op. cit.*, p. 180, 193, 198. Het epitheton princeps... defunctus is een toevoeging van een latere hand. In Renaissancetijl werd voorheen ook Obrecht beschreven als: doctus nullique secundus arte vel ingenio... (Id., p. 179n).

100. Id., pag. 52.

101. A. Viaene, *Wulfaert Hellinck van Axel*, in *Biekorf* 1970, pag. 109-110. De naam Hallinc komt voor te Bredene vanaf 1399 (fol. 2).

zangen, getoonzet door Hellynck, verschenen ¹⁰². Een Jezuïeten-uitgave uit 1673 schrijft wellicht in dit verband: *ende de beste Musiciens des Christendoms, ouck Catholycken selve, op noten ende in het musyck om gheldt ghesteldt hadden sonder achterdencken...* ¹⁰³. Priester gewijd vóór okt. 1519, blijkt uit zijn testament-uitvoering, voor een gezamenlijk bedrag van 22 £ 19 sch. 4 d.gr. ¹⁰⁴, gedateerd 31 jan. 1541 ¹⁰⁵, vooreerst dat Hellynck inderdaad uit Axel afkomstig was: fol. 1v: *meester stevin de grave, secretaris, voor de coorboratie van dien (testamente), mitsgaders copie auctentyc ghezonden taxele anden voochden vanden hoirs ende aeldinghers..*; doch bovendien dat hij zijn dienstbode Barbele Marisaels — die zijn *beste kerle, twee zelve- ren croesen, ende een tafereel metter figure vanden testatuer voorseit* krijgt — samen met de organist Cornelis vanden Rijne (1522-† 1573), die mede executeur van het testament was, machtig maakt over *Wulfutkin Hellinc, natuerlic kindt vanden testatuer, die de beste kerle naer de alderbeste* krijgt, *ende twee zelve- ren croesen*. Hij blijkt bij zijn dood kapelaan te zijn geweest van Dudzele en als overig bezit te schenken: *een beelde van onser vrouwe, die plach te stane up dresoor, binnen de camere vanden testatuer...*, en *eenen damasten rock*, die de organist krijgt. Hij laat ook 10 gr. na voor een jaargeijde en wordt *inden choir metten cleene ofte minste gbeluudt..begraven inde ghemeene sepulture vanden capellanen*. Gelet op sommige kleine uitga-

102. Over het Lutheranisme te Brugge, zie A. Dewitte, *Erasmus en Brugge*, pag. 11.

103. A. Van Terlingen, *Opcomste der Nederlandtsche beroerten*, Keulen, Wed. G. de Kreemer, 1673, pag. 18; misschien was de tussenspersoon voor Hellynck de kan. van St.-Donaas 1519-1529 Filip von Fleisheim, begraven in de kerk van Wittenburg 1557.

104. Archief St.-Donaas, fonds D, nr. 135; papier, 2 fol. gepubliceerd in *Biekorf* 1972 (73), p. 355-358; een nota over zijn woning, zie L. Gilliodts, *op. cit.*, pag. 108.

105. Het testament werd op 14 jan. aan het kapittel ter confirmatie voorgelegd: A.C. De Schrevel, *v. cit.*, pag. 198. Het zelfde jaar werden in Sint-Donaas zowel de vriend-mecenas van Erasmus, Mark Laurin sr. en J.L. Vives begraven.

ven in cauda was hij lid van de *confraterniteit vanden choore van onser vrouwekercke*, van de *ghilde* van Sint-Jan, van de *ghilde* van *Sinte Pieter van Melane ende van Maria int hoedekin*, en van de *ghilde vanden ruddere Sint Jooris* (fol. 24). Dit laatste toont de mogelijkheden van contact buiten strikt kerkelijk verband, waarvan het optreden te Gent en Aardenburg reeds voorbeelden gaf ¹⁰⁶. Het geheel van zijn bezit — en zijn geringe solvabiliteit — toont de geldigheid van de uitleg bij zijn compositie van Lutherse psalmen.

Onder zijn opvolgers hebben Jan de Hollande (1541-1544), Ant. Galli (1545-1550) en W. de Rocourt (1560-1570) faam als componisten verworven, naast de organist (1577) Willem Blootacker ¹⁰⁷. Galli zou in 1550 naar de cantorij van de Lieve-Vrouwkerk verhuizen, de Rocourt was daar zangmeester 1537-1539. Het is waarschijnlijk dat, na Hellynck, de cantorijen van Sint-Jacob, O.-L.-Vrouw en St.-Salvator over betere qualiteit beschikten, met namen als resp. E. Barbion, Jan Leunis, A. Pevernage, A. Galli, Ger. Obrecht en J. de Bruecq (?); J. Pollet, A. Pevernage, J. Flamme, G. Treshault en M. Potier; zelfs de cantorij van St.-Gillis met J. Richafort (1543-1544; 1548-1550) en J. Treshault (1550) en opnieuw J. Pollet (1564-1566). We moeten echter in het oog houden dat zowel A. Galli als J. de Bruecq, J. Pollet (uit Rijsel), J. Flamme (uit Irchonweltz) en M. Potier uit Sint-Donaas en Sint-Jacob kwamen, terwijl de zangmeester Ph. Rogerie (St.-Salvator, 1528-1536) in 1503 als choraal, en, van 1517 tot 1562, aan Sint-Donaas als kapelaan verbonden bleef ¹⁰⁸.

106. Zie noot 96, fol. 8 bij De Dene: betreffende «Jooris» Helinck; G. vander Reviere, die daar ook voorkomt, was schoolrector in St.-Salvator 1564-1573. Het voorbeeld van de schoolrector van Sint-Gillis: Andries Boydens 1551-1554 die de choraal Willeken orgel en clavicoorde leerde, om 1558-1563 organist te worden, is een duidelijk voorbeeld van de polyvalentie der beneficiarii.

107. A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 203-209.

108. J. de Bruecq: Rek. 1528, fol. 6; M. Pottier, Rek. 1522, fol.

De exodus, gedeeltelijk naar Kortrijk (E. Barbion, 1543; A. Pevernage, 1563); en 's Hertogenbos (Clemens, 1544), Doornik (F. Villain, 1556), gaat voornamelijk naar Antwerpen (1505, J. Raes; 1519, B. Appenzellern; 1537, A. Barbe; 1585, A. Pevernage; 1571, J. Pollet en 1592, M. Potier) en kan ergens samenlopen met de causaliteit voor het principe, vanaf 1563 toegepast, geen nieuwe cantors meer toe te laten; het gering aantal choralen vanaf 1568; en met het faillissement van St.-Donaas zelf vanaf 1566¹⁰⁹. Dit leidde overigens tot de afschaffing, niet alleen van de sinds 1476 bestaande traditie van een compositie bij het Kreupelenfeest, in 1579¹¹⁰; doch na die beroerten, tot het laten wegvallen van de sacramentsprocessie, het driekoningenfeest, het Sint-Janfeest *ante portam latinam*, terwijl de wedde van vroegere bassen en tenoristen naar de custos ecclesie gaan. Het zingen der passies op Palmzondag en Goede Vrijdag door 4 cantors blijft behouden, doch herinneren we dat, bij gebrek aan geld voor een organist, N. Elewout, orgelbouwer, de functie van organist vervult, tussen 1579-1631, *per modum provisionis*¹¹¹.

Keren we terug naar de namen der beneficiarii in de 16e eeuw. Zowel de kapelmeester van Keizer Karel, Cornelis de Hondt, als Gerard Thol, musicus, capellanus domesticus

7 v.; Rek. 1580-1585, fol. 20 v.; Ph. Rogerie: Rek. 1517, fol. 8; Rek. 1563, fol. 11. Ook J. Grac, 1498-1499 kapelmeester in Sint-Jacob kwam van Sint-Donaas (Rek. 1490, fol. 8), net als A. de Landtheere, zangmeester in Sint-Gillis 1542-1543. Zie meer hierover in A. Dewitte, *Scholen en onderwijs te Bruege 'n de M.E.*, 1973, p. 37-38.

109. Over de afgewezen canters, zie verder; het klein getal choralen: A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 54. Sint-Donaas blijkt vanaf de tweede helft der 16e eeuw meer succes te hebben gehad met de universitaire studies van haar choralen.

110. Laatste rekeningpost: Rek. 1577, fol. 56; het orgel is ontmanteld in 1579, fol. 56.

111. Rek. 1585, fol. 57; Rek. 1587, fol. 67 v.; Rek. 1595, fol. 55; Rek. 1597, fol. 57; Rek. 1598, fol. 58; Rek. 1599, fol. 53 v., 61. Er is nog sprake van 4 choralen (1586, fol. 76), dich de stipendia voor de Missa de Salve vallen ook uit (1598, fol. 54). De wedde voor organist en sufflator wordt wel aanzienlijk verhoogd in 1598 (fol. 58); over het hs. met de 4 passies in de Basiliuskerk: L. Gilliodts, *Les ménestrels*, p. 67.

Cesaree Majestatis, worden beneficiarii van Sint-Donaas, resp. in 1548 en 1526; de laatste in 1540 zelfs kanunnik in Sint-Donaas, in 1548 proost van de Lieve-Vrouwkerk ¹¹². De tenor sinds 1539 Joachim Richafort, excellens musicus, was een gewezen zanger uit de kapel van Maria van Hongarije ¹¹³; de clericus contratenor Nicolas Deeloos vertrekt in 1564 — net als voorheen J. Obrecht — in de dienst van de hertog van Ferrara; om in 1572 als kapelaan van Sint-Donaas terug te keren, en in 1577 te Brugge te overlijden ¹¹⁴. Zo wordt de clericus tenor Jacob Flamme, in 1563 lid van de kapel van Maximiliaan II, in 1569 als kapelaan opnieuw aanvaard ¹¹⁵. Zijn broer Jan, choraal van Sint-Donaas, daarna prebendarius van Sint-Donaas, 1540, zangmeester van Sint-Salvator 1563-1572, wordt daarna *teniente* van de kapelmeester van Filips II; om in 1576 opnieuw beneficiarius van Sint-Donaas te worden ¹¹⁶. Een derde broer Arnold, eveneens choraal, en daarna contratenor van Sint-Donaas, wordt in 1569 choïst aan dezelfde kapel van Filips II ¹¹⁷. Musici die Sint-Donaas misliep, naast Clemens non Papa (die niet werkelijk in dienst kwam) waren Nicolas Craen, die zich in 1501 zonder gevolg aanbod als zangmeester, en bij een aanbod, in 1504, door Sint-Donaas zelf, in 's-Hertogenbos bleef ¹¹⁸, en Gr. Treshault die in 1577 de cantorij van St.-Jacob verlaat voor de Koninklijke kapel van Denemarken.

112. Rek. 1548, fol. 12 v.; A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 195; A. Dewitte, *art. cit.*, pag. 105.

113. A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 55, 196.

114. Id., pag. 53-54; Rek. 1572, fol. 14; Rek. 1575, fol. 10 v.; Rek. 1577, fol. 17.

115. A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 52; Rek. 1569, fol. 15.

116. Rek. 1540, fol. 8; Rek. 1565, fol. 37; Rek. 1576, fol. 16 v.; A. Dewitte, *De kapittelschool van St.-Salvator*, p. 53-56, 46-47; wij weten niet of Joa. Esquinet, kapelaan van Aartshertog Matthias, kan. in Sint-Donaas sinds 1579, musicus was.

117. A.C. De Schrevel, *op. cit.*, p. 62. Over aanvragen van choralen voor de kapel van Marg. van Parma: Id., 1561, pag. 53, voor Maximiliaan II, 1553, pag. 52. Voor Adriaen van Cauwenhove, 1568, pag. 54.

Wat de zangmeesters van Sint-Donaas zelf betreft: P. Vineloo (1504-1507, uit Sluis); Al. de Groote jr. (1508-1513); J. de Hollande (1540-1545, oud-choraal van St.-Donaas); A. Galli (1545-1550); B. Nicolai (1556-1559) en N. Truye (1559-1560) waren uit St.-Salvatorkerk als zangmeester overgekomen; P. de Raedt (1520-1523; † 1541), L. Hellynck (1523-1541) en W. Rocourt (1560-1572) hadden die functie voorheen in O.-L.-Vrouw. Clemens non Papa (1544) verhuist naar 's Hertogenbos, Flor. Villain (1550-1556) volgt in 1556 P. de Manchicourt op te Doornik; J. de Vlieghere (1572 e.v.) was voorheen magister cantus in St.-Omer. Ant. de Rycke (1501-1504) was afkomstig uit Leuven; B. Binchois (1513-1520) kwam uit het bisdom Cambrai ¹¹⁹. Principieel werd pas in februari 1578 beslist niemand nieuw meer te aanvaarden ¹²⁰. Een kort onderzoek betreffende bassen en tenors leert echter het volgende. Waar tot 1560 Carolus Bernage, bassus, nog 12 £ par. per jaar krijgt, ad causam decantationis laudum vesperinarum beate Marie, en daarnaast 11 £ voor zijn overige prestaties ¹²¹, en het jaar erop, na de dood van Bernage, hetzelfde gebeurt voor de bassus Franciscus Scote ¹²²; dan zien we deze laatste, samen met de Gentse bas Egidius

118. Id., pag. 183. Overige mogelijkheden i.v.m. homoniemen: een Joh. Ghiselin(s) huurt vanaf 1527 tot zijn dood 1533 (fol. 8) een cellula in Sint-Donaas. De familie Ghiselin uit Oostburg (Barthold, zoon Livinus, diens zonen Jacob, Petrus en Johannes) komt als huurder voor in Sint-Donaas vanaf 1455. Joh. Pipelare is sinds 1498 (fol. 36) tenorist in Sint-Donaas, net als in 1510 Joh. Isaac (fol. 10 v.). Ook Joh. Clerici komt als kapelaan voor sinds 1497 (fol. 7 v.). Mag. Jac. Vaet komt vanaf 1516 (fol. 6 v.) voor; een gelijknamige kapelaan in 1558 (fol. 9 v.). De familie Danckerts en Danckaert komt voor in Dudzele sinds 1429 (fol. 16 v.). Merlinus Frutier overlijdt in 1524 (fol. 7), Franciscus in 1568 (fol. 9). De kapelaan Laurentius Cornet komt voor in 1540 (fol. 7 v.).

119. Zie A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 180-209. Het is onmogelijk meer informatie over Clemens non Papa te vinden, gezien de Rek. 1541-1547 ontbreken.

120. Rek. 1577, fol. 62.

121. Rek. 1559, fol. 25 v., 27.

122. Rek. 1560, fol. 25 v.; dood Bernage (Pevernage ?): Rek. 1559, fol. 14.

Goethals, de kerk verlaten in april 1561¹²³; zij worden pas in 1565 door de bas Roland Coyeman vervangen, die echter alleen twee maand blijft¹²⁴. De tenor Michiel Blondeel wordt op 14 jan. 1563 niet aanvaard¹²⁵, evenmin als de bassen Remig. Harent, 1568; Joannes Dallencs, 1569; de cantores musici Michael Smeekers, 1572, en Cornelius van Melaene, 1573; de bas Egidius Torquyn, 1575; de insignis contratenor Theodoricus Lubijn (Twyn), 1578, en de musicus Joannes Jollijt, 1600¹²⁶.

Volgende aanvaardingen gebeuren wel, uitsluitend in opvolging van kapelannen: W. Aubert (genoemd Rabo) in 1567; de oud-leden Jacob Flamme, 1569; Nicol. Deelers, 1572; deze laatste, kapelaan van Varsenare, opgevolgd in 1577 door de bassus Petrus Goetgheet (verhuisde daarna naar St.-Jacob); en Jan Flamme in 1576¹²⁷. Daarnaast wordt de kanunnik Carolus de Mota, canonicus Vernensis, uit mededogen als bas aanvaard, à 12 £, in 1572, terwijl in 1573 de gegijzelde Balthazar Rougiers, cantor, in 1576, een blijkbaar reeds een tijd in dienst zijnde bas Gaugericus Le Cocq worden vermeld¹²⁸. Er is dus duidelijk een vorm van eliminatie, op basis van het tekort aan geld; het legt meteen het uitvallen van het schrijven van muziekletteratuur uit.

§ 2. *De choralen.*

Wat waren nu de voorzieningen voor de choralen in de 16e eeuw, (waarvan het getal van 6 op 8 werd gebracht in 1531, terugviel op 6 in 1564, terwijl in 1586 slechts

123. Rek. 1560, fol. 27 v.

124. Rek. 1565, fol. 36 v.

125. Rek. 1562, fol. 39; evenmin als 2 kanunniken die op vlucht zijn voor de Hugenoten.

126. Rek. 1567, fol. 48; Rek. 1569, fol. 50 v.; Rek. 1572, fol. 49; Rek. 1573, fol. 49 v.; Rek. 1575, fol. 51; Rek. 1577, fol. 62; Rek. 1600, fol. 66.

127. Rek. 1567, fol. 14; Rek. 1569, fol. 15; Rek. 1572, fol. 14 v.; Rek. 1577, fol. 17; Rek. 1576, fol. 16 v.

128. Rek. 1572, fol. 49; Rek. 1573, fol. 48; Rek. 1576, fol. 27 v.

nog geld voor 4 blijkt beschikbaar te zijn)¹²⁹, en van de in 1421 als choristen uitgeschakelde refectionales.

De 13 refectionales (zij komen reeds voor sinds 1403) krijgen, in navolging van de choralen, een gegarandeerd inkomen vanaf 1532, terwijl de opdracht van de zangmeester wordt: elke woensdag- en vrijdagmiddag, tussen half vier en half vijf, naar de kapittelschool te gaan *ut refectionales musica perfracta aut saltem gregoriana, chorique ceremoniis et aliis ad divina necessariis imbuantur...*, een uitbreiding voor het *...informare in discantu et contrapuncto* uit 1421¹³⁰.

In 1550 gebeurt een dubbele fundatie van Jac. vander Meulen en Jacob de Coninc, die betrekking heeft op het gehele schoolwezen in Sint-Donaas, dus voor het andere dan muzikale leren: de door de choralen niet bijgewoonde lesuren moeten door de rector scholarum met hen worden hernomen, de geziene materie *modo scholastico disputaturos*; zij moeten zoveel mogelijk tijdverlies — door over en weer naar de kerk en school gaan — voorkomen; de oudste of verstandigste choralen worden van kerkdiensten in de namiddag zo mogelijk vrijgesteld; de lesuren muziek van de refectionales worden opgevoerd *ab hora quarta, per totum annum, singulis diebus non festis, sabbatis vero omnibus ac pridie festorum, a vespere finitis usque ad tempus laudum, et rursus a laudibus usque ad septimam estate, hieme autem usque ad sextam cum media, vel circiter*. Op die tijden wordt de schoolrector vrijgesteld, net als hij tijdens zijn lesuren noch gebeden mag opzeggen, noch mis

129. Rek. 1586, fol. 76; A.C. De Schrevel, *op. cit.*, n. 42-43. Het schoollokaal werd verkocht en door een nieuw vervangen in 1504 (Rek. 1504, fol. 34).

130. *Id.*, dl. II, pag. 39-40. Naar het voorbeeld van de choralen zullen vanaf 1548 ook zes refectionales bij de schoolrector gaan inwonen; het betrof een fundatie van de grootcanter Jacob vander Meulen; vanaf 1550 zou deze laatste — samen met Jacob de Coninck — de fundatie in die zin verhogen dat ze alle 13 bij de schoolrector terecht kunnen (*Id.*, dl. I, pag. 39). Hiervoor worden speciale eisen van integriteit aan de schoolrector en scholasticus gesteld.

vieren. Bovendien zal, bij het stemmuiten van een choraal, zijn plaats automatisch worden ingenomen door een *refectionalis, magis idoneus, vel idoneus, si inter eos aliquis idoneus extiterit* ¹³¹.

Heel duidelijk moet het schoolwezen, naar Trentse inspiratie, aan ritme winnen. Voor de choralen, die dit ritme, door hun aanwezigheid bij de kerkdiensten, niet kunnen volgen wordt een dotatie voorzien waarbij zij, na hun stemwisseling, privé-leerlingen van de schoolrector worden ¹³².

Het instituut der refectionales werd tenslotte in 1571 geïncorporeerd in het nieuw opgerichte Brugse Seminarie, en helemaal conform gemaakt aan de besluitgeving van Trente betreffende de seminaries ¹³³. Het is opvallend dat in Sint-Donaas de gratificaties b.v. voor toneelopvoeringen nu gaan naar *juventuti seminarii...ob exhibitionem certe tragedie in refectorio...* ¹³⁴. Een van de refectionales, die seminaristudent wordt, is de hogervernoemde M. Potier.

Om het verlies, door het wegvallen van inkomsten der refectionales te vergoeden, wordt aan de nieuwe succentor, de oud-choraal J. de Vlieghe, in 1572 6 £ gr. als *augmentum stipendii* gegeven. Een der cellen, die normaal als huurkamer dienst deed, wordt vanaf 1573 als gratis schoollokaal gebruikt voor wat overbleef van de nu lagere Donaasschool ¹³⁵. In 1578 wordt bovendien de zesde kanunnikale prebende, bij de dood van J. Brants, professor

131. Id., dl. II, pag. 86-87.

132. Id., dl. I, pag. 41. Andere fundaties, na 1550, waren vooreerst afkomstig van de kanunnik J. Lambrecht, 1560 (Id., pag. 48), uitgebreid met h- zingen, samen met de Socii de musica, van de Sacramentmis; Rek. 1577, fol. 37; Rek. 1578, fol. 64; en in 1560 van een fundatio 5 missarum de peste, waarbij — ante introitum — het Tantum ergo; en — na de mis — de hymne O Salutaris Hostia werd gezongen (fol. 18; Rek. 1563, fol. 24). Een tweede fundatie van 12 £ par., was afkomstig van L. Deurwaerder, custos navis ecclesie (1570). Overige indicaties A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 70 e.v.

133. Id., pag. 914 e.v.

134. 5 okt. 1575, fol. 52.

135. A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 210; Rek. 1573, fol. 13 v.

136. Rek. 1577, fol. 59; Rek. 1578, fol. 39 v.

aan de Lelie-pedagogie te Leuven, definitief aan de nu 7 choralen toegewezen ¹³⁶.

§ 3. *De liturgische feesten.*

Wat de liturgische feesten der 16e eeuw betreft: de mysteriespelen, voornamelijk het Paasspel, het Spel voor Onnozele Kinderen, en Aardenburg, worden geciteerd tot de crisisdatum 1578 ¹³⁷. Wanneer zij daarna niet worden hervat — ook een serie fundaties zoals deze van Kanunnik van der Paelen delen dit lot — dan ligt de oorzaak zowel in het feit dat de renten, waarmee deze prestaties werden gehonoreerd, ofwel uit «bezet» gebied moesten komen, ofwel uit geruïneerd gebied. Bovendien begon, met de oorlogsvorderingen o.m. door Egmond ¹³⁸, in 1566, de financiële druk op Sint-Donaas, die we in de praktijk t.a.v. de nieuwe canters ¹³⁹ konden ervaren vanaf 1563. De liturgievieringen moesten daaronder noodzakelijk lijden, evengoed als het werk der choralen die, zoals hoger gezegd, in 1578 een kanunnikale prebende toebedeeld kregen, die in 1586 nauwelijks 4 choralen kon voeden. Het is uiteraard veiliger, vanaf 1585 de nieuwe fundaties te bestuderen, dan op deze uit de voorgaande periode nog te vertrouwen. Zo verschijnt

137. Zie noot 24 : Paasspel, Onnozele Kinderen, St.-Nikolaas, Driekoningen; met onderbreking over de jaren 1541-45: A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 47. Bij dezelfde auteur (pag. 37, 72) is ook sprake van gelduitdeling aan de armen de woensdag en vrijdag van de goede week; en verder elke donderdag na de hoogmis (pag. 89).

138. Rek. 1566, fol. 41. Op die datum — voor de oorlogvoering — getaxeerd op het betalen van 1000 Rijnflorijnen, hebben zij daarnaast hoge uitgaven om de kerk in staat van verdediging te stellen, en worden zeer vele juwelen en kunstwerken weggeborgen, die bij de verbeterde situatie in 1568 opnieuw schatten aan geld gaan vragen om gerestaureerd te worden (vb. Rek. 1568, fol. 52 v.53: het herstel van de zilveren altaartafel).

139. Het juiste getal canters is ons niet bekend. Gezien in de 15e eeuw sprake is van 8 canterstokken zou het getal 8 het streefgetal kunnen zijn (Rek. 1422, fol. 12) met een minimum van 4 socii de musica, naast de zangmeester, grootcater en ev. de adjunct-zangmeester. Wellicht was het getal canters in Sint-Jacob, in de 16e eeuw, groter, gezien de fundaties aan die kerk recenter waren dan deze van Sint-Donaas: A. Dewitte, *Zangmeesters ...Sint-Jacob*, pag. 340.341.

in de rekeningen 1598 een aanduiding van het gevierde Ceciliafeest, dat voor die datum nimmer voorkwam ¹⁴⁰.

Bovendien wijzigde, onder invloed van humanisme én contrareformatie, de gerichtheid van het onderwijs in die mate dat klassiciserende toneelwerken de voorrang kregen op mysteriespel en processie, én dat b.v. het werk van de choralen, magister cantus en canters, minder ging passen in het vernieuwde werkschema ¹⁴¹. Het meest sprekende voorbeeld in deze is het feit dat de zangmeester Alianus de Groote in 1480 nog toelating vroeg *ut ipse cum sociis ecclesie posset ludere die dominica proxima unam moralitatem quam ipse succentor composuit* ¹⁴²: het spel voor Passiezondag, hier moraliteit genoemd. De aanvraag toont duidelijk dat dit geen bij traditie gespeeld spel was; en dat in de XVI eeuw de spelleiding i.v.m. liturgie nog bij de succentor lag. Het onderscheid tussen scholae litterariae en scholae cantuales wordt overigens in 1548 duidelijk onderstreept ¹⁴³.

Wat zijn nu de middeleeuwse, traditie-gebonden, doorgaande of nieuwe liturgische vieringen tot 1578, de mysteriespelen en occasionele vieringen bij geboorte, dood en militaire overwinningen van de vorsten niet inbegrepen.

Het Sint-Donaasfeest blijft duidelijk een vaste waarde: *buccinatores apud Brugenses, instrumentis musicis ludentes*

140. Rek. 1598, fol. 58.

141. De in Sint-Donaas opgevoerde toneelwerken van Aristophanes, Plautus, Lucianus e.a.m. [zie A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 223-224, aan te vullen met de comediën in 1500 en 1507 o.l.v. Petrus (de) Vynck (fol. 39, 22 v.)] hebben op de duur de prevalentie van de schoolrector op de zangmeester tot resultaat. Opmerkelijk voor de contra-reformatie zijn de titels 1555: Decollatio sancti Johannis Baptistae; en 1564, het werk van L. Brecht: Euripus tragoedia christiana; vergelijk aan «certains jeux de la vie et passion de nostre signeur», opgevoerd door een ambulante groep o.l.v. Wolfgang Trèslécat uit Valenciennes te Brugge in 1559 (*Emulatie Brugge* 1926, pag. 392-395). Vergelijk tevens aan de jesuïtentoneelopvoering te Brugge, o.l.v. Jacob vander Straeten in 1605: A. Viaene, *Het toneeldebate over Vlaanderens roem*, in *Biekorf* 1959, pag. 161-170.

142. A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 159, 15 maart 1480. Gezien Pasen op 2 april viel was dit spel bedoeld voor 19 maart, Passiezondag, blijkbaar een Passiespel.

143. Rek. 1548, fol. 47 v.

in depositione et repositione feretri si. donatiani, necnon in processione diei festivitatis eiusdem ¹⁴⁴. Evengoed de reeds XIVE-eeuwse Missa de Salve, die doorloopt tot 1598. In 1521 wordt een nieuw officium (4 volumina) beate marie, één maal in de week te zingen, geïntroduceerd ¹⁴⁵. 1520 was overigens de datum waarop alle prebendarii over een gedrukt Sint-Donaasbrevier kunnen beschikken, waarin dit Maria-officie wellicht officieel werd. Paas-, Kerst- en Drie-Konigenfeesten, naast Drievuldigheid, Assumptio- en Purificatiofeesten lopen normaal door. Bemerkt dat de altaren op die dagen over speciale jocalia beschikken: naast cappaen en altaarpanelen: ook muzieklitteratuur ¹⁴⁶.

144. Voorbeeld uit vele: Rek. 1548, fol. 41 v. Het is duidelijk dat deze paragrafe met de gegevens uit het Planarius en uit de testamenten moet worden aangevuld. Bemerkt bovendien dat de speelliedenkapel zich sinds 1421 in een huurhuis van Sint-Donaas bevond.

145. Missa de Salve. Rek. 1590, fol. 54; Officium Marie: Rek. 1521, fol. 19; Rek. 1522, fol. 20 v.; 21: Lectiones de beata virgine. Interessante vergelijkingspunten zijn — in Sint-Jacob — de stichting van een broederschap O.-L.-Vrouw Presentatie, 1498; het noteren van het officie van onser vrouwen... ende het officie vander presentatie van Marie, 1500 (A. Dewitte, *Zangmeesters ... St.-Jacob*, pag. 340); de nieuwe dotatie voor de Guldenmis, 1545, in dezelfde kerk (Id., pag. 340); de Missa Beate Marie, 1492 gesticht in de Lieve-Vrouwkerk, en de confrerie de zeven weedommen van O.-L.-Vrouw, in 1491 gesticht in St.-Salvator (A. Dewitte, *De geestelijkeheid....*, pag. 115-116). Zie tevens noot 66. De enige fundatie in Sint-Donaas betreffende O.-L.-Vrouw der 7 weeten is deze van Fr. Dommesent, 1556: A.C. De Schrevel, *op. cit.*, pag. 74.

146. *Psalterium breviariumque secundum usum ecclesie sancti donatiani Brugensis*, Parisius, per Anthonium Bonnemere, XIX Kal. Sept 1520. Deze bestelling van 500 exemplaren, gebeurend in 1517-1518, werd in 1520 636 £ par. betaald door de kerkfabriek (Rek. 1517, fol. 18 v.; Rek. 1518, fol. 19 v.; Rek. 1520, fol. 18 v.). Jaarlijks werden exemplaren aan de nieuwe beneficiarii verkocht. In 1568 ging men over op het *Breviarium ad usum romanorum* (Rek. 1568, fol. 51 v.) hoewel men het oude brevier bleef verkopen tot 1577. Het officium de beata virgine bevindt zich op fol. LXV-LXVIII als Hore de beata virgine in bovenvernoemd Psalterium. In 1540 wordt het Salve Regina cum notis in octo chartis bergamensis conscripta — in nieuwe transcriptie van W. Petit — opnieuw in de kerkbeuk opgehangen (Rek. 1540, fol. 24 v.; zie noot 66). Een voorbeeld van jocalia is de nog in 1569 door Jacob vanden Coornhuse geleverde tabula, die het hoofdaltaar tijdens de Vasten versierde (fol. 49 v.), en de opschilderingen in 1575, door Paulus Weyts (fol. 53). Na de geuzentijd moest men zich uiteraard blijven bedienen van

Uit een nota, 1549, blijkt dat wekelijks op donderdag, en uiteraard het ganse octaaf van het feest zelf, een Sacramentsmis werd gezongen met minstens 3 canters. Bij fundatie van 1560 wordt hun getal tot 5 verhoogd ¹⁴⁷. Het is overigens bij dit feest en bij de processie, die reeds in 1375 voorkomt, dat bloemen en bloemenkransen zowel de socii de musica als het koor versieren. Bloemen en guirlandes waren daarnaast voorzien op de feestvieringen van de hh. Basilius, Jan-Baptist, Sint-Donaas, Petrus en Paulus e.a. ¹⁴⁸. Bij de talrijke — nog niet bestudeerde — testamentaire fundaties vallen verder ook muzikale stichtingen op, o.m. de vernieuwde H. Geestmis 1558; de 5 Missae de peste, 1560 e.a. ¹⁴⁹; naast het feit dat Sint-Donaas een kathedrale kerk wordt vanaf 1563, wat een speciale bisschoppelijke liturgie introduceerde.

Globaal gezien, weinig vernieuwing — hoewel de bestaande stichtingen toch *4 libri continentis carmina, hymnos et alia cantica ex musica composita et scripta ad usum huius ecclesie* opleverden ¹⁵⁰. — Deze weinige innovaties zijn eventueel geconditioneerd door de onzekerheid betreffende

het grafpaneel van Van Eyck. Voorbeelden van afzonderlijke inventarissen: A. Dewitte, *De nederlandstalige juweleninventarissen van Sint-Donaas*, te verschijnen in *Biekorf*.

147. Rek. 1549, fol. 26; zie noot 132: de fundatie J. Lambrecht; vergelijk tevens aan de 15e-eeuwse schrifttafel met de Lof vanden heylighen sacramente van A. De Roovere, Arch. Sint-Salvator, niet gekl.

148. Zie noot 30. Iconografisch voorbeeld van dergelijke bloemenprocessie zie noot 29.

149. 1556 zie noot 145; Rek. 1558, fol. 15 v.; Rek. 1560, fol. 13 (zie noot 132; een gelijkaardige fundatie in Sint-Jacob wordt vermeld in 1532). De belangrijkste fundateurs-geestelijken in de 16e eeuw waren in Sint-Donaas de kan. G. Vander Donck (1506 e.v.); de deken Georgius de Bavaria (1510); de kan. P. Bracman (1517); Jo. Pinnoc (1527-28; 1533-34); de grootcantor Joh. Lammins (1519); de deken Mark Laurin sr. (1540); de proosten Fr. Busleyden (1502); Jan en Claudius de Carondelet (1548-49; 59; 65); de bisschoppen P. Curtius (1567) en R. Drieux (1596); de kan. Jac. de Springhere (1558) en Anth. Robijn (1576), naast de straks te bespreken organist Corn. Vanden Rijne (1558 e.v.). Een diepgaande studie van hun testamenten vraagt een aparte behandeling.

de liturgische evolutie, en na Trente, door het geringe, want gedevalueerde, bezit. De meest opmerkelijke dotatie, op muzikaal vlak, gaat uit van de organist van Sint-Donaas Cornelis vanden Rijne. Dit bespreken we op het eind van dit hoofdstuk.

Zonderling is evenwel dat tweemaal een nota voorkomt in verband met jaarlijkse *Spectacula ipsa nocte nativitatis domini*, in 1573 en 1575, wat het bestaan van een Kerstspel onderstelt, dat wij na 1375 nergens geëxpliciteerd vonden¹⁵¹.

§ 4. De muziekschrijvers.

Opnieuw komt een bonte stoet van scriptores voor, waarvan de reeks eindigt in 1560, om, na de revolutie, doch dan blijkbaar wegens het verlies van het volledige polyphone bezit, te hernemen op het loutere vlak van gregoriaanse koorboeken, 1586-1587.

Chronologisch ziet de naam der specifieke muziekschrijvers er als volgt uit: vooreerst de reeds in de XVe eeuw vermelde Xrist. Baelde (1501-1503), naast de nieuwe namen Rog. Sezijn (1504) en de zangmeesters P. Vineloo (1505-1507) en Al. De Grootte jr. (1508-1513); alle voorlopig met alleen de Mis voor het Kreupelenfeest. Joh. de Vos (1506-1511) kapelaan sinds 1506, vult op die datum een antiphonale aan, schrijft *3 libri processionales* (1508-1509), en een boek *continens gradualia et alleluia in festis solemnibus per dominos canonicos cantanda* (1511).

150. Rek. 1560, fol. 26 v. De vieringen bij de eerste mis van een beneficiarius (vb. Ph. Rogerie in 1517; J. Flamme in 1565); bij universitaire onderscheidingen (Jan Oudegherst in 1558); bij ontvangst van de juridische adviseurs van de kerk (J. de Damhoudere, 1558), de ontvangsten van bisschoppen, troonopvolgers, het herwijden der altaren in 1596 e.a.m. zijn eventueel onbelangrijk behalve dat zij aanleiding konden geven tot samenvieren in musicis, zoals van Sint-Jacob is bekend.

151. Rek. 1573, fol. 43: pro foeno in festo nativitatis huius anni 73, deliberato, quia nulli fuit sparsum propter metum incendi...; Rek. 1575, fol. 50 v.: Joanni Michiels, pro novo galero circa spectacula quotannis ipsa nocte nativitatis domini.

Zijn bovenstaande namen, op Rog. Sezijn na, prebendarii, dan treedt vanaf 1512 het stadsatelier op van L. Bloc, die twee kamers als winkelruimte huurde in Sint-Donaas Zuid, op de burcht ¹⁵². Vanaf 1513 treden (free-lance ?) op: Willem Petiit, scriptor en illuminator, en Vict. Brunync: «*qui punctuavit ac accentuavit libros evangeliorum*» ¹⁵³. Brunync treedt alleen één keer op, W. Petiit occasioneel tot 1540, met als «voornaamste» prestaties: zijn *scriptura antiphone cum notis de Salve Regina, in octo chartis pergameneis*, 1540. Duidelijk was hij geen expliciet muziekscriptor en evenmin een befaamd miniaturist, gezien het coloreren, orneren en floreren van deze schrifttafels door de pictor W. Walin gebeurde ¹⁵⁴.

Lopen de composities van het Kreupelenfeest door, resp. door de zangmeesters B. Binchois (1514-1519); P. de Raedt (1520-1523); L. Hellynck (1524 e.v.); dan vinden we tussen die data regelmatig werk (herstellen van folia en en banden) door de stadsateliers L. Bloc (tot 1528), Symon van der Muelene (1517-1558) — deze laatste opnieuw huurder van een winkelpand in Sint-Donaas — net als Paulus van Vardebeke (1520-† 1564); de boekbinders Willem van de Velde (1515-1519); Lud. vander Muelene (1561-1574) en C. Daems (1571-† 1584). Beide laatste werkten eerder voor de bibliotheek stricto sensu. Daems bewoonde opnieuw een huurpand van Sint-Donaas. Anth. de Tollenaere (1559-† 1572; jr. 1584-1599) treedt op als leverancier van papier en perkament.

De belangrijkste binder van muziekhandschriften was echter de bibliopola Joh. Vyncx (1559-1578), die het

152. Wij verwijzen globaal naar de Bijlagen in A. Dewitte, *Boeken en bibliotheekwezen*. Voor L. Bloc en het herstel van psalteria en graduaal door «quodam scriptore»: Rek. 1512, fol. 28-28 v.

153. Rek. 1513, fol. 25-26.

154. Rek. 1540, fol. 24 v.; nochtans zorgde hij in 1514 voor het floreren der hoofdletters van een uit Brussel aangekocht liber discantus (fol. 22 v.); hij trad ook als boekbinder op voor het inbinden van 3 door hem geschreven — niet gepreciseerde — boekwerken; het 4e van die reeks werd geschreven door Theod. Roels (fol. 20 v.).

œuvre van de hiernavolgende P. Wildeman en W. Huerlydt, 1559, P. Wildeman, 1560, inbond, naast de antiphonaires (1565), zangboeken (1576) e.a.m.

Individuele prestaties: Joh. de Ponte, Willelmijn (1521-1523), Joh. Grandeel (1521), Joh. Marijn (1522-1528) en Joh. Grantsam (1534), die voor het schrijven van koorboeken, met gregoriaanse cantus, instonden. De belangrijkste is, 1559-1560: Petrus Wildeman met volgende prestaties: het schrijven, in 6 boeken, van 400 mottetten, à 117 £ 4 sch. par., in 1559; getal nog verhoogd door nonnullis motetis, geschreven door Willem Huerlydt; en het schrijven in 1560, van 4 boeken carmina, hymni et alia cantica ¹⁵⁵.

Na de geuzentijd treden alleen nog 2 scriptores op: de hogervermelde Symon van der Spot (1586) van de Sint-Andriesabdij, en de kapelaan Cornelius Croes (1587).

Als we tot slot deze ganse 16e eeuw samenvatten, de composities voor het Kreupelenfeest na L. Hellynck niet te vergeten, komen we tot volgende constatacie. Waar de 15e eeuw — vanaf in feite pas 1467 — rond de 140 missen opleverde, naast de reeksen Magnificats, Te Deums en losse mottetten — naast de moraliteit van A. de Groote —, dan is de 16e eeuw karig toebedeeld. Er kwamen wel 77 miscomposities tot stand, sinds 1501, in functie van Aardenburg, met als belangrijkste componisten: A. De Rycke (2), A. de Groote jr. (6), P. de Raedt (4), Lupus Hellynck (17), J. de Hollande (5), A. Galli (5) en W. de Rocourt (12); daarnaast betreffen de vernieuwingen alleen gregoriaanse muziekwerken.

De mogelijkheid bestaat wel dat ook nieuwe polyfone composities, o.m. van Hellynck, Clemens en Galli, zich bevinden in de 10 codexen door P. Wildeman samengesteld, en wellicht daartussen specifieke Maria-cycli. Het wekt echter wel verwondering dat de Kerkfabriek resp. in 1514

155. Rek. 1559, fol. 27; Rek. 1560, fol. 26 v.

156. Rek. 1520, fol. 18; 1521, fol. 18 v.; 1524, fol. 19.

(Liber discantus, emptus in quodam juvene de Bruxella, à 6 £ par.) — deze codex van 23 sexternen bevatte «certas missas» — en in 1558 (pro nonnullis motetis in musica compositis... in domo mortuaria... Nicolai Colve à 24 sch.) aankoopt, doch nergens gedrukte polyfone zangboeken, terwijl de orgellitteratuur nergens wordt vermeld.

§ 5. De orgelbouwers.

Hier vallen uiteraard nieuwgebouwde orgels het vlugst op: in 1520 het nieuwe klein orgel (positief) geleverd door Karel Waghe à 192 £ par.¹⁵⁶ — in vervanging van dit van de kanselarij ? of een bijkomend instrument —; en de bestelling, in 1557, van een nieuw groot orgel aan de Brusselaar Clays de Smet à 928 £ par.¹⁵⁷. Het orgel werd uit Brussel overgebracht, 1557-1558, à 15 £ par., terwijl bij de installatie als Brugse medewerkers voorkomen de smid Herman van Troostenberghe en de schrijnwerker Stephaan de Meestere (voor het edificium sive solarium). Het ontwerp voor de opschildering van de deurvleugel werd gemaakt door Lanceloot Blondeel, à 2 £ 2 sch. par., en uitgevoerd door de schilders Marcus Gheraerd (à 36 £ par.) en Robert Fabiaen (à 20 £ 4 sch.). Het oude orgel — dat vermoedelijk uit de XIVe eeuw stamde — werd doorverkocht aan de kerk van Ruddervoorde voor 84 £ par.; de tabulatuur bracht nog eens 12 £ par. op¹⁵⁸. Het grootste gedeelte van het geld om Claeys de Smet te betalen was afkomstig van de organist, Cornelis vanden Rijne, zelf. Naast de schenking van 144 £ par. in 1558, gaf hij daarnaast 576 £ par. (48 £ gr.) in gereed geld tegen een lijfrente van 6 £ gr., jaarlijks in termijnen terug te betalen¹⁵⁹. Gezien hij in

157. Rek. 1557, fol. 32 v.; 1558, fol. 29 v.-30; Archief Sint-Donaas, A 123, gepubliceerd bij M.A. Vente, *op. cit.*, pag. 28-35; Clays de Smet leverde in 1569-1573 ook het nieuwe orgel voor Sint-Walburga te Brugge.

158. Rek. 1558, fol. 29 v.-30; 1559, fol. 14 v.

159. Rek. 1558, fol. 15 v. Over C. Vanden Rijne (1502-1573) zie de biografie in *Biekorf* 1972 (73) n. 159-168.

(juli) 1573 overleed, was dit bedrag binnen de acht jaar (1566) gerecupereerd. In de jaren 63 en 64 is De Smet echter nog druk bezig het orgel op punt te stellen ¹⁶⁰. Blijkbaar logeert hij dan bij de organist, net als in 1558, toen hij met 2 famuli 62 dagen bij Van den Rijne verbleef ¹⁶¹. In 1558-59 was het orgel echter door 4 organisten, fide digni, uitgetest en goed bevonden ¹⁶². In 1573 poogt de organist Jacob Stoop zelf de herstellingen aan dit orgel te doen. In 1574 wordt zelfs een orgelbouwer uit Zeeland, Joannes Roos, met een project voor herstel belast, wat nog eens wordt overgedaan in 1577, 1580, door de orgelbouwers-organisten Petrus Ysoere en N. Elewout. Deze laatste krijgt in 1587 de hulp van een tweede orgelbouwer: Joannes van den Broucke. De verdedigingswerken aan de kerk in 1566, de uitverkoop en de beeldenstorm vanaf 1577 zullen hier wel verantwoordelijk voor zijn geweest ¹⁶³.

Wat bieden de overige gegevens. Wanneer in 1520 K. Waghe zijn orgel leverde was tot op dit ogenblik de familie Bus — huurders in Sint-Donaas — als orgelhersteller, pro magno organo weliswaar, nog steeds in dienst. Joris Bus was zijn vader Judocus († 1519) net opgevolgd, en zou niet, zoals in Sint-Jacob, zelf als leverancier mogen optreden ¹⁶⁴.

160. Rek. 1563, fol. 40; 1564, fol. 25.

161. Rek. 1558, fol. 29 v.

162. Rek. 1558, fol. 30; de kosten voor het uittesten bedroegen 30 £ 16 sch. par. Vanden Rijne werd bij zijn dood in het kloosterpand begraven en schonk pro memoria een tabula sculptilis (Rek. 1586, fol. 76 v.). Zijn opvolger Fr. Vander Leene (1573-† 1575) liet bij zijn dood zijn imago ophangen in de kloostergang (Rek. 1575, fol. 16, wat door zijn weduwe werd teruggekocht) net als de grootcanter, 1578, Laur. Vander Muelene, die zijn effigies, aan de «pilaer op de zuytzide vande voorkercke» hing, en Jacob vander Muelene een «tafereel met een crucifix...naer costume» (Archief Sint-Donaas, A 123, 1606, toelatingsaanvraag P. de Lannoy).

163. Rek. 1573, fol. 49; 1574, fol. 50 v.; 1577, fol. 57 v.; 1585, fol. 68; 1580-84, fol. 78 [Wellicht was dit precies de reden een orgelbouwer als organist te benoemen vanaf 1579]; 1587, fol. 69 v.; 1579, fol. 56: in deponendo et reponendo plumbo et stagno maioris organi.

164. Rek. 1519, fol. 3 v.: a vidua Judoci Bus; A. Dewitte, *Zangmeesters.... Sint-Jacob*, pag. 342-43.

Bij de installatie van het orgel in 1520 en 1524 (Waghe moest zijn orgel in 1521 vervangen door een ander exemplaar) is zonderling dat niet Waghe doch wel Jacob (Honie) en Ph. Speelbach, respectievelijk organisten van O.-L.-Vrouw en St.-Salvator, betaald worden *pro ordinatione novi organi* ¹⁶⁵. Hier, evenmin als in 1557, wordt een inschrijvingslijst geopend om het orgel te betalen. Bovendien moet Waghe in 1521 en 1523 instaan voor het herstel van het orgel in de Kristoffelkapel op de Markt ¹⁶⁶.

K. Waghe blijft, voor klein herstelwerk, voorkomen tot 1548, datum waarop hij door zijn zoon Johannes is vervangen. Deze treedt vanaf 1550 ook in Sint-Jacob op i.p.v. De Bus ¹⁶⁷.

In 1557 gebeuren onderhoudswerken door Judocus de Orghelmaker ¹⁶⁸ — een vast tarief blijkt 3 £ 12 sch. par. te zijn — doch dan konit reeds de eerste — ook financiële planning — voor het groot orgel van Clays de Smet, dat reeds in 1558-1559 wordt uitgetest. De hogergenoemde Judocus, die ook voorkomt bij de keuring van een orgel te Diksmuide ¹⁶⁹, is wellicht Joos vander Keere. In 1563-1564 treedt daarna De Smet op, doch een vast onderhoud is blijkbaar niet meer mogelijk, gezien de tijdsomstandigheden, en viel, in de mate van het mogelijke, het onderhoud van het orgel op de organist zelf. Zoals op het eind van de

165. Rek. 1520, fol. 18; 1521, fol. 20. Voor het eerste orgel was in feite 120 £ par. uitgetrokken: Rek. 1521, fol. 8 v.

166. Rek. 1521, fol. 19; 1523, fol. 20.

167. Rek. 1548, fol. 40. Jan (Hannekin), fs. Chaerles de oorghelmaker, volgt ook zijn vader (de orgelhersteller van Sint-Gillis) op sinds 1533. Hij was in 1533 overigens één van de kandidaten om in die kerk (i.p. van Sint-Walburga ?) organist te worden, in opvolging van A. Nane (nov. 1532 †). Waarschijnlijk is Franchois Wagheers, die organist wordt in 1552-54, zijn zoon: Res. Sint-Gillis, fol. 45 v., 54, 85 v.; Rek. 1540, fol. 225; 1552, fol. 171 v.; 1554, fol. 194 v. Bemerkt dat Sint-Gillis in 1564 een tweede nieuw orgel kreeg (Rek. 1544-64, laatste folio).

168. Rek. 1557, fol. 31; 1558, fol. 28.

169. P. François, *art. cit.*, pag. 126.

14e eeuw het geval was, zal hier N. Elewout vanaf 1579 deze taak opnemen.

Een belangrijk laatste punt is het optreden van de leraar orgel (organist in de Bogaerden ?) Franc. Aernouts in Sint-Jacob, waar hij een cleen posytyf orghelle verkoopt à 4 £ 13 sch. 4 d. gr. Hij treedt in Sint-Donaas, waar hij choraal was geweest, daarna clocmannus, na de geuzentijd op als manusje-doet-alles. Deze verkoop betrof wellicht het orgel van Waghe ¹⁷⁰. Wanneer daarna onder N. Elewout van herstelwerkzaamheden wordt gesproken betreft het alleen nog het groot orgel. Met zijn komst overigens gebeuren de onderhoudswerken opnieuw regelmatig, behoudens de afwezigheidsjaren van het kapittel 1580-1585, toen het in Arras en St.-Omer verbleef ¹⁷¹.

A. DEWITTE

170. A. Dewitte, *art. cit.*, pag. 344.

171. Zijn grootste herstelling gebeurt in 1595 à 174 par.: pro reparatione secreti, follium ende alle het verstellen van al het pijperwerck, cum multis aliis operibus (fol. 62 v.). De herstelwerkzaamheden duren 6 à 7 weken. Een vrij zonderlinge tekst uit 1636 (L. Gilliodts, *Les ménestrels*, pag. 123) is deze van de verkoop «van den orghel die nu up den doxael van St.-Donaes staet» aan de H. Bloedkapel, hoewel op dezelfde datum over een nieuw orgel van Cr. du Bois wordt gesproken. Clavecijnen blijken in de kerk niet in gebruik te zijn geweest; L. Gilliodts geeft voor Brugge wel in 1577 de naam van Jan Remy, Clavecinenmaker op, net zoals de zoon van N. Elewout: Gerard in de 17e eeuw als verkoper van clavecinen optreedt (*Les ménestrels*, p. 158).

BIJLAGE 1

De organisten van Sint-Donaas 1306-7 tot 1631

De cijfers na de naam verwijzen naar de uiterste vermeldingen in de Rekeningen van de kerkfabriek; de aanvangsdatum is telkens de aanvangsdatum der Rekeningen; gezien die lopen van 24 juni van dit jaar tot 23 juni van het volgende jaar kunnen een serie data een half jaar vooruitlopen.

1306-7	Johannes, fs. Rogeri (rot.)
1354-67	Alexius Zalandre (rot.)
1375-79	Ludovicus (4 v.; 44 v.)
1384-87	Karel Saarlout (18; 9)
1387	Johannes de P(on)t (9)
1406	Vincentius (7 v.)
1413-27	Johannes Zwinemersch (6 v.; 7)
1427-32†	Jacob Couterman (7; 9 v.)
1432-39	Petrus Paes (9 v.; 11)
1439-47	Paulus Bloume († 1479) (11; 11 v.)
1447-84†	Roland de Wreede (11 v.; 7)
1485-87	Martin Coolins (16 v.; 18 v.)
1487	Joh. de Vos (18v.)
1502-06	Nich. Grape (27 v.; 30)
1507-[1522]	Laurentius (Veldam) (8 v.; <i>L. Gilliodts, Les mé-</i> <i>nestrrels</i> , p. 66)
[1522]-73†	Corn. vanden Rijne (Id., p. 66, 73; Rek., fol. 16)
1473-75†	Franc. vander Leene (44; 15)
1475-76	Daniel Hurpianus (44 v.; 47 v.)
1577	Guill. Blootackre (52)
1578-79	Nic. Debbout en Oliv. Blootackere (54)
1579-1631†	Nicol. Elewout (50)

BIJLAGE 2

Nieuwe orgels te Brugge 1443-1636

In het recente werk F. Peeters en M.A. Vente, *De orgelkunst in de Nederlanden*, Ed. Mercator, 1971, verscheen, van de hand van G. Peeters, een synoptische tabel van de bekende orgels in de Nederlanden (pag. 292-94). Tot onze verbazing komen op deze lijst tot medio 17^e eeuw slechts twee van de 30 tot die datum bekende Brugse orgels voor, het orgel van Walter in het Belfort, 1298-99, noch de schenking in 1384 van een orgel aan St.-Donaas meegerekend.

Bij wijze van aanvulling geven we hieronder de reeds door de bijdrage van L. Gilliodts (1912), M.A. Vente zelf (uit 1956), en P. François (in 1948) bekende orgels, aangevuld met eigen onderzoek. De met * aangeduide orgels zijn orgels waarvan het lastenboek bewaard bleef; het enige nog bewaarde orgel is dit van de Eeckhoutteabdij uit 1624, nu in de kerk van Uitkerke, meteen het oudste orgel van West-Vlaanderen.

- 1443-49 Sint-Donaas; orgel van Joh. de Crane.
 1455-56 Sint-Jacob; orgel van Boudin — den oorghelmakere —.
 1458-59 Bogaerdenschool; orgel van ...
 1464-66 O.-L.-Vrouw; orgel van Mark Spronkholf.
 1480-81 Potterie; orgel van (verv. in 1666).
 1520-24 Sint-Donaas; positief van Karel Waghe (of Waghe(r)s, nog Wagheers).
 1520 Sint-Jacob; positief van Jooris de Bus.
 1523 Predikheren; orgel van (Jooris de Bus ?).
 1525 (ca.) Sint-Ivokapel; positief Karel Waghe.
 1534 Sint-Walburga; orgel van Karel Waghe.
 1539-40 Sint-Gillis; positief van Karel Waghe.
 1540-41 O.-L.-Vrouw; positief van (Cornelis Mors ?).
 1541-42 (Augustijnen; positief van Jan de Clerck - atelier J. de Bus ?).
 1553-54 Sint-Jacob; orgel van Ysebr. Claeysens *.
 1555 Sint-Claraklooster; orgel van Ysebr. Claeysens *.
 (1553-57) Sint-Anna; orgel van Ysebr. Claeysens *.
 1557-58 Sint-Donaas; orgel van Clays de Smet *.
 1559 Sint-Salvator; orgel van (Ysebr. Claeysens ?).
 1560-73 O.-L.-Vrouw; orgel van (Jacob Stoop ?).
 1564 Sint-Gillis; orgel van Ysebr. Claeysens.
 1569-73 Sint-Walburga; orgel van Clays de Smet *.
 1574 Bogaerdenschool; orgel van (Fr. Waghe ?).
 1577 Sint-Jacob; positief (oud positief van 1520 Sint-Donaas ?).
 1594 (1 ?) Predikheren; orgel van (M. Langhedul ?).
 1595 Predikheren; positief (oud positief uit verkoop M. de la Serse).
 1624 Augustijnen; orgel van N. Elewout (nu kerk van Uitkerke).
 1624 Eeckhoutte; orgel van
 1630-31 Sint-Jacob; orgel van N. Elewout.
 1631 H. Bloedkapel; orgel van Cr. du Bois.
 1636 Bogaerdenschool; orgel van Cr. du Bois.

Le plus ancien texte de la Règle du Temple

Le Manuscrit 131 de la Bibliothèque de Bruges

La Bibliothèque de la ville de Bruges conserve dans son fond des manuscrits, un document de la plus haute importance pour qui veut étudier la Règle de l'Ordre du Temple et son évolution.

C'est en 1847, que se référant à la chronique de l'abbé des Dunes, Monsieur Kervyn de Lettenhove donnait la notice suivante: «L'abbaye des Dunes, agrégée à l'Ordre de Cîteaux, possédait un manuscrit de la Règle de l'Ordre du Temple. Il est aujourd'hui déposé à la Bibliothèque de Bruges. Le texte qu'il présente est plus correct et plus complet que celui qu'a publié M. Maillard de Chambure ¹.

Il est d'autant plus étonnant que ce texte ne fut pas mis à profit plus tôt, car Dom De Visch, prieur des Dunes, indiquait *In bibliotheca monasterii nostri Dunensis regula Templariorum ad eodem concinnata, hortatu patrum concilii Trecensis et Balduini regis Hierosolimitani. Quae duo scripta iam publicavit Henriquez in Menologio* ².

Malgré toutes ces mentions, Mr. Sackur déclarait le manuscrit perdu à tout jamais ³.

Ce document est le texte latin de la Règle du Temple qui fut écrit entre 1128 et 1134, donc dès les premières années de l'Ordre. Il s'agit du plus ancien texte actuellement connu avec celui de la Bibliothèque municipale de Nîmes.

Le texte de la Règle du Temple fait partie d'un manuscrit

1. *Histoire de Flandre*, t. III, p. 17, édition 1847.

2. *Bibliotheca Scriptorum Ordinis Cisterciensis*, Douai, 1649, p. 37. La mention faite par le prieur est erronée car Henriquez dans son ouvrage, paru à Amsterdam en 1630, suit non pas le texte de Bruges, mais celui de Saint-Victor de Paris.

3. *Monum. German. Libelli de Lite*, lib. III, p. 240.

de 158 folios, mesurant 25 mm sur 17,5 mm, comprenant les textes suivant:

- Regula Templarensium, fol. 1-17.
- Liber domni B(ernardi) ab eosdem de Laude Nove militie fol. 18-37 ⁴.
- Liber appollogeticus, fol. 37-55 ⁵.
- Epistola domini Willelmi abbatis ad fratres de Monte Dei, fol. 55v.-83v. ⁶.
- Epistola frater Geroch ad domnum B. abbatem de Symonicis, fol. 84-110 ⁷.
- Epistola cujusdam heremite ad Rainardum Morimundensem abbatem, fol. 110-120 ⁸.
- Liber Petri Cluniacensis ad dompnum Bernardum Clarevallensem abbatem, fol. 121-124.
- Expliciunt objectiones cisterciensivorum (sic), fol. 124-158v.

Le manuscrit possède une écriture de livre du XIIème siècle. Toutefois on doit constater que trois copistes travaillèrent à la rédaction complète.

La première partie du folio 1 au folio 55 possède une écriture large. La deuxième du folio 55v. au folio 120 a une transcription beaucoup plus serrée, tandis que la troisième qui comprend le Livre de Pierre le Vénéral est légèrement plus large.

On remarque dans toutes ces transcriptions que seule la troisième partie débute sur un cahier. Toutes les autres vont à la suite sans faire état des séparations des cahiers.

4. Il en est de même du manuscrit de Nîmes et de Paris dont le traité suit la Règle. Celui de Nîmes, beaucoup plus intéressant est précédé par la lettre d'Hugues de Payens.

5. Il s'agit du traité à Guillaume de Saint-Thierry.

6. Traité envoyé à la Chartreuse de Mont Dieu dans l'Aisne.

7. Ce texte fut édité par Martène, *Thesaurus novum anecd.*, t. V, col. 1459 et suivantes. L'Incipit du traité fut écrit par le prier des Dunes Dom de Visch: *Deest initium : Scriptum quoddam fratrem Geroch ad Bern. abbatem de Symonis* (fol. 84).

8. L'auteur du traité est inconnu. Il fut envoyé à Raynard, abbé de Morimond qui comme son prédécesseur quitta son abbaye en 1154 pour aller à la Croisade.

Écrit sur une seule ligne d'une régularité parfaite les lignes ont été tracées à la mine de plomb. Il est composé de 20 cahiers de 8 folios chacun. Le texte de la Règle du Temple est écrit sur des folios de 23 lignes.

Le texte de la Règle de Bruges enrichit donc le patrimoine templier d'un nouveau document qui garde toute son importance. Ainsi nous connaissons actuellement onze textes de cette Règle sur laquelle on a tant brodé. En France nous en connaissons cinq ⁹ ; l'Italie en possède un ¹⁰ ; deux en Espagne ¹¹ ; un en Allemagne ¹² ; et enfin le dernier découvert dans le manuscrit 131 de Bruges ¹³.

L'historien Hans Prutz avait émis l'hypothèse que la première règle du Temple avait été écrite en Français. Ayant eu en main le manuscrit de Bruges il continua à soutenir sa thèse ¹⁴. Toutefois il fut le seul à donner cette conclusion. Il ne fut pas suivi par les autres historiens du Temple et principalement par le professeur G. Schnürer, de l'Université de Fribourg qui, le premier, opta pour la priorité du texte latin sur le texte français ¹⁵.

G. Schnürer publia en 1887 deux textes qu'il mit en pa-

9. Paris, Bibl. Nat. latin 15045 et français 1977 - Paris, Bibliothèque Sainte Geneviève, n° 1632 - Dijon, Bibliothèque des Manuscrits H 111 - Nîmes, Bibliothèque municipale, ms 37.

10. Rome, Académie de Lincei, cod. 44 A 44.

11. Barcelone, Archives de la Couronne d'Aragon, Cartas reales 3344, un autre manuscrit se trouve dans des archives privées.

12. Munich. Bibliothèque, n° 1007 - cod. Lat. 2649.

13. Un nouveau texte vient de m'être signalé en Angleterre au moment de l'impression de cet article, sans que nous ayons une transcription pour en faire la comparaison. Il est écrit en langue normande.

14. Aus dem Cisterzienserkloster Dunes in Flandern stammt die Handschrift der französischen Regel, die sich nach einer bisher unbeachtet gebliebenen Angabe von Kervyn de Lettenhove in der Bibliothek zu Brügge befindet und eines vollständigeren und korrekteren Text bieten soll als die von Dijon: sie ist auch Curzon entgangen und bisher überhaupt noch nicht benutzt, so dass man von ihrer Auffindung und Heranziehung vielleicht eine weitere Klärung der hier vorliegenden schwierigen Fragen hoffen darf». Re-produit par De Poorter, p. 194.

15. *Zur ersten organisation der Templer* dans *Hist. Jarbuch*, XXXII Munchen, 1911, pp. 296-546.

rallèle. Celui de la Bibliothèque de Munich ¹⁶ et celui de la Bibliothèque Nationale de Paris ¹⁷. Il trouva que le manuscrit de Paris avait été quelque peu corrigé et on remarque alors, sans que cet auteur n'en fasse état, que le texte de Paris contient les deux articles ajoutés après le concile de Pise. Toutefois ces deux textes comprennent 72 articles alors que la Règle de Bruges n'en comporte que 70, sans faire mention des deux du concile de Pise. Nous sommes en présence du plus ancien texte connu.

Cela est prouvé aussi par les différences qu'il y a dans certains mots ou certaines parties de phrases: corrigés, supprimés, ajoutés ou retranchés. On constate aussi que le manuscrit de Bruges est beaucoup plus clair, ce qui n'est pas le cas dans la Règle de Paris où certains mots peuvent prêter à confusion ou au doute. Ici tout est pesé, sans ambiguïté. Malgré son apparemment aux autres textes latins, celui de Bruges est de beaucoup le plus important et aussi, malheureusement, le moins utilisé pour étudier l'évolution du droit templier depuis son origine.

Les différences sont flagrantes dans les articles et surtout dans les numérotations. L'article 34 de la Règle de Bruges groupe les 34, 35 et 36 de celle de Paris avec seulement dans la marge les titres des rubriques ajoutés après coup. Cet article 34 correspond exactement avec la table des matières. On peut faire état aussi du titre de l'*Incipit*. La Règle de Bruges, en bonne logique, puisque écrite après le Concile de Troyes en 1128 et avant 1134 date du concile de Pise, nous signale après la table des matières: *Incipit regula pauperum commilitonum Sancte Civitatis*, tandis que celle de Paris indique: *commilitonum Sancte Trinitatis*. Il s'avère qu'aux origines de l'Ordre du Temple les frères furent souvent appelés les chevaliers de la Sainte Cité, pour chevaliers de Jérusalem et saint Bernard lui-même dans son traité parle

16. Voir note 12.

17. Paris, Bibl. Nat. latin 15045.

soit de la milice du Christ, soit de la milice de la Cité Sainte et non de la Sainte Trinité. Innocent II d'ailleurs, dans sa bulle *Omne datum optimum* précise qu'il s'agit bien des chevaliers de la Cité Sainte et de la Milice de Jésus-Christ. Il n'est jamais fait état de la Trinité. Cette dernière dénomination, il faudra attendre le dernier quart du XIIème siècle pour que quelques textes en parlent sans en faire une mention importante. Toutefois la dévotion à la Trinité, chez les Templiers n'a pas été une question ésotérique ou encore symbolique du chiffre 3. Malheureusement la plupart des auteurs se fient pour prouver leurs thèses sur le seul manuscrit de Paris, mais il ne faut pas oublier que les Templiers ne faisaient que suivre la tradition ecclésiastique et principalement les données théologiques de Saint Ambroise et de Saint Augustin. Il ne faut pas oublier non plus que les frères du temple suivaient une institution basée sur celle de l'évêque d'Hippone ¹⁸.

En dehors de ces différences on constate que l'orthographe de la Règle de Paris suit l'évolution de la langue par rapport à celle du début du siècle. L'ambiguïté devant laquelle se trouvent certains mots de la Règle de Paris fait état d'une copie plus tardive au texte primitif. Certaines répétitions, comme le signale la note 18 du texte, montrent bien un embarras dans la transcription. On peut en dire autant de la suppression indiquée note 26.

Or, il est nécessaire d'ajouter que le texte français de la Règle primitive suit de très près le texte latin de Paris et que bien souvent il faut se reporter aux textes de Bruges et de Nîmes pour en comprendre le véritable sens.

M. A. De Poorter, en 1912, notait l'importance du texte de la Bibliothèque dans laquelle il était conservateur, d'après les travaux de Mr. Schnürer ¹⁹ ; cette importance est d'autant

18. L. Dailliez, *Les Templiers et les Règles du Temple*, Paris, 1972, pages 12-15.

19. A. De Poorter, *Le Texte original de la Règle des Templiers le manuscrit 131 de la Bibliothèque de Bruges*, dans *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXII (1912), p. 193-198.

plus grande lorsqu'on peut comparer plusieurs textes à la fois et non seulement celui de Paris.

Ecrite dans la région champenoise, la Règle de Bruges n'en est pas moins un bel exemple d'écriture du XIIème siècle mais aussi d'un intérêt tout particulier pour la vie religieuse primitive des chevaliers du Temple.

L. DAILLIEZ

TEXTE

Incipit prologus regule pauperum commilitonum Christi Templique Salomonici.

Omnibus in primis sermo noster dirigitur quicumque proprias voluntates sequi contempnunt et / summo ac vero regi militare ani/mi puritatem cupiunt ut obedientie armaturam preclaram assumere intentissima cura implendo preobtent / et perseverando impleant. Hortamur itaque qui usque nunc/militiam secularem in qua Christe non fuit causa, sed solo huma/no favore amplexati estis, quatinus horum unitati quos Deus ex / masa ¹ perditionis elegit et ad defensionem sancte ecclesie gratui/ta pietate composuit, vos sociandos perhenniter festinetis.

Ante omnia autem quicumque es, o Christi miles, tam sanctam conversationem eligens te circa professionem tuam oportet puram / adhibere diligentiam ac firmam perseverantiam, que a Deo tam digna, sancta et sublimis esse dinoscitur, ut si pure et per/severantiam observetur inter militares qui pro Christo animas/suas dederunt sortem obtinere mereberis. In ipsa namque / reffloruit jam et revixit ordo militaris qui despecto / justicie zelo non pauperes aut ecclesias defensare quod / suum erat sed rapere spoliare interficere contendebant // fol. 2v^o Bene igitur nobiscum agitur quibus dominus et salvator noster Jhesus Christus a/micos suos a civitate sancta in confinium Francie ac Burgundie direxit qui pro nostra salute vereque fidei propagatione/non cessant animas suas hostiam Deo placentem offerre.

Nos ergo cum omni gratulatione ac fraterna pietate precibusque / magistri Hugonis in quo predicta militia sumpsit exordium cum Spi-

§. cette mention signifie les E cédillés

1. Paris, *massa*, nous nous sommes basé sur le texte de Paris pour faire les comparaisons. Nous ne signalerons pas à chaque fois la mention Paris.

ritu Sancto intimante ex diversis ultra monta/ne provintie mansionibus insollempnitate sancti Hylarii / anno M° C° XX° VIII° ab incarnato Dei filio ab invocati/one predictae milicie nono, ad Trecas, Deo duce in unum / convenimus et modum et observantiam equestris ordinis / per singula capitula ex ore ipsius predicti magistri Hugo/nis audire meruimus ac juxta noticiam exiguitatis nostre / scientie quod nobis videbatur bonum et utile collaudavimus.

Verum enim vero quod nobis videbatur absurdum omneque quod/in presenti concilio nequivit esse nobis memoraliter relatum / ac computatum, non levitate sed consulte providentie et discre/tioni venerabilis patris nostri Honorii ac incliti patriar/che Hierosolimitani Stephani fertilitate ac necessitate / non ignari orientalis regionis necnon pauperum commilito/num Christi consilio communis capituli unamiter commendavi/mus. Sane autem prorsus licet nostri dictaminis aucto/ritatem permaximus numerus religiosorum patrum qui in illo consilio // fol. 3 divina ammonitione convenerunt commendat, non debemus / silenter transire quibus videntibus et veras sententias profe/rentibus. Ego Johannes Michaelensis presentis pagine jussu con/silii ², ac venerabilis abbatis Clarevallis Bernardi cui creditum ac de/bitum hoc erat humilis scriba esse divina gratia merui.

Nomina patrum residentium in consilio

Primus quidem residet M. Albanensis episcopus ^a, Dei gratia Sancte Ro/mane ecclesie legatus. Deinde R. archiepiscopus Remensis ^b; Ter/cius He. archiepiscopus Senonensis ^c; dehinc coepiscopi eorum G. Car/notensis episcopus ^d; G. Suessionum episcopus ^e; episcopus Parisianensis ^f; episcopus / Trecensis ^g; presul Aurelianensis ^h; episcopus / Medensis ^j; N. episcopus Catholonensis ^k; episcopus Laodunensis ^l; episcopus Belva/censis ^m; abbas Vezelacensis ⁿ qui non multum post factus est Lu/dunensis archiepiscopus ac Sancte Romane Aecclesiae legatus ^o; abbas Cis/tellensis ^p; abbas Pontinniacensis ^q; abbas Triumfontium ^r; abbas Sancti Dionisii

a. Mathieu, cardinal 1125-1134 / b. Renaud de Martigné 1124-1138 / c. Henri le Sanglier 1122-1141 / d. Geoffroy de Lèves 1116-1149 / e. Jocelin de Vierzy 1126-1152 / f. Etienne de Senlis 1124-1142 / g. Hatton 1123-1145 / h. Jean II 1096-1135 / i. Hugues de Montaigu 1116-1136 / j. Bouchard 1120-1134 / k. Erlebert 1127-1130 / l. Barthélémy de Vir 113-1151 / m. Pierre de Dammartin 1114-1133 / n. Renaud de Saumur, 16ème abbé de Vézelay / o. devient archevêque de Lyon l'année du concile de Troyes / p. Etienne Harding, 3ème abbé de Cîteaux / q. Hugues de Mâcon, 1er abbé de Pontigny / r. Gui, 2ème abbé de Trois-Fontaines.

2. pagine jussu concilii

de Remis ^s; abbas Sancti Stephani de Digno/nio ^t; abbas Molesmii ^u; supra nominatus abbas B. Clareval/lis non defuit, cuius sententiam prescripti libera voce collauda/bant. Fuerunt autem, magister Albericus Remensis et ma/gister Fulgerius ac complures alii quos longum est enu/merare. Ceterum vtro de non litteratis idoneum nobis videtur / ut testes amatores veritatis adducantur in medium /: Comes Theobaudus, comesques Nivernensis, ac Andreas // fol. 3v^o de Baudimento, intentissima cura quod erat optimum scrup/tantes ³ quod eis videbatur absurdum vituperantes in concilio / sic assistebant. Ipse vero magister miliciae Hugo, nomine re vera / non defuit et quosdam de fratribus uis secum habuit. Verbi gratia fratrem / Godefridum, fratrem Rollandum, fratrem Gaufridum Bisol, fratrem Pa/ganum de Monte Desiderii; Archenbaudum de Sancto Aniano ⁴.

Iste vero magister Hugo cum istis discipulis modum et observantiam / exiguae § inchoationis ⁵ sui militaris ordinis qui ab illo qui diem / ego principium qui et loquor vobis sumpsit exordium; iuxta / memorie sue noticiam supra nominatis patribus intima/vit. Placuit itaque concilio ut con/cilium ibi lima et consideratione divinarum scripturarum diligenter examinatum / tamen cum providentia pape romanorum, ac patriarche Je/rosolimitarum, necnon etiam capituli assensu pauperum commi/litonum Templi quod est in Jerusalem scripto commendaretur ne ob/livioni traderetur et inenodabiliter servaretur, ut recto / cursu ad suum conditorem cuius dulcedo tam mel superat, ut / ei comparatum velut absintium ⁶ sit amarissimum pervenire / digne mereantur prestante cui militant et militare queant / per infinita seculorum secula. Amen.

Incipiunt capitula regule commilitonum Christi

1. - Qualiter divinum officium audeant
2. - Quod ⁷ orationes dominicas si audire nequiverunt dicent
3. - Quid pro fratre remanente post mortem debent // fol. 4
4. - Quid pro ut professo sed ad terminum domino serviente
5. - Qui seipsum hostiam viventem obtulit aliam oblationem non faciat

s. Ursion 2ème abbé de Saint Denis de Reims / t. Herbert, 16ème abbé de Saint Etienne de Dijon / u. Gui, 3ème abbé de Molesmes.

3. *scrutantes*

4. *Sancto amano*

5. *inchoationis*

6. *absintium*

7. *Quot*

6. - Ut capellani et cleri nil habeant preter victum et vestitum
7. - Qualiter audiendo domini servitium oportet stare et sedere
8. - Quomodo reficientes in conventu leniter et privatim necessaria querant
9. - Ut in prandio et cena semper sancta lectio sit recitata
10. - Ut in ebdomada omnibus sanis refectio carnis ter sufficiat
11. - Quo ordine omnes manducare debent
12. - Ut aliis diebus duo vel tria fercula leguminis vel aliis cibi sufficiant
13. - Ut sexta feria omnibus sanis non ponatur nisi quadragesimalis cibus
14. - Ut post refectionem semper summo procuratori gratias impendant
15. - Ut decima totius panis semper elemosinario detur
16. - Ut collatio ante completam in dispositione magistri habeatur
17. - Ut finitis completis nisi cogente necessitate silentium teneatur
18. - Ut fatigati die ad matutinas non surgant nocte sed cum licentia magistri remaneant
19. - Ut asperitas ciborum et fertilitas inter milites et alios fratres sit communis
20. - Qualiter debent esse vestici milites et clientes
21. - Quod famuli non habeant alba pallia
22. - Quod omnibus militibus remanentibus sint tantum alba
23. - Quod pelles agnorum semper habeant
24. - Qualiter vetusta servientibus et armigeris dividantur et quandoque pauperibus
25. - Qui meliora voluerit habere deteriora habeat et sic in omni re
26. - De Quantitate et qualitate vestimentorum et calciamentorum
fol. 4v^o
27. - Ut datorum pannorum in pannis equalitatem servet
28. - De super fluitate capillorum barbe et grennonum
29. - De rostris et laqueis et de vestium longitudine non remanentium
30. - De numero equorum et armigerorum
31. - Ut nullus suum armigerum caritative servientem ferire ⁸ presumat
32. - Qualiter milites ad tempus remanentes recipiuntur
33. - Quod nullus sedem propriam voluntatem eat sed jussu magistri
34. - Nullus nominatim per se equum vel arma querat
35. - De frenis et strenis et calcaribus
36. - Legimus in hastis et ferris et clipeis caveatur

37. - De licentia magistri rem alterius dare alteri
 38. - De mala et sacco confirmatura sine iussu magistri
 39. - Si debet frater remanens litteras mittere vel accipere sine iussu
 40. - Quod non licet fabularii de suis culpis cum altero vel de alterius culpis
 41. - Qualia equorum manducaria esse debent
 42. - Quod ulli fratri rem suam sine iussu magistri non licet mutare
 43. - Quod aliquis alicui non querat nisi rem parvam et fratrem fratri
 44. - Quod nullus cum ave accipiat aliam avem
 45. - Quod omnem venationis occasionem caveant
 46. - De Leone nullum datur mandatum
 47. - De omni re super vos quesita iudicium audire
 48. - Similiter de omnibus rebus vobis substractis
 49. - Quod liceat omnibus militibus professis terram et homines habere
 50. - De infirmis militibus et aliis fratribus ⁹
 51. - Quales oportet eorum esse procuratores
 52. - Nullus alium ad iram provocet
 53. - Quali forma conjugati habeantur
 54. - Quod non liceat amplius habere sorores
 55. - Quod non sit bonum participari cum excommunicatis
 56. - *seul le chiffre est indiqué*
 57. - Qualiter fratres ad conversationem
 Fol. 5
 noverit venientes sunt recipiendi
 58. - Si omnes fratres sunt vocandi ad consilium
 59. - Qualiter pueri recipiantur
 60. - Qualiter oporteat orare et si malum est fidem servientium accipere
 61. - Qualiter pueri recipiantur ¹⁰
 62. - Qualiter senes honorare oportet
 63. - De fratribus qui per diversas provincias proficiscuntur
 64. - Si cunctis equaliter dare victum et vestitum est utile
 65. - De decimis recipiendis
 66. - De levibus et gravibus culpis
 67. - Qua culpa frater amplius non recipiatur

9. jusqu'au numéro 57 les titres des chapitres sont placés sur deux colonnes.

10. A ce numéro les rubriques ne correspondent plus avec Paris.

68. - Ut a Paschali sollempnitate usque ad Omnium Sanctorum festum unam camisiam lineam habeant
 69. - Quot et quales panni in lectis sunt necessarii
 70. - De vitanda murmuratione.

Incipit regula pauperum commilitonum Sancte Civitatis

Vos quidem propriis / voluptatibus ab renuntiantes atque alii pro animarum / suarum salute vobiscum ad terminum cum equis / et armis summo regi militantes, matutinas / et omne servitium integrum secundum canonicam institutio/nem ac regularium doctorum Sancte Civitatis consuetudinem pro / ac puro affectu audire universaliter studeatis. Iccirco ¹¹ vobis / venerabiles fratres maxime debetur quia, presentis vite luce / despecta, contemptoque nostrorum ¹² corporum cruciatu, se vientem / mundum Dei pro amore ¹³ vilescere prehenniter promisistis; divino / cibo refecti et satiati ¹⁴ ac dominicis preceptis eruditi et firmati /; post misterii divini consummationem nullus pavescat / ad pugnam sed paratus sit ad Coronam ¹⁵.

2. - Ceterum si aliquis frater // fol. 5v^o negotio orientalis christianitatis forte remotus quod sepius / evenisse non dubitamus et pro tali absentia Dei servitium / non audierit, pro matutinis XIII orationes dominicas, ac / pro singulis horis septem, sed pro vesperis novem dicere conlaudamus ac libera voce unanimiter affirmamus. Isti etenim in salutifero labore ita directi non possunt occurrere hora / competenti ad divinum officium, sed, si fieri potest hore / constitute non pretereant ante institutum debitum.

3. - *Quid agitur pro fratribus defunctis*

Quando vero quislibet fratrem/remanentium morti que nulli parcat impendit/quod est impossibile auferri capellanis ac clericis vobiscum / ad terminum caritative summo sacerdote servientibus creditum officium et missam sollempniter; pro eius anima Christo animi puritate iubemus offerre. Fratres autem ibi astantes et / in orationibus pro fratris defuncti salute fideliter per noctantes / centum orationes dominicas usque ad diem septimum pro fratre defuncto persolvant. Ita dico ab illo die quo eis obitus fratris denudatus fuerit usque ad predictum diem centenarius numerus perfectionis integritatem cum fraterna observatione habeat. Adhuc nempe divina ac

11. Idcirco

12. Vestrorum

13. pro Dei amore

14. sacra

15. Il n'y a aucune séparation entre les deux articles dans le manuscrit de Bruges.

miseri-cordissima caritate depre/camur atque pastorali auctoritate iu-bemus ut cotidie / sicuti fratri vivo cibus ¹⁶ dabatur vel debetur ita quod est neces/sarium sustentationi huius vite in cibo et potu tan-tum cui// fol. 6 dam pauperi donec ad quadragesimum diem impen-datur;/ Omnes enim alias oblationes quas in morte fratrum et in pascha/li sollempnitate ceterisque sollempnitatibus domino paupe-rum com/miltonum Christi spontanea paupertas in discrete red-dere / consueverat omnino prohibemus.

4. - *Capellani victum et vestitum tantum habeant*

Alias vero oblationes et omnia / elemosinarum genera quo quo-modo fiant capellanis / vel aliis ad tempus manentibus unitati com-munis capituli / reddere per vigili cura precipimus. Servitores itaque ecclesie / victum et vestitum secundum auctoritatem tantum habeant et nil / amplius habere presumant nisi magister sponte caritative / dederit.

5. - *De militibus defunctis qui sunt ad terminum*

Sunt namque milites in domo Dei Templique Salomo/nis ad ter-minum misericorditer vobiscum degentes, unde in/effabili misera-tione vos rogamus deprecamur et ad ultimum / obnixè jubemus ut ■ interim tremenda po'estas ad ultimum / diem aliquem perduxerit; divino amore ac fraterna pietate / septem dies sustentationis pro anima eius quidam pauper habeat / et xxx^{ta} orationes dominicas unusquisque dicat.

6. - *Ut nullus frater remanens oblationem faciat*

Decrevimus ut superius dictum est / quod nullus fratrem rema-nentium aliam oblatio/ne ¹⁷ agere presumat, sed die noctuque mundo corde in sua / professione maneat ut sapientissimo prophetarum in hoc // fol. 6° se equi pollere valeat: *Calicem salutaris accipiam* v, id est / mortem, id est morte mea mortem domini imitabor ¹⁸; quia sicut Christus pro/me animam suam posuit, ita et ego pro fratribus animam ponero / sum paratus. Ecce competentem oblationem, ecce hostiam viventem Deo que placentem.

7. - *De immoderata statione*

Quod autem auribus nostris verissimus testis insonuit / videlicet immoderate et sine mensura stando divi/num officium vos audire ita fieri non precipimus, immo vitu/peramus; sed, finito psalmo, id

v. Psaume CXV, 4

16. *in vocibus*

17. *aliam oblationem*

18. *id est mortem, in morte mea, morte mea mortem Domini imi-tabor*

est ¹⁹ : *Venite exultemus Domino* ^w cum / invitatorio et ymno omnes sedere tam fortes quam debiles / propter scandalum evitandum nos iubemus. Vobis vero residen/tibus uno quoque psalmo finito in recitatione *Gloria Patri* de / sedibus vestris ad altare supplicando ob reverentiam Sancte Tri/nitatis ibi nominate urgere et debilibus inclinare de/monstramus. Sic etiam in recitatione evangelii et ad *Te Deum* / *Laudamus* et per totas laudes donec finito: *Benedicamus/Domino*, stare ascribimus et eandem regulam in matutinis Sancte Marie teneri iubemus.

8. - *De refectione conventus*

In uno quidem palatio sed melius dicitur refectorio communi/ter cibum vos accipere credimus, ubi quando aliquid neces/sarium fuerit pro signorum ignorantia, leniter ac privatim / querere oportet. Si omni tempore que vobis necessaria sunt / querenda sunt, cum omni humilitate et subiectione reve // fol. 7 rentie potius ad mensam cum apostolus dicat: *Panem tuum cum si/lentio manduca* et psalmista vos animare debet di/cens: *Posui ori meo custodiam* ^x; id est apud me deliberavi ut non delinquerem, id est lingua, id est custodivi os meum / ne male loquerer.

9. - *De lectione*

In prandio et cena semper sit sancta lec' recitata. Si Dominum diligimus salutifera eius verba atque percepta intentissima / aure desiderare debemus. Lector autem lectionum vobis indi/cat tenere silentium ²⁰.

10. - *De Carnis refectione*

In ebdomada namque, nisi natalis dies Domini, vel Pascha, vel festum Sanctae Mariae § aut omnium Sanctorum evenerit vobis ter refec/tio carnis sufficiat, quia assueta carnis commestio intel/ligitur onerosa corruptio corporum. Si vero in die martis / tale ieiunium evenerit ut esus carniū retrahatur : in / crastino abundater vobis impendatur. Die autem dominico / omnibus militibus ac fratribus remanentibus; necnon et capel/lanis duo fercula in honore Sancte Resurrectionis appo/nibonum et idoneum indubitantur videtur. Alii autem vide/licet armigeri et clientes uno contenti cum gratiarum actione permaneant.

11. - *Qualiter manducare milites debent*

Duos et duos manducare generaliter o / portet ut sollerter unus

w. Psaume XCIV - x. St Paul, 2ème epître aux Thessaloniens, III, 12 et Psaume XXXVIII, 2

19. *Id est* supprimé dans Paris

20. *vobis indicat silentium*

de altero provideat ne asperitas vitae § vel furtiva abstinentia in communi prandio // fol. 7v^o intermisceatur. Hoc autem iuste iudicamus ut unusquisque miles / aut fratres aequalem § et aequipotentem § vini mensuram per se solus habeat.

12. - *Ut aliis diebus II° vel III^a leguminum fercula sufficiant*

Aliis namque diebus videlicet secunda et quarta / feria necnon et sabbato duo aut tria leguminum / vel aliorum ciborum fercula aut ut ita dicam cocta pulmen/taria omnibus sufficere credimus et ita teneri iubemus ut forte qui ex uno non potuerit edere ex alio reficiatur.

13. - *Quo cibo sexta feria reficere oportet*

Sexta autem feria / cibum quadragesimalem ob reverentiam dominicae § passio/nis omni congregationi remota infirmorum imbecillitate ²¹ semel sufficere a festo Omnium Sanctorum usque in Pascha nisi / natalis dies Domini vel festum Sanctae § Mariae § aut apostolorum evenerit collaudamus. Alio vero tempore nisi generale ieiunium evenerit bis reficiantur.

14. - *Post refectionem semper gratias referant*

Post prandium vero et cenam semper in ecclesia § / si prope est vel si ita non est in eodem loco, summo procuratori nostro qui est Christus gratias ut decet cum humiliato corde / referre ²² in enodabiliter precipimus. Famulis autem pauperibus fragmenta panibus tamen integris reservatis di/stribuere fraterna caritate debentur et iubentur.

15. - *Ut decimus panis semper elemosinario detur*

Licet pauperitatis premium ²³ quod est regnum coelorum pauperibus procul du//fol. 8 bio debeatur; vobis tamen quos Christiana fides de illis indubitanter fatetur decimam totius panis cotidie elemosinario vestro dare iubemus.

16. - *Ut collatio sit in arbitrio magistri*

Cum vero sol orientalem regionem deserit et / ad ibernam descendit audito signo, ut est eiusdem regionis consuetudo omnes ad completas oportet incedere / vos; at ²⁴ prius generalem collationem sumere preobtamus / Hanc autem collationem in dispositionem et arbitrio magistri / ponimus ut quando voluerit de aqua et quando iubebit ²⁵ / misericorditer ex vino temperato competenter recipiatur.

21. *Inbecillitate*

22. *refere*

23. *primum*

24. *aut* - le u est pointé dans Bruges

25. *iugebit*

Verum/hoc non ad nimiam sacietatem oportet fieri, sed partius quia apostatare etiam sapientes videmus.

17. - *Ut finitis completis silentium teneatur*

Finitis itaque completis ad stratum ire oportet. Fratribus igitur a completoriis exeuntibus nulla sit denuo licentia cuiquam loqui in publico / nisi necessitate cogente, armigero autem suo quae § dicitur est leniter dicat. Est vero forsitan ut in tali intervallo vobis / de completoriis exeuntibus maxima necessitate cogente/de militari negotio vel de statu domus vestrae § quia dies ad / hoc vobis sufficere non creditur cum quadam fratrum parte ipsum / magistrum vel illum cui domus dominium post magistrum ²⁶ / est debitum oporteat loqui. Hoc autem ita fieri iubemus et / ideo quia scriptum ²⁷ in multiloquio non effugies peccatum, et ali// fol. 8v^o bi mors et vita in manibus linguae §. In illo colloquio scurri/litates et verba ociosa ac risum moventia omnino prohibemus / et vobis ad lectulos euntibus dominicam orationem si aliquis quid / stultum locutus est cum humilitate et puritatis devotione / dicere iubemus.

18. - *Ut fatigati ad matutinas non surgant*

Fatigatos nempe milites non ita ut vobis est manifestum / surgere ad matutinas collaudamus sed assensu magistri vel illius cui creditum fuerit a magistro eos quiescere / et tredecim orationes constitutas sic sic ²⁸ cantare ut / mens ipsorum voci concordet juxta illud prophetae § : *Psallite / domino sapienter* ¶ et illud : *in conspectu angelorum psallam tibi* z / vos unanimes conlaudamus. Hoc autem in arbitrio magistri semper consistere debet.

19. - *Ut communitas victus inter fratres servetur*

Legitur in divina pagina / : *Dividebatur singulis prout cuique opus erat*. Ideo non dicimus ut sit / personarum acceptio, sed infirmitatum debet esse consideratio. Ubi autem qui minus indiget agat Deo gratias et non/contristetur; qui vero plus indiget humilietur per infirmitate non extollatur pro misericordia et ita omnia membra erunt in / pace. Hoc autem prohibemus ut nulli immoderatam abstinentiam amplecti liceat, sed communem vitam instanter teneat.

20. - *De qualitate et modo vestimenti*

Vestimenta autem unius coloris semper esse iubemus Ver// fol. 9 bi gratia, alba vel nigra, vel ut ita dicam, burella omnibus autem mi/litibus professis in hiaeme § et in estate si fieri potest alba ves-

y. Psaume XLVI, 8 - z. Psaume CXXXVII, 1.

26. *vel illum cui domus dominium* supprimé dans Paris

27. *Scriptum est*

28. Une seule fois sic

ti/menta concedimus, ut qui tenebrosam vitam post posuerunt per aliquidam / et albam suo conditori se reconciliari agnoscant. Quid al/bedo nisi integra castitas. Castitas securitas mentis, sani/tas corporis est. Nisi enim unusquisque miles castris perseveraverit / ad perpetuam requiem venire et Deum videre non poterit, testante / Paulo apostolo : *Pacem sectamini cum omnibus et castimoniam sine / Qua nemo videbit Deum* aa. Sed quia huiusmodi indumentum arrogantie ac superfluitatis estimatione carere debet talia ha/bere omnibus iubemus ut solus leviter per se vestire et exuere ac cal/ciare et discalciare valeat. Procurator huius ministerii per vigili²⁹ / cura hoc vitare presumat, ne nimis longa aut minus curta / sed mensurata ipsis utentibus secundum uniuscuiusque quantitatem suis / fratribus tribuat. Accipientes itaque nova, vetera semper reddant / in presenti reponenda in camera, vel ubi frater cuius est minis/terium decreverit, propter armigeros et clientes et quandoque pro / pauperibus.

21. - *Quod famuli alba vestimenta idem pallia non habeant*

Hoc nempe quod erat in domo Dei ac suorum militum Templi / sine discretione ac consilio communis capituli ob/nixe contradicimus et funditus quasi quoddam vicium peculiare / amputare precipimus : hebebant enim famuli et armigeri / alba vestimenta unde veniebant dampna in portabilia // fol. 9v^o Surrexerunt namque in ultra montanis partibus quidam pseudo / fratres et conjugati et alii dicentes se esse de Templo cum sint de mundo./ Hii nempe tantas contumelias totque dampna militari or/dini adquisierunt etiam clientes³⁰ remanentes plurima scan/dala oriri inde superbiendo fecerunt. Habeant igitur assidue nigra / sed si talia non possunt invenire : habeant qualia inveniri possunt/in illa provincia qua degunt ut quod vilius unius coloris comparari³¹ / potest videlicet burella.

22. - *Quod milites remanentes tantum alba habeant*

Nulli ergo concessum est candidas clamides / deferre aut alba pallia habere nisi nominatis militi/bus Christi.

23. - *Ut pellibus agnorum utantur*

Decrevimus communi consilio ut nullus frater remanens per/henniter pelles aut pelliciam vel aliquid tale quod ad usum/corporis pertineat; etiamque coopertorium³² nisi agnorum vel arietum / habeat.

24. - *Ut vetusta armigeris dividantur*

Procurator idem dator pannorum omni observantia / veteres sem-

aa. Epitres aux Hébreux XII, 14

29. *pervigili*

30. *et clientes*

31. *comparari* remis dans notre transcription.

32. *eciamque coopertorium*

per armigeris et clientibus et quandoque pau/peribus fideliter equaliterque erogare intendat.

25. - *Cupiens optima deteriora habeat*

Si aliquis frater remanens ex debito aut / ex motu superbie pulchra vel optima habere voluerit;/ex tali presumptione procul dubio vilissima merebitur.

26. - *Ut quantitas et qualitas vestimentorum servetur*

Quantitatem secundum operam ³³ magnitudinem largitatemque vestimentorum observare oportet.// fol. 10 Dator pannorum sit in hoc curiosus.

27. - *Ut dator pannorum in pannis equalitatem servet*

Longitudinem ut superius dictum est cum / equali mensura, ne ut susurronum vel criminorum aliquid oculus / notare presumat procurator fraterno intuitu consideret et in/omnibus supra dictis Dei retributionem humiliter cogitet.

28. - *De superfluitate capillorum*

Omnes fratres remanentes principa/liter ita tonsos habere capillos oportet ut regulariter / ante et retro et ordinate considerare possint; et in barba/et in grennonibus eadem regula indeclinabiliter observetur ne superfluitas aut facecie vicium ibi denotetur.

29. - *De rostris et laqueis*

De rostris et laqueis manifestum/ est etiam gentili et cum abhominabile hoc omnibus ag/noscatur prohibemus et contradicimus ut aliquis ea non habeat/, immo prorsus careat. Aliis autem ad tempus famulantibus rostra / et laquea et capillorum superfluitatem et vestium immode/ratam longitudinem habere non permittimus; sed omnino contra/dicimus. Servientibus enim summo conditori mundicia / interius exteriusque est ³⁴ valde necessaria eo ipso attestante qui / ait. *Estote mundi quia ego mundus sum* ³⁵.

30. - *De numero equorum et armigerorum*

Unicuique vestrorum militum tres equos/licet habere quia domus Dei templique Salomonis / eximia paupertas amplius non permittit inpresentiarum/augere, nisi cum magistri licentia.

31. - *Nullus armigerum gratis servientem feriat*

// fol. 10v^o Solum autem armigerum singulis / militibus eadem causa concedimus; sed si gratis et caritative/ille armiger cuiquam militi fuerit; non licet ei eum verberare / nec etiam qualibet culpa percutere.

33. *Quantitatem secundum corporum*

34. *est supprimé*

35. *Estote mundus quia ego*

32. - *Qualiter ad tempus remanentes recipiantur*

Omnibus militibus servire Jhesu Christo / animi puritate in eadem domo ad terminum cupien/tibus equos in tali negotio cotidiano indoneos et arma et / quicquid ei necessarium fuerit; emere fideliter iubemus. De / inde vero ex utraque parte equalitate servata bonum et utile / appreciari equos judicavimus. Habeatur itaque precium in scripto / ne tradatur oblivioni et quicquid militi vel eequis § eius aut / armigero erit necessarium adiunctis etiam ferris equorum / secundum facultatem domus ex eadem domo fraterna caritate impen/datur. Si vero interim equos suos miles aliquo eventu in hoc ser/vitio amiserit magister si facultas domus hoc exigit; / alios aministret. Adveniente autem termino repatriandi / medietatem precii ipse miles divino amore concedat alteram ex fratrem communi si ei placet recipiat.

33. - *Quod nullus juxta propriam voluntatem incedat*

Convenit his nempe militibus qui nichil / sibi Christo carius existimant propter ser/vitium secundum professi sunt et propter gloriam summe beatitu/dinis, vel metum gehenne ut obedientiam indesinenter / magistro teneant. Tenenda est itaque ut mox ubi // fol. 11 aliquid imperatum a magistro fuerit vel ab illo cui magister/mandatum dederit. Sine mora ac si divinitus imperetur moram / pati nesciant in faciendo. De talibus enim ipsa veritas dicit / *Ob auditu auris obedivit mihi. Si licet ire per villam sine iussu magistri.* Ergo hii tales milites/propriam voluntatem relinquentes, et alii ad terminum servi/entes deprecamus et firmiter eis iubemus ut sine magistri / licentia vel cui creditum hoc fuerit in villam ire non presumant / preter noctu ad Sepulchrum et adorationes que intra muros / ante civitatis continentur. *Si licet eum ambulare solum* ³⁶. Hii vero ita ambulantes non sine / custode id est milite aut fratre remanente nec in die nec / in nocte iter inchoare audeant. In exercitu namque postquam / hospitati fuerint nullus miles vel armiger aut famulus / per atria aliorum militum causa videndi; vel cum aliquo loquendi / sine iussu ut dictum est superius incedat. Itaque consilio af/firmamus ut in tali domo ordinata a Deo quod nullus secundum / proprietatem militet aut quiscat sed secundum magistri ipsum / totus se incumbat ut illam domini sententiam imitari valeat / qua diem. Non veni facere voluntatem meam sed ejus qui me misit.

34. - *Ut nullus nominatim quod ei necessarium erit querat*

Hanc proprie consuetudinem inter cetera ascribere iubemus / et cum omni consideratione ob vicium querendi teneri / precipimus.

³⁶. Il n'y a pas de séparation dans la Règle de Bruges, ce que fait la règle de Paris en donnant deux articles 34 et 35.

Nullus igitur frater remanens assignantur et nominatim / equum aut equitaturam vel arma querere debet. Quomodo ergo // fol. 11v° si vero eius infirmitas aut equorum suorum debilitas vel armorum / suorum gravitas talis esse agnoscitur ut sic incedere sit dampnum / commune; veniat magistro vel cui est debitum misterium ³⁷ post ma/gistrum et causam vera fide et pura ei demonstret. Inde/namque in dispositione magistri vel post eum procuratoris res se habeat.

35. - *De frenis et calcaribus*

Nolumus ut omnino / aurum vel argentum que sunt divitiæ § peculiares in/frenis aut petralibus nec calcaribus vel in strevis umquam appa/reat, nec aliqui fratri remanenti emere liceat. Si vero caritative / talia vetera instrumenta data fuerunt, aurum vel argen-tum taliter / coloretur ne splendidus color vel decor ceteris arrogan-tia videntur / Si nova data fuerunt magister de talibus quod voluerit faciat.

36. - *Tegimen in hastis et clipeis non habeatur*

Tegimen autem / in clipeis et hastis et furrellis in lanceis non ha-beatur /. Quia hec non profi cum immo ³⁸ dampnum nobis omnibus intelliguntur.

37. - *De licentia magistri*

Licet magistro cuiquam/dare equos vel arma vel quamlibet rem cuilibet dare.

38. - *De mala et sacco*

Sacculus et mala cum firmatura non conceduntur; sic expo/nentur ne habeantur absque magistri licentia vel cui credun/tur domus post eum negotia. In hoc presenti capitulo pccuratores et per / diversas provincias de gentes non continentur nec ipse magister intelligitur.

39. - *De legatione litterarum*

Nullatenus cuiquam/ fratrum litteras liceat a parentibus suis neque a quoquam hominum // fol. 12. nec sibi invicem accipere vel dare sine iussu magistri vel procurato/ris Postquam licentiam frater ha-buerit in presentia magistri si ei pla/cet legantur. Si vero etiam a parentibus ei quicquam directum fuerit/ non presumat suscipere illud nisi prius indicatum fuerit magistro /. In hoc autem capitulo magister et domus procuratores non continentur.

40. - *De fabulatione propriarum culparum*

Cum omne verbum/ociosum generare agnoscat peccatum, quid ipsi iactantes/de propriis culpis ante districtum iudicem dicturi sunt./Ostendit certe propheta si a bonis eloquiis propter taciturnita-

37. *ministerium*

38. *Profiscuum*

tem / debet interdum taceri; quanto magis a malis verbis propter penam pec/cati debet cesari³⁹. Vitamus igitur et audaciter contradicimus ne ali/quis frater remanens ut melius dicam stulticias quas in seculo in mi/litari negotio tam enormiter egit, et carnis delectationes / miserrimarum mulierem cum fratre suo vel alio aliquo vel de alio / commemorare audeat. Et si forte talia referentem quemlibet / audierit obmutescere faciat, vel quam tocius poterit vicino⁴⁰ / pede obedientiae § inde discedat et olei venditori aurem / cordis non prebeat.

41. - *De questu et acceptione*

Verum enim vero si aliqua res fine questu cuilibet fratri data / gratis fuerit, deferat magistro vel dapifero. Si vero/ aliter suus amicus vel parens dare nisi ad opus suum noluerit hoc prorsus non recipiat donec licentiam a suo magistro / habeat. At cui res data fuerit non pigeat illi si alteri // *fol. 12v°* datur immo procerto sciat quia si inde irascitur contra Deum agit./ In hac autem predicta regula ministratores non continentur quibus/ specialiter hoc ministerium debetur et conceditur de mala et sacco.

42. - *De manducariis equorum*

Utilis res est cunctis hoc preceptum / a nobis constitutum ut indeclinabiliter a modo teneatur. Nullus autem frater facere presumat manducaria linea/vel lanea iccirco principaliter facta nec habeat ulla ex/cepto profinello.

43. - *Ut cambiare vel querere nullus audeat*

Nunc aliud restat ut nullus presumat cambiare sua / frater cum fratre sine licentia magistri et aliquid querere, nisi frater / fratri et sit res parva, vilis, non magna.

44. - *Ut nullus avem cum ave capiat ne cum capiente incedat*

Quod nullus avem cum ave accipere / audeat nos communiter iudicamus. Non convenit enim religioni sic cum mundanis delectationibus inherere. Sed Domini precepta libenter audire orationi frequenter incumbere, mala sua cum lacrimis vel gemitu cotidie in oratione Deo confiteri. Cum homine quidem talia operante cum accipitur / vel alia ave nullus frater remanens, hac principali causa ire presumat.

45. - *Ut nullus cum arcu vel abalista percuciat*

Cum omni religioni ire deceat simpliciter et sine risu humiliter / et non multa verba sed rationabilia loqui et non sit clamosa / in voce specialiter iniungimus et precipimus omni fratri professione in bosco cum arculis abalista jaculari audeat, nec // *fol. 13* cum illo qui hoc fecerit ideo pergat nisi gratia cum custodiendi a / perfido

gentile, nec cum cane sit ausus clamare vel garru/lare ⁴¹, nec equum suum cupiditate accipiendi feram pungat.

46. - *Ut leo semper feriatur*

Nam est certum quod vobis specia/liter creditum est et debitum pro fratribus vestris animas ponere / etiamque in credulos qui semper virginis filio inimicantur / de terra delere, de leone non hoc dedimus preceptum quia *ipse cir/cuit querens quem devoret et manus eius contra omnes omniumque / manus contra eum* ^{ab}.

47. - *De omni re super vos quesita iudicium audire*

Novimus quidem persecutores sanctae ecclesiae § in numerabiles esse /. Et hos qui contentionem non amant in cessanter crudeliusque / inquietare festinant. In hoc igitur consilii sententia serena/consideratione pendeat; ut si aliquis in partibus orienta/lis religionis vel in quocumque alio loco super vos rem aliquam / quesierit; vobis per fideles et veri amatores iudices audire iudicium precipimus et quod iustum indeclinabiliter vobis facere similiter precipimus.

48. - *Ut hec regula in omnibus teneatur*

Haec § eadem regula in omnibus rebus vobis in merito abla/tis perhenniter iubemus ut teneatur.

49. - *Quod liceat omnibus militibus professis terram et homines habere*

Divina ut credimus providentia a vo/bis in sanctis locis sumpsit / initium hoc genus novum religionis ut videlicet religioni mi/litiam admisceretis et sic religio per militiam armata procedat, // fol. 13^v hostem sine culpa feriat. Jure igitur judicamus/ cum milites Templi di/camini vos ipsos ob insigne meritum et speciale probitatis do/mum, terram et homines habere et agricolas possidere et iuste eos regere,/et institutum debitum vobis specialiter debetur impendi.

50. - *Ut male habentibus cura privigil adhibeatur* ⁴²

Male habentibus fratribus supra omnia / adhibenda est cura privigil et quasi Christo / eis serviatur, ut illud evangelicum ⁴³ : Infirmus sui et visitastis me^{ac}, / memorariter teneatur. Hii et enim diligenter ac patienter portandi / sunt quia de talibus superna retributio indubitanter acquiritur /.

ab. deux parties, 1er Epitre de Saint Pierre, V, 8 et Genèse XVI, 12 - ac. Mathieu XXV, 36, les textes de Paris et de Dijon signalent *Visitas*.

39. *Cessari*

40. *vicio*

41. *garulare*

42. *habeatur*

43. *evangelicum*

51. - *Ut infirmis necessaria semper dentur*

Procuratoribus / vero infirmantium omni observantia atque per vigili ⁴⁴ cura / percipimus ut quecumque sustentationi diversarum infirmitatum / sunt necessaria fideliter ac diligenter iuxta domus facultatem / eis amministrent verbi gratia carnem et volatilia et cetera, donec / sanitati reddantur.

52. - *Ut alter alterum ad iram non provocet*

Precavendum nempe non modicum est, ne aliquis aliquem / commovere ad iram presumat, quia propinquitatis et divine/fraternitatis tam pauperes quam potentes summa clementia/ equaliter astrinxit.

53. - *Quomodo fratres coniugati habeantur*

Fratres autem coniugatos hoc modo habere vobis permittimus, ut si fraternitatis vestre ^{ad} beneficium / et participationem unanimiter petunt uterque sue sub/stantie portionem et quicquid amplius adquisierunt unita// fol. 14 ti communis capituli post mortem concedant, et interim honestam / vitam exercent et bonum agere fratribus student, sed, veste can/dida et clamide alba non incedant. Si vero maritus ante obierit / partem suam fratribus relinquat et coniunx de altera vite / sustentamentum habeat. Hoc enim injustum consideramus ut / cum fratribus Deo castitatem promittentibus fratres huiusmodi in una / eademque domo maneant.

54. - *Ut amplius sorores non coadunent*

Sorores quidem amplius periculosum est coadunare quia anti/quus hostis femineo consortio coraplures expulit / a recte tramite paradysi ⁴⁵. Ideoque fratres karissimi ⁴⁶ ut integritatis / flos inter vos semper appareat, hac consuetudine amodo uti non liceat.

55. - *Ut fratres Templi cum excommunicatis non participantur*

Hoc fratres valde cavendum atque timendum est ne / aliquis ex Christi militibus homini excommunicato nominatim/ac publice aliquomodo se iungere aut res suas accipere presumat /, ne anathema maranatha similiter fiat. Si vero interdictus / tantum fuerit cum eo participationem habere rem suam carita / tive accipere non in merito licebit.

56. - *Qualiter milites seculares recipiantur*

Si quis miles ex massa perditionis vel alter / secularis seculo volens renuntiare vestram communio/nem et vitam elegerit non ei statim assentiatur, sed iuxta illud / apostoli *probate spiritus si ex Deo sunt;*

ad. Ce mot et le suivant sont séparés par un trou dans le parchemin.

44. *vigilii*

45. *Paradisi*

46. *rarissimi*

et sic ei ingressus conce/datur. Legatur igitur regula in eius presentia et si ipse perceptis// fol. 14v^o ex posite regule diligenter obtinuerit tunc si magistro et fratribus / ejus recipere placuerit convocatis fratribus desiderium et petitionem / suam cunctis animi puritate patefaciat. Deinde vero terminus probationis in consideratione et providentia magistri / secundum honestatem vite petentis omnino pendeat.

57. - *Ut omnes fratres ad secretum consilium non vocentur*

Non semper omnes fratres ad consilium/ convocare iubemus sed quos idoneos / et consilio providos magister cognoverit. Cum autem de maiori/ribus tractare voluerit, ut est dare communem terram vel de ipso ordine disceptare autem fratrem recipere, tunc omnem congregationem si magistro placet convocare est competent. Audito/que communis capituli consilio, quod melius et utilius magister / consideraverit illud agatur.

58. - *Ut cum silentio orare debeant*

Orare fratres prout animi et corporis affectus postulaverit / stando vel sedendo tamen summa reverentia simpliciter / et non clamose et unus alium non conturbet communi consilio / iubemus.

59. - *Ut fidem servientium accipiant*

Agnovimus / nempe complures ex diversis provinciis tam clientes quam armigeros, pro animarum salute animo ferventi / ad terminum cupientes in domo vestra mancipari. Utile est / autem ut fidem eorum accipiat ne forte veteris hostis in Dei ser/vitio aliquid furtive vel indecenter eis intimet. Aut a bono proposito repente exterminet.

60. - *Ut pueri quamdiu sunt parvi non accipiantur inter fratres Templi // fol. 15*

Quamvis regula sanctorum patrum pueros congregatione permittat habere, nos de / talibus non conlaudamus umquam vos onerare. Qui vero filium / suum vel propinquum in militari religione perhenniter dare / voluerit, usque ad annos quibus viriliter armata manu / possit inimicos Christi de terra sancta delere eum nutriat. Dehinc / secundum regulam in medio fratrem, patrem vel parentes eum stant et suam petitionem cunctis patefaciant. Melius est enim in pueritia non vovere, quam postea quam vir factus fuerit inenormiter retrahere.

61. - *Ut senes semper venerentur*

Senes autem pia considerationem secundum virium inbecillitatem ⁴⁷ sub portare ac diligenter honorare oportet. Et nullatenus

47. *Imbecillitatem*

districte in his que corporis sunt necessaria / teneantur tamen salva auctoritate regulae §.

62. *De fratribus qui per diversas provincias proficiscuntur*

Frates vero qui per diversas provincias diriguntur / regulam in quantum vires expetunt ser/vare in cibo et potu et ceteris studeant et inreprehensibi/liter vivant ; ut ab his qui foris sunt bonum testimonium ha/beant religionis propositum nec verbo nec auctu polluant, sed maxime omnibus quibus se illis coniuxerint sapientie / et bonorum operum exemplum condimentum ⁴⁸ prebeant. Apud / quem hospitari decreverint, fama optima sit decoratus / et si fieri potest domus hospitis in illa nocte numquam // fol. 15^v careat ⁴⁹ lumine ne tenebrosus hostis occasionem aliquam quod / absit inferat. Ubi autem milites non excommunicatos congre/gare audierint, illuc pergere non considerantes tam temporalem / utilitatem quam aeternam animarum illorum salutem dicimus. Illis / autem fratribus in ultra marinis partibus spe subvectionis / ita directis hac conventione eos qui militari ordini / se jungere perhenniter voluerint recipere conlaudamus / ut in presentia episcopi illius provincie uterque conveniant et voluntatem petentis presul audiat. Audita itaque petitione / mittat eum frater ad magistrum et ad fratres qui sunt in templum quod est / in Jherusalem ⁵⁰ et si vita eius est honesta talique consortio digna / misericorditer suscipiatur si magistro et fratribus bonum videtur./ Si vero interim obierit pro labore et fatigatione quasi uni ex/fratribus totum beneficium et fraternitas pauperum et comilitonum / Christi ei impendatur.

63. - *Ut victus equaliter omnibus distribuatur*

Illud quoque congrue et rationabiliter manutenendum cen/semus ut omnibus fratribus renamentibus victus secundum loci facul/tatem equaliter tribuatur. Non enim est utilis personarum acceptio / sed infirmitatum necessaria est consideratio.

64. - *Ut milites Templi decimas habeant*

Credimus namque relictis affluentibus di/viciis ⁵¹ vos spontaneae § paupertati esse sub/iectos, unde decimas vobis communi vita viventibus / iuste habere hoc moto demonstramus. Si episcopus aecclesiae § cui de-// fol. 16 cima iure debetur vobis caritativae § ⁵² eam dare voluerit assensu / communis capituli de illis decimis quas tunc aecclesia § possidere vi/detur vobis tribuere debet. Si autem quilibet

48. *Complimentum*

49. *In illa nocte careat*

50. *Jerusalem*

51. *divitiis*

52. *caritative*

laicus adhuc illam / ex patrimonio suo dampnabiliter amplectitur et se ipsum in hoc / valde redarguens vobis eandem reliquerit, adnutum eius / qui preest tantum sine conventu capituli id agere potest.

65. - *De levibus et gravibus culpis*

Si aliquis fratres loquendo / vel militando aut alter aliquid leve deliquerit ipse / ultro delictum suum satisfaciendo magistro ostendat de / levibus si in consuetudinem non habentur levem penitentiam / habeat. Si vero eo latente per aliquem alium culpa cognita fu/erit, maiori et evidentiori subiaceat discipline et emenda/tioni. Si autem grave erit delictum retrahatur a familiari/tate fratrum, nec cum illis simul in eadem mensa edat; sed solus refectionem sumat, dispensationi et iudicio magistri/totus incumbat, ut salvus in iudicii die permaneat.

66. - *Qua culpa frater amplius non recipiatur*

Ante omnia previdendum est ne/quis frater potens aut inpotens ⁵³, fortis aut debilis vo/lens se exaltare et paulatim superbire ac culpam suam de/fendere indisciplinatus remaneat, sed si emendare/noluerit, ei districtior correptio accedat. Quod si piis ammonitionibus et fuis pro eo orationibus emendare noluerit, sed in superbia magis ac magis se erexerit; tunc secundum apostolum // fol. 16^v de pio eradicetur grege, auferte malum ex vobis. Necesse est ut / a societate fratrum fidelium ovis morbida removeatur. Caeterum § ⁵⁴ / magistrum qui baculum et virgam manu tenere debet, baculum vide/licet quo aliorum virium imbecillitates sustentet; virgam quoque/qua vitia delinquentium zelo rectitudinis feriat, consilio patri/ arche et spiritali consideratione idem agere ⁵⁵ studeat, ne ut / ait beatus Maximus aut solutior lenitas choibentiam ⁵⁶ peccan/tis, autem immoderata severitas a lapsu non revocet delin/quentem.

67. - *Ut a paschali sollempnitate usque festum ⁵⁷ omnium sanctorum unam camisiam lineam tantum frater si vult habeat*

Interea quod ni/mio ardore orientalis regionis misericorditer consideramus ut a / Paschali festivitate usque ad Omnium Sanctorum sollempnitatem uni/cuique una camisia linea tantum non ex debito, sed sola gratia detur, illi dico qui ea uti voluerit. Alio autem tempore generaliter omnes/camisias lineas habeant.

53. *Impotens*

54. *ceterum*

55. *id est agere - est pointé*

56. *Coibentiam*

57. *usque ad festum*

68. - *Quot et quales panni in lecti* ⁵⁸ *sunt necessarii*

Singulos quidem ⁵⁹, non aliter, per singula lecta dormire ⁶⁰ nisi / per maxima causa vel necessitas evenerit; communi con/silio collaudamus. Lectualia vero vel lectisternia moderata dispensationem magistri unusquisque habeat. Credimus enim post saccum / cultram et coopertorium unicuique sufficere. Qui vero ex his uno / carebit, carpitam habeat et in omni tempore tegimine lineo, / idem veluso frui bene licebit. Vestiti autem camisiis et fe/moralibus semper dormiant dormientibus itaque fratribus iugiter // fol. 17 usque mane nunquam desit lucerna.

69. - *De vitanda murmuratione*

Emulationes, invidias, livorem, murmur, susurrationses / detracti-ones, divina ammonitione vitare et quasi quandam / pestem fugere vobis precipimus. Studeat igitur unusquisque vigilanti / animo ne fratrem suum clam culpet aut reprehendat, sed illud / apostoli curiose secum animadvertat ⁶¹: *Ne sis criminator ne susurro / in populo*. Cum autem frater fratrem ⁶² liquide aliquid pecasse agnoverit, / pacifice et fraterna pietate iuxta domini preceptum inter se et illum so/lum corripiat. Et si eum non audierit alium fratrem adhibeat sed / si utrumque contempserit in convntu publice obiurgetur / coram omnibus. Magne enim cecitatis sunt qui alios detrahunt et/nimie in felicitatis sunt qui se alivore m'nime custodiunt, / unde in antiquam versuti hostis nequitiam demerguntur.

70. - *Ut omnium mulierum oscula fugiant* ⁶³

Periculosum esse, credimus, omni religi/oni vultum mulierum nimis attendere et ideo / nec viduam, nec virginem, nec matrem, nec sororem, nec ami/tam, nec ullam aliam feminam aliquis frater osculari presumat. Fu/giat ergo feminea ⁶⁴ oscula Christi militia per quae § solent homines sepius / periclitari ut pura conscientia et secura vita in conspectu/domini perhenniter valeat conservari.

58. lecto

59. singulorum

60. lecta dormientium dormire

61. animadvertat

62. cum autem fratrem

63. fugiant oscula

64. Feminaea

Aspecten van het kerkelijk leven in het Bisdom Ieper tijdens het Episcopaat van Willem Delvaulx (1732-1761)

In de studie van de kerkgeschiedenis gaat normaal de meeste aandacht naar het werk van leidende figuren, naar de ontwikkeling van grote denkers, naar de groei van brede stromingen en bewegingen in het christelijk leven. De godsdienstige houding van de brede massa wordt echter over het algemeen geschetst naar de indrukken en de bespiegelingen die de schrijvers in een diagnose van hun tijd ten beste geven; dat men dan dikwijls daarbij blijft, vindt zijn reden hierin dat over de gedragingen van de gewone gelovigen schijnbaar weinig feitenmateriaal kan worden verzameld.

De Franse rechtsgeleerde G. Le Bras ¹ trok er de aandacht op dat voor een betere documentatie over de godsdienstige toestanden van voorbije geslachten veel kostbare aanwinsten te maken zijn uit verschillende soorten geschiedkundige bronnen ².

1. G. Le Bras, *Etudes de sociologie religieuse*. 2 dln. (Bibliothèque de sociologie contemporaine). Parijs, 1955-1956. - Idem, *Introduction à l'histoire de la pratique religieuse en France*. 2 dln. (Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes. Sciences religieuses. Dl. LVII). Parijs, 1942-1945.

2. Zijn voorbeeld werd voor ons land o.m. nagevolgd door Dr. M. Cloet in zijn studie getiteld: *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*. Deze studie, die overigens ook wat het bronnenonderzoek betreft, niet beperkt bleef tot de dekenij Tielt, suggereert de kerkelijke toestanden in vele parochies van Vlaanderen in de XVIIe eeuw.

Over de periode waar Mgr. Delvaulx bisschop was van Ieper bezit het Bisschoppelijk Archief van Brugge een register, dat een lange reeks visitatieverslagen van de Ieperse bisschop, Mgr. W. Delvaulx (1732-1761) bevat. Het is vooral op deze bron dat onze studie zich heeft gebaseerd³.

In dit artikel bespreken wij eerst kort de aangewende bronnen, om vervolgens langer stil te staan bij de informatie over het bisdom Ieper op grond van de bisschoppelijke visitatieverslagen. Tot slot geven wij enkele besluiten⁴.

3. A. Vanclooster, *Aspecten van het kerkelijk leven in het bisdom Ieper tijdens het episcopaat van Willem Delvaulx (1732-1761)*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1971. Voortaan verwijzen wij naar de verhandeling door alleen de naam: A. Vanclooster aan te geven.

4. A. Vanclooster. Onze verhandeling bevat 5 hoofdstukken met een 11-tal bijlagen uit de aangewende bronnen.

Hfd. I Bisschop Willem Delvaulx (1732-1761) en zijn tijd.

Hfd. II Bronnenstudie.

Hfd. III Informatie over het bisdom Ieper op grond van de status parochiae.

Hfd. IV Gegevens over de parochies uit de decanale visitatieverslagen.

Hfd. V De beschrijving van het bisdom volgens het informatieproces van W. Delvaulx (1730) en F. De Wavrans (1762).

Bijlagen p. (1) tot (98).

Voor de biografische gegevens over bisschop W. Delvaulx vóór zijn episcopaat hebben wij ons vooral laten inspireren door J. Thonon, *Notice Biographique de Guillaume Delvaulx de Blehen, seizième évêque d'Ypres 1681-1761*, Luik-Ieper, 1905.

Willem Delvaulx werd geboren op 22 juli 1681 te Blehen, een klein dorpje in het prinsbisdom Luik. Zijn vader, Gillis Delvaulx, was gehuwd met Marie Buquet en baatte een hoeve uit te Blehen. Vóór zijn huwelijk oefende zijn vader het beroep van smid uit. De jonge Willem deed zijn humaniora-studies te Luik bij de Jezuïeten. Daarna studeerde hij filosofie te Leuven. Hiër studeerde theologie aan het college Paus Adrianus VI. Op 22 september 1702 ontving hij de lagere wijdingen, hij werd subdiaken gewijd op 19 september 1705, diaken op 19 december 1705 en priester op 1 december 1706. Daarna werd hij professor in de theologie aan de oude abdij van de reguliere kanunniken van St.-Gertrudis te Leuven. Ondertussen behaalde hij de graad van licentiaat in de theologie en werd ook pastoor benoemd in de parochiekerk van St.-Gertrudis. Tot professor benoemd van theologie aan de universiteit van Leuven was hij tevens kanunnik van St.-Pieters te Leuven. Op 1 december 1716 behaalde hij het doctoraat in theologie. J. Thonon schrijft: «1 decembris 1716, Dominus Delvaulx factus est Doctor S.T. Lovanii magna pompa et solemnitate, unde: VIVas seMper DoCtor noVeLLe». De aartsbisschop van Mechelen, kardinaal d'Alsace, benoemde hem in 1720 tot aartspriester van het district Leuven. In hetzelfde jaar werd hij pre-

1 *Aangewende bronnen* ⁵a. *De bisschoppelijke visitatieverslagen.*

Het Concilie van Trente schreef voor dat de bisschop of zijn plaatsvervanger tenminste om de twee jaar alle parochies van zijn bisdom zou bezoeken. De provinciale concilies van Mechelen hebben die verplichting steeds weer opgenomen ⁶. Wanneer de bisschop een parochie bezocht, diende hij gewoonlijk meteen het vormsel toe. De bedoeling van het bisschoppelijk bezoek was inlichtingen in te winnen omtrent de toestand op de parochies. Daartoe werden aan de hand van een vragenlijst een aantal vragen gesteld die handelen over de kerk en haar toebehoren: het kerkgebouw, de altaren, de sacristie, de gewaden, de doopkapel en de doopvont, de relieken; verder over de inkomsten van alle personen aan de eredienst verbonden, alsook over de personen zelf, wier functie enig verband hield met de cultus of het religieus leven: de pastoor, de onderpastoor, de koster, de onderwijzer, de vroedvrouwen en tenslotte ook over de inwoners van de parochie ⁷.

sident van het college Viglius en kort daarna gaf hij les als doctor in de theologie. Deze functie oefende hij uit tot zijn benoeming als bisschop in juli 1730. Daarover schrijft J. Thonon: «Het waren vooral zijn vele bewezen diensten en de moed die hij opbracht om het Jansenisme te bestrijden die hem de weg openden naar het episcopaat».

5. In de bespreking van de aangewende bronnen beperken wij ons tot de Bisschoppelijke visitaties, de decanale visitaties, het *processus* en de *relationes ad limina*. In de verhandeling werd ook gebruik gemaakt van volgende onuitgegeven bronnen:

I 1: *Acta Episcoporum Iprensium Index. Repertorium omnium archivorum et rerum magis notabilium secretariae Episcopatus Iprensis confectum circa annum 1741 et continuatum ad annum 1788.*

I 62: *Registrum (primum) actorum miscellaneorum sub illustrissimo ac reverendissimo domino Delvaux a 13 juli 1732 ad finem anni 1744.*

I 63: *Registrum (secundum) actorum miscellaneorum a 8 jan. 1745 ad 12 8 bis 1761 qua die obiit reverendissimus dominus.*

6. M. Cloet, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*, Leuven, 1968, p. 42.

7. In het register (I 66) beslaat elke parochie twee folio's waarop

De verslagen van de parochievisitaties van bisschop Willem Delvaux werden tot één register samengebracht. Dit register wordt bewaard in het Bisschoppelijk Archief te Brugge, Fonds Bisdom Ieper, onder het nummer I 66 ⁸.

b. De decanale visitatieverslagen.

Naast de bisschoppelijke visitatieverslagen van W. Delvaux (1732-1761) zijn er slechts twee decanale visitatieverslagen uit die tijd bewaard, alsook nog een dagboek uit de dekenij Waasten. Vooreerst het verslag van Devos, deken van Veurne-Nieuwpoort, in 1732 ⁹. Het document bevat 92 genummerde folio-bladen waarvan 82 folio's werden volgeschreven, de rest is blanco gebleven. Vooraan is er een alfabetische index aangebracht waar de verschillende parochies van de dekenijen Veurne en Nieuwpoort alfabetisch zijn gerangschikt met een verwijzing naar de folio's. De verslagen van de decanale parochiebezoeken zijn chronologisch gerangschikt. Elk visitatieverslag bedraagt minimum 2 folio's. De inhoud van de verslagen lijkt sprekend op die van de bisschoppelijke visitatieverslagen ¹⁰.

Een tweede decanaal visitatieverslag is dat van Aegidius Comyn, deken van Waasten, in 1732 ¹¹. Dit document be-

dan telkens 40 vragen zijn gedrukt. Het antwoord werd in inkt met de hand ingevuld. In *Bijlage I*, p. (1) van de *Verhandeling* geven we het volledige verslag weer met vraag en antwoord over de parochies Ledringhem, Dranouter en Klerken.

8. I 66: *Visitationes parochiarum dioecesis Iprensis factae per illustrissimum Delvaux Episcopum ab anno 1733 ad annum 174...*

9. I 146: Dekenie van Veurne-Nieuwpoort. Dit document is in minder goede staat bewaard gebleven. Een integrale tekstuitgave zou, terwijl het nog mogelijk is, een dienst kunnen zijn voor latere studies. Dank zij het uitzonderlijk mooi geschrift en het herhaaldelijk terugkomen van dezelfde vragen met de stereotiepe antwoorden was het toch mogelijk de tekst te lezen.

10. Elk verslag begint met de geijkte formule: «*Visitatio parochiae ... per me infrascriptum Joannem Franciscum De Vos decanum christianitatis districtuum Furnensis et Neoportuensis die ... 1732. Joannes Franciscus De Vos decanus visitavimus ecclesiam de ... districtus ... dedicatam ..., ubi post preces et benedictionem cum Venerabili Sacramento, ...*». Daarop volgen een reeks vragen die vrijwel dezelfde zijn als in de bisschoppelijke parochieverslagen.

11. I 144: *Status districtus Wastenensis.*

staat slechts uit een zestal bladzijden ¹². Uiteraard bevat dit korte verslag niet zoveel gegevens, toch is het belangrijk omwille van de inlichtingen over de pastoors en de moeilijkheden die zich soms voordoen op de parochies. De parochies zijn in genoemd verslag alfabetisch gerangschikt.

Een derde document is een dagboek uit de dekenij Waasten ¹³. Het is in tegenstelling met beide voorgaande in goede staat bewaard. Het geschrift, volledig in inkt met de hand geschreven, is van drie verschillende personen, zonder twijfel de drie elkaar opvolgende dekenen. Het document bevat geen verslagen van decanale visitaties aan de parochies, maar hoofdzakelijk een mededelen van aanstellingen en overlijdens van pastoors. Meestal wordt aangegeven of de pastoor dit ambt langs een *concursum* heeft bekomen. In het verslag over een overleden pastoor geeft de deken aan, wie de rouwdienst opdraagt.

c. Het informatieproces ¹⁴.

Bij elke bisschopsbenoeming was het de taak van de nuntius een onderzoek in te stellen naar de geschiktheid van de kandidaat en de toestand van het bisdom. Vandaar is het wel nuttig dit verslag na te gaan ¹⁵.

Naar de hoedanigheden van de kandidaat werd uitvoerig geïnformeerd in een lijst van dertien vragen. Het tweede deel van het onderzoek handelt over de toestand van het bisdom, eveneens aan de hand van een lijst met dertien vra-

12. De minder goede toestand heeft ons er toe aangezet de tekst exhaustief in de bijlage van de verhandeling weer te geven: Bijlage IX, p. (87).

13. I 145: Registrum decanatus districtus Wastenensis 1744-1771.

14. Archivio Segreto Vaticano, fonds *Processi dei Vescovi Consistoriali*, vol. 118, uitgegeven door L. Jadin, *Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d'après les Archives de la Congrégation Consistoriale*. (1593-1797). Rome, *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, dl. 3, 1931.

Wij hebben het volledige verslag, zoals het bewaard wordt in het Vaticaanse archief, nagegaan.

15. Het informatieproces van de Wavrans, opvolger van Delvaux als bisschop van Ieper werd eveneens nagegaan.

gen. Telkens moeten de getuigen hun bron van informatie aangeven.

d. Relationes ad limina.

Op het archief van het grootseminarie te Gent, fonds Vandevelde, worden enkele documenten bewaard die op het bisdom Ieper betrekking hebben en vermoedelijk uit het bisschoppelijk of kathedraal archief van Ieper afkomstig zijn. Daartoe behoort een bundel die documenten bevat namens de *relationes status* van de Ieperse bisschop Willem Delvaux (1732-1761) ¹⁶.

Om de vier jaar moesten de bisschoppen van de Nederlanden een *relatio status* of overzicht van hun bisdom naar Rome sturen ¹⁷. Deze *relationes status* zijn niet altijd zeer oorspronkelijk maar geven toch een summier overzicht van de situatie van het bisdom.

2. *Informatie over het bisdom Ieper op grond van de bisschoppelijke visitatieverslagen.*

Art. 1. De patroonheilige, de *patronus*, de tiendheffer, de dorpsheer ¹⁸.

§ 1. *Terminologie.*

Elke parochiekerk heeft een patroonheilige. Aan deze gewoonte zouden twee feiten ten grondslag liggen ¹⁹. Voor-

16. Gent: Archief van het Grootseminarie, fonds Vandevelde, *Relatio Status Ecclesiae Iprensis, Delvaux 1737*. Uitgegeven door A. Pasture, *Les Archives de la visite «ad limina» pour les deux anciennes provinces ecclésiastiques des Pays-Bas, Malines et Cambrai (1589-1800)*, in *Bulletin de la commission royale d'histoire*. 1914.

17. In 1585 reorganiseerde en regelde Sixtus V de traditie van de *visitatio ad limina*.

18. A. Vanclooster. Op p. 48-72 geven we van al de parochies van het bisdom aan wie de patroonheilige is van de parochiale kerk, vervolgens aan welke persoon of instelling het presentatierecht toekomt (*patronus*), wie de tiendheffer is en tenslotte wie de dorpsheer (*dominus temporalis loci*) is.

19. *Liturgisch Woordenboek*. Trefwoord: *Titelheilige*, kolom 3676-3677.

eerst de huizen waar de christenen uit de eerste tijd samenkwamen werden aangeduid met de naam van de eigenaar of de beschermheer. Vervolgens droegen de cultusplaatsen bij martelaarsgraven de naam van één of meer heiligen. Wanneer de eigenlijke kerkenbouw na het Edict van Milaan (313) een aanvang nam, gaf men in de 4de tot de 6de eeuw aan deze gebouwen meestal de naam van heiligen of van een Christusmysterie. In de 6de eeuw werd dit gebruik wettelijk gesanctioneerd.

Het patronaatsrecht is ontstaan uit de eigenkerken, dit zijn kerken waarover een leke-eigenaar onbeperkt eigendomsrecht bezit. Het eigendomsrecht over parochiekerken werd echter op het einde van de 11de eeuw de leken ontzegd²⁰. De patroon, *patronus*, is de persoon of de instelling die het recht heeft voor een bepaald beneficie een kandidaat aan de bisschop ter benoeming voor te dragen. De *dominus temporalis*, of de eigenaar van het domein waarop de parochiekerk gelegen was, eigende zich vanaf het begin dit recht toe. Dit *jus patronatus* of *jus praesentationis* werd door de leken in de loop der jaren en wel vooral in de 12de en 13de eeuw, heel dikwijls aan kerkelijke instellingen overgedragen. Het recht van de patroon een kandidaat ter benoeming voor te dragen was vóór het Concilie van Trente nagenoeg onbegrensd. De rol van de bisschop bleef toen beperkt tot het verlenen van de canonieke benoeming, *collatio curae*, aan de voorgedragen kandidaat. Het voornoemde concilie heeft hierin heel wat verandering gebracht. Het trachtte, door het decreet betreffende de *concursum*, een eventueel nadelige voorkeurpolitiek van de *patroni* te voorkomen. Het concilie bepaalde dat de patroon tijdens de eerste tien dagen van een vacature of tijdens een termijn door de bisschop te preciseren, enkele kandidaten mocht voordragen aan een

20. B. Janssens de Bisthoven, *De houders van het patronaatsrecht in West-Vlaamse parochies*, in *Collationes Brugenses*, dl. 42, 1946, p. 150-161 en 265-271.

diocesane examencommissie. Volgens het concilie moesten de kandidaten ondervraagd worden door de bisschop, of indien deze verhinderd was, door de vicaris-generaal, en ten minste drie examinatoren²¹. Bisschop en patroon waren dus gebonden door de regel van de *concurus*, alleen de lekenpatronen waren daar te Ieper niet aan onderworpen. Wanneer een pastorij vacant was werd voorlopig een *deservitor* aangesteld en de kandidaten die voor de pastorij postuleerden werden naar het bisdom geroepen om een examen af te leggen. In Ieper mocht iedere pastoor en elke onderpastoor die reeds twee jaar in dienst was zich kandidaat stellen. In het geval de bisschop niet zelf patroon was, mochten alleen de kandidaten van de patroon aan de *concurus* deelnemen en over dezer geschiktheid oordeelden dan de examinatoren; de patroon duidde dan daaruit de kandidaat aan die hij ter benoeming aan de bisschop voordroeg. In het geval de bisschop zelf het patronaatsrecht had, maakten de examinatoren na onderzoek een lijst op van de kandidaten die hun het meest geschikt leken: deze klasseerden de kandidaten — soms één of meer — per groep in drie reeksen: *primo, secundo en tertio loco*; in principie moest de bisschop uit de drie best geklasseerde kandidaten benoemen, de anderen waren dan meteen goedgekeurd voor de pastorijen die tengevolge van deze benoemingen te begeben waren. Dat was de *declaratio concursus*. De *concurus* was een geschiktheidsoordeel veeleer dan een strict examen. Kloosterlingen van kloosters die zelf het personaatsrecht of pastoraatsrecht bezaten op een parochie waren voor deze niet aan de *concurus* onderworpen; de abdij was in zekere zin zelf pastoor en de kloosterling die de parochie bediende, werd beschouwd als *deservitor*. Ook de parochies verbonden met een prebende van kanunnik, zoals deze van Ieper en Cassel,

21. M. Cloet, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de 17de eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*, 1968, p. 134, 139-140.

waren zonder *concursum* te begeven. De *indictio concursus* werd langs de dekens aan de pastoor gestuurd, in de voor- naamste kerken en in de universiteit van Leuven uitge- plakt ²².

Reeds in de vroege middeleeuwen ontstond het gebruik door tienden (*decimae*) de kosten van de parochiale ziel- zorg en van wat ermee verband hield te dekken. Deze tien- den omvatten theoretisch het tiende deel van de opbrengst van de gewassen en van dierlijke produkten op de hofstede. Aanvankelijk was één derde van de tiendenopbrengst be- stemd voor het onderhoud van de pastoors, een tweede derde voor de kerkfabriek en het overige derde voor de armenzorg. In de loop van de eeuwen werden de tienden van hun oorspronkelijke bestemming afgewend en kwamen vaak in handen van leken en later van kloosters, die een groot deel van de opbrengst voor zich hielden. Alleen de pastoor kon meestal een derde deel behouden.

Men onderscheidde grote of grove tienden (*decimae maiores*) en kleine of smalle tienden (*decimae minores*). Grote tienden werden geheven op de grote gewassen, vooral tarwe, rogge, haver en vlas; de kleine tienden op mindere gewassen zoals erwten, bonen, penen, knollen. Tot de kleine tienden behoorden ook de zogenaamde bloed- of vleestien- den, soms ook bijtende tienden genoemd. Ze werden gehe- ven op biggen, lammeren en eventueel andere dieren op de hoeve geboren.

Naast de grote en kleine tienden, vormden de novale tienden (*novales*) een afzonderlijke categorie. Het waren de tienden van vruchten, geteeld op destijds nieuw ontgon- nen grond.

Op welke vruchten en dieren de tienden in feite werden geheven hing in zekere mate af van de locale gewoonte. De

22. P. Declerck, *Johannes-Baptista De Smet, Bisschop van Ieper (1721-32) en Gent (1732-41)*, in *Collationes Brugenses et Gandavenses*, jg. 15, 1969, nr. 2, p. 244-245.

plaatselijke gewoonte regelde eveneens welk procent van de opbrengst als tiende moest afgestaan worden. Kwam het tiende deel van de opbrengst toe aan de tiendeheffer dan sprak men van volle tienden. Dikwijls mocht hij alleen beslag leggen op het drieëndertigste deel; het waren de zogenaamde lichte tienden. Tussen volle en lichte zijn verder nog de dubbele tienden of twee drieëndertigsten van de opbrengst te vermelden.

De boer moest de tiendheffer verwittigen wanneer de vruchten in schoven stonden. De tiendheffer zelf of de pachter van de tienden deed dan b.v. elke tiende schoof aanwijzen en wegnemen. De arbeiders werden ertoe aangezet de schoven gelijk te maken om moeilijkheden te vermijden. Volgens een algemeen verspreide gewoonte kwam de tiendheffer of meestal iemand in zijn naam, de vruchten halen wanneer de oogst kon binnengehaald worden. De verdere bewerking was te zijnen laste. Vanzelfsprekend liet hij zijn tiendevruchten door anderen dorsen. De dorsers kregen soms het stro als vergoeding ²³.

Om de betekenis van dorpsheer (*dominus temporalis loci*) te begrijpen moeten wij hem situeren in het geheel van de wereldlijke macht. Aan het hoofd van het graafschap Vlaanderen stond de vorst met de titel van graaf van Vlaanderen. Het graafschap was administratief ingedeeld in kasselrijen en steden. Het bisdom Ieper strekte zich uit over de kasselrijen Bergues, Cassel, Bailleul, Veurne, Ieper en een deel van het Brugse Vrije.

Aan het hoofd van de kasselrij stond de vertegenwoordiger van de graaf, met de titel van *hoogbaljuw*. Hij werd vooral bijgestaan door het college van hoofdpointers dat de beden en de algemene kosten over de kasselrij verdeelde, de plakكاتen en de ordonnanties doorstuurde en de geschillen i.v.m. *pointing* en *setting* (= rechtstreekse belastingen) beslechtte.

23. M. Cloet, *o.c.*, p. 149-150.

De wereldlijke administratie van de parochie kwam toe aan de dorpsheer (*dominus temporalis*). In feite liet hij het bestuur over aan de schepenen (*scabini*), die meestal jaarlijks vervangen werden. De taak van de schepenen van de dorpsheer t.a.v. de parochieadministratie kwam essentieel neer op het beheer van *pointingen* en *settingen*, het treffen van schikkingen i.v.m. de openbare orde en veiligheid, het regelen van inkwartiering en leveringen aan de troepen, de publikatie van ordonnanties en plakkatens van het centraal bestuur gestuurd door het kasselrijbestuur. De schepenen vormden als college de magistraat (*magistatus*); één onder hen werd aangewezen als burgemeester. De plaatselijke vertegenwoordiger en vertrouwensman van de dorpsheer was de baljuw (*ballivus*). Hij was de centrale figuur van de parochie; hem kwam het o.a. toe de parochie- en kerkrekeningen te horen en te sluiten. Hij was steeds de tussenpersoon tussen de inwoners van de parochie en de overheid.

Een andere voorname ambtenaar was de griffier (*graphiarus*), die als 't ware de geleerde van de parochie was. Minder belangrijk waren de ondergeschikten van de baljuws, de zogenaamde *officiarii* of ambtenaren²⁴.

Het bestuur van het Frans gedeelte van het bisdom Ieper berustte bij de intendant, die in naam van de koning het gezag uitoefende over een provincie.

§ 2. *Statistische ontleding en beschouwingen.*

1. De patroonheiligen.

Het aantal patroonheiligen bedraagt 48. De H. Martinus is patroonheilige van 21 parochiekerken, de H. Audomarus van 18. Verscheidene kerken staan onder de aanroeping van de H. Petrus, O.L.Vrouw, de H. Nicolaas, Johannes de Doper. Verder komen ook nog de apostelen Andreas, Jacobus, Johannes, Bartholomeus, Mattheus en Barnabas; daarnaast ook de zendelingen Amandus, Willibrordus en Eligius.

24. Idem, *o.c.*, p. 84-86.

2. De «patroni».

Uit het onderzoek is gebleken dat de bisschop van Ieper in de meeste gevallen niet vrij was de pastoor te benoemen naar zijn keuze. Slechts in 29 parochies, dit is amper 1/5 van het totaal, hoorde het patronaatsrecht aan de bisschop toe. Wel werd het presentatierecht van de andere patronen door de *concursum* beperkt. Uit de gegevens van het visitatieregister kan niet opgemaakt worden of de samenwerking patroon-bisschop tot moeilijkheden heeft geleid. Naast de bisschop zijn de voornaamste *patroni*: de abt van Winnoksbergen die het patronaatsrecht heeft van 14 parochies; het kathedraalkapittel van St.-Omer: 11; de abt van St.-Niklaas te Veurne: 11; de abt van St.-Berten (St.-Omer): 10; de abt van Voormezele: 10; het kapittel van St.-Donaas te Brugge: 7; de abt van St.-Jan te Ieper: 6 en het kapittel van Boulogne: 6. Op te merken valt dat in bijna de helft van het aantal parochies het presentatierecht aan de abdijen toekomt.

3. De tienden.

In 38 parochies wordt uitdrukkelijk vermeld dat de pastoor een deel van de opbrengst van de tienden heeft. In 9 daarvan heeft hij 1/3 van de tienden. In Terdeghem moet hij van de opbrengst (\pm het derde deel) van de tienden nog zijn huis herstellen²⁵. De pastoor heeft 5/9 van de tienden in Gijverinkhove²⁶. In Klerken heeft de pastoor slechts 1/8. Nergens heeft de pastoor de volledige opbrengst van de tienden.

Belangrijke tiendheffers zijn: de abt van Bergues²⁷ die de volledige opbrengst van de tienden heeft in 9 parochies, en de gedeeltelijke in 10 parochies; het kapittel van St.-Omer dat in 9 parochies volledig en eveneens in 9 andere

25. I 66, fol. 94: «... pastor habet etiam fere tertiam partem parochiae cum onere reparandi domum».

26. I 66, fol. 123: «Decimatores sunt pastor pro quinque partibus, d. Ronseree pro tribus partibus, d. Montguy pro una».

parochies gedeeltelijk tiendheffer is. De abdij van St.-Bertinus in St.-Omer heeft de volledige opbrengst in 8 parochies en de gedeeltelijke opbrengst in 6 parochies. Het kapittel van St.-Pieter in Cassel heeft de volledige tiendenopbrengst van de St.-Niklaasparochie in Cassel en daarnaast de gedeeltelijke opbrengst van 15 parochies. Het kapittel van Boulogne is enige tiendheffer in Wylder maar heeft daarnaast in 15 parochies een gedeeltelijke opbrengst.

Voorname tiendheffers zijn nog: het kapittel van O.L. Vrouw in Cassel, de abdij van St.-Jan te Ieper, het kapittel van St.-Pieter te Rijsel, de abdij van Woestijne te Renescure, de abt van Voormezele, de bisschop van St.-Omer en de bisschop van Ieper die de volledige opbrengst heeft in Perwijze en Zuidschote, en gedeeltelijk in nog 14 parochies.

4. De dorpsheer (*dominus temporalis*).

De koning is de *dominus temporalis loci* op 81 parochies. Op 8 parochies is hij dit samen met een ander ²⁸. Daarnaast worden nog meer dan 40 andere personen aangegeven ²⁹. In Bissezele is het onzeker (*incertus*); in Wormhoudt zijn er meerdere: de abt van Bergues, het magistraat van Bergues voor de koning, en de bisschop van Brugge voor de praepositura of het proostschap van het St.-Donaaskapittel van Brugge.

Art. 2. De pastoors en hun naaste medewerkers.

§ 1. De pastoors.

1. Algemene gegevens ³⁰.

Het grootste deel van de parochievisitaties ligt gespreid tussen de jaren 1734 en 1739. Dit betekent dat de verstrekte gegevens chronologisch dicht bij elkaar staan.

27. Heel waarschijnlijk gaat het hier over de abt van Winnokbergen.

28. B.v. I 66, fol. 51: «Rex et Illustrissimus Brugensis pro parte».

29. Voorname dorpsheren zijn: de graaf van Hornes; in Hondshoote, Loker, Houtkerque en St.-Sylvestre-Cappel. In deze laatste parochie is hij het samen met de koning en de toparch van Terde-

Het valt op dat de meeste pastoors vele jaren op dezelfde parochie bleven. Volgens de aangegeven jaartallen zijn er slechts 9 pastoors die minder dan 1 jaar op hun parochie zijn, 47 pastoors zijn tussen 1 en 9 jaar op hun parochie, 41 pastoors tussen 10 en 19 jaar, 16 tussen 20 en 29 jaar en 11 pastoors die 30 en meer jaar op hun parochie zijn. De pastoors van Boezinge, Wijtschate en Krombeke zijn reeds 40 jaar op hun parochie, de pastoor van Woumen: 41 jaar en de pastoor van Langemark zelfs 42 jaar ³¹.

De uitgestrektheid van de parochie en het aantal inwoners kan ons wellicht helpen om de dorpsherder beter te situeren. De oppervlaktecijfers zijn slechts bij benadering aangegeven. Bij 19 parochies blijft de oppervlakte onvermeld. Wanneer men de parochies indeelt in categorieën van 1000 *mensurae* (= 444 ha) bekomt men volgend resultaat:

- minder dan 1000 mensurae: 16 parochies
- van 1000 tot 1999 mensurae: 27 parochies
- van 2000 tot 2999 mensurae: 32 parochies
- van 3000 tot 3999 mensurae: 19 parochies
- van 4000 tot 4999 mensurae: 10 parochies
- van 5000 tot 5999 mensurae: 12 parochies
- van 6000 tot 6999 mensurae: 7 parochies
- van 7000 tot 7999 mensurae: 3 parochies.

ghem; de princeps d'Isegem: in Kemmel (samen met Aegidius Navigher), Warneton, Krombeke, St.-Jacobs Kapelle, Nieuwkapelle en Reninge; de abt van St.-Berten: in Poperinge St.-Berten, St.-Jan en O.L.Vrouw-parochie.

30. In de *Verhandeling* geven wij op p. 75-81 een tabel aan met in een eerste kolom de naam van de parochies van het bisdom Ieper met tussen haakjes het jaar van het bisschoppelijk bezoek. In de tweede kolom volgt de naam van de pastoor, met tussen haakjes een getal dat aanduidt het aantal jaren of maanden dat de pastoor reeds op de parochie is. In de derde kolom geven we de oppervlakte van de parochie, die aangegeven is in *mensurae* (= gemet = 0,44 ha) en tenslotte in de vierde kolom het aantal *communicanten*. We geven ook aan als er één of meerdere onderpastoors op de parochie zijn.

31. Ter vergelijking stippen we aan dat de gemiddelde ambtsduur in de dekenij Tielt in de 17de eeuw 13 jaar en 5 maanden bedroeg. In het Ieperse moet dit tijdens de 18de eeuw beslist duidelijk meer geweest zijn. (Zie M. Cloet, *o.c.*, p. 147).

De parochie Watou telt 9000 mensurae, Bailleul: 11000 mensurae en Langemarkt 13000 mensurae. Bergues St.-Martinus strekt zich niet uit buiten de stad³². Meer dan de helft van de parochies heeft een oppervlakte die ligt tussen de 1000 en 3999 mensurae. Men neemt doorgaans aan dat de communicanten twee derden (66,66) van de totale bevolking uitmaakten³³. Volgens de *Relatio status Delvaulx* van 1737 bedroeg het aantal *communicanten* van het hele bisdom \pm 130000. Berekend met de aangegeven coëfficiënt van 66,66 zou de totale bevolking 195.019 zielen tellen³⁴.

Het aantal *communicanten* per parochie kan dan ook niet zo hoog oplopen. Er zijn 63 parochies waar het *communicantencijfer* beneden de 500 ligt; 56 parochies tussen 500 en 999 *communicanten*; 23 parochies tussen de 1000 en 1999 *communicanten* en 5 parochies tussen de 2000 en 2999. Bailleul heeft tussen de 6 à 7000 *communicanten*. Toch is er op vele plaatsen met minder dan 500 *communicanten* een onderpastoor. Meestal speelt de oppervlakte hier een belangrijke rol.

2. Het pastorale inkomen³⁵.

Het pastorale inkomen bestaat uit een vast gedeelte — hoofdzakelijk opbrengst van tienden — en het casueel. Zo is het goed te begrijpen dat het pastorale inkomen van parochie tot parochie verschilt. Het is moeilijk te weten hoe-

32. I 66, fol. 7: «Non se extendit extra urbem».

33. M. Cloet, *o.c.*, p. 82.

34. M. Cloet, *De leeftijdsgrens tussen communicanten en niet-communicanten in de XVIIe en XVIIIe eeuw. Een methodologisch gegeven voor het berekenen van het bevolkingscijfer*, in *De Leiegouw*, dl. VIII, 1966, p. 451-471.

35. De betreffende vraag luidt: «*Proventus curae pastoralis consistit in...*». In *Bijlage II* van de *Verhandeling* wordt het jaarlijks inkomen van iedere pastoor aangegeven met de aanduiding vanwaar het inkomen afkomstig is. De munt is meestal het pond groot (p. gr.), soms ook florijnen (flor.) en pond parisis (p. par.). Eén pond groot is gelijk aan 12 pond parisis en komt overeen met 6 florijnen. De landmaat die hoofdzakelijk aangewend wordt om de oppervlakte van de grond aan te duiden waarvan de pastoor een pacht ontvangt is de mensura of 44 aren.

veel het inkomen precies bedraagt daar meestal van één of meerdere posten het bedrag niet vermeld is. Bij 25 parochies wordt het volledig inkomen aangegeven, alhoewel er bij geen enkele sprake is van *accidentia* zodat we niet weten of zij erin begrepen zijn of niet ³⁶.

Op sommige parochies is het inkomen van de pastoor veel groter dan op andere. Een voorbeeld: in Bambecque leveren tienden en pachtland 1000 flor. op, daarnaast heeft de pastoor nog de bloedtienden over heel de parochie, de novale tienden, fundaties en casueel; in Terdeghem brengen tienden en land 108 p. gr. op, naast de bloedtienden en het casueel. Het inkomen van de pastoor overschrijdt echter zelden de 100 p. gr., meestal ligt het heel wat lager ³⁷.

a. De vaste inkomsten, tienden en pacht.

Het grootste deel van het inkomen wordt de pastoor bezorgd door de tiendheffer. Soms is de pastoor ook zelf tiendheffer. Naast de gewone tienden heeft de pastoor meestal de kleine tienden, de bloedtienden genoemd. Soms heeft hij die slechts over een deel van de parochie b.v. in Wulvergem. De novale tienden komen meestal aan de pastoor toe. Meestal geldt dit voor de eerste drie jaren, soms alleen voor het eerste jaar. In Dranouter heeft de pastoor $\frac{1}{3}$ van de vlastienden. De pastoor van Bissezele krijgt zelfs eieren. Land, weiden of bos brengen de pastoor in vele plaatsen een pacht op. Het gebeurt ook dat de pastoor een stuk bos voor zichzelf gebruikt zoals in Proven en Westvleteren. Waarschijnlijk diende het hout voor het haardvuur.

36. M. Cloet, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*, p. 161-162. «De casuele of toevallige inkomsten mochten niet tot de *competentia* gerekend worden omdat ze onzeker waren en omdat men wilde voorkomen dat ze een juridisch verplichtend karakter zouden krijgen». Toch staat ze bij ons in vele gevallen vermeld.

37. In Hondshoote bedraagt het opgegeven inkomen: 28 p. gr. + casueel; in Warhem: 56 p. gr. + bloedtienden; in Wylder: 70 p. gr. + casueel; in Dadizele: 70 p. gr. + casueel; in Passendale: 45 p. gr. + bloedtienden + novale tienden; in Wijtschate: 75 p. gr. + casueel; in Diksmuide: 40 p. gr. + casueel.

De pacht van één *mensura* land of weide loopt sterk uiteen. In Steenkerke brengen 3 mens. land 5 p. gr. op, in Eecke brengen 10 mens. land 10 p. gr. op, in Capelle brengen 5 mens. weide 15 p. gr. op en 5 mens. land slechts 20 flor., in Houtem leveren 12 mens. weide: 15 p. gr., in Oost-Cappel 36 mens. land die 42 p. gr. opbrengen, in Loker 12 mens. die 12 p. gr. opleveren. De opbrengst van *novalis* en bloedtienden wordt meestal niet vermeld. Men kan aannemen dat de opbrengst van *novalis* over het algemeen wel zeer gering zal geweest zijn. Ook de bloedtienden zullen wel niet zo hoog oplopen. Het hoogst aangegeven bedrag is 5 p. gr.

b. Het casueel of de *accidentia*.

Naast deze vaste inkomsten komt dan nog het casueel of de *accidentia*. Het zijn de vergoedingen naar aanleiding van de goddelijke diensten. Het is goed te begrijpen dat het casueel niet aangegeven wordt daar dit voortdurend aan schommelingen onderhevig is.

Slechts voor enkele parochies zijn gegevens voor handen over vergoedingen bij het toedienen van het doopsel, de rituele zuivering van vrouwen en de opdracht. Uit deze enkele meldingen blijkt dat die inkomsten zeer gering waren ³⁸.

De pastorale rechten in verband met de begrafenissen zijn uitgebreider en ingewikkelder. In iedere parochie bestaat een tarief voor de pastoor, meestal ook voor de koster en de onderpastoor en soms ook voor de *habituatus* ³⁹. De tarieven zijn ver van uniform en verschillen bijna van parochie tot parochie.

Bij begrafenisdiensten vinden we meestal 3 categorieën: 1. in *maximis* of *majoribus* (*exequis*); 2. in *mediis*; 3. in

38. In Bailleul krijgt de pastoor helemaal niets bij de doop en de zuivering van de vrouwen; in Bikschote: doop zuivering en opdracht: *ad libitum*.

39. *Habituatus*: een priester die op de parochie woont zonder bepaalde functie.

parvis ⁴⁰. In 28 parochies vinden we volgende tarieven: 18 flor. in *majoribus*, 12 flor. in *medius* en 8 flor. in *parvis* ⁴¹. In het geheel zijn er nog 27 varianten op de reeds gegeven drie-ledige tarief. Daarbij noteerden we in totaal 29 varianten van het vier-ledig, vijf-ledig of zes-ledig stelsel. Daarbij komen nog de tarieven voor de begrafenis van kleine kinderen en armen waarvoor bijna elke parochie haar eigen tarief heeft.

Met betrekking tot het huwelijk lopen de tarieven eveneens sterk uiteen. De meest voorkomende is 8 sol. die we aantreffen in 42 parochies. Soms zijn er tarieven voorzien voor armen en rijken.

Het geheel van de vergoedingen naar aanleiding van de goddelijke diensten en andere *accidentia* is sterk verschillend van parochie tot parochie. Vanwaar en waarom deze verschillen? Heeft de bevolking daartegen niet gereageerd? Heeft de bisschop zelf geen richtlijnen gegeven om tot een zekere uniformiteit te komen?

In I 62 ⁴² vinden we twee formulieren die de tarieven bepalen bij het toedienen van de sacramenten en andere goddelijke diensten. De formulieren verschenen op 28 juni en 17 oktober 1740. De bisschop heeft de tarieven uitgevaardigd doordat er zware moeilijkheden waren ontstaan in de kasselrij Veurne ⁴³. Na het verschijnen van de vaste

40. Soms krijgen we in de eerste en de tweede categorie nog twee of drie onderverdelingen zodat men op sommige parochies 5 tot 6 categorieën heeft, elk met een eigen tarief.

41. 1 flor. = 20 stuiver. 1 stuiver = 24 asses.

42. I 62: *Registrum (primum) actorum miscellaneorum sub illustriissimo ac reverendissimo domino Delvaux a 13 juli 1732 ad finem anni 1744.*

43. De titel van het bisschoppelijk schrijven luidt: «Reglement gemaakt bij zijn Hoogwaardigheit den Bisschop van Ipre nopende de salarissen van de heeren pastoors in uytvaerten, begraevingen ende over het administreren van de h.h. sacramenten».

Bij de begrafenis worden 3 klassen onderscheiden. De pastoor ontvangt 18 p. par., 12 p. par. en 7 p. par., respectievelijk bij 1e, 2e of 3e klas. De kapelaan ontvangt telkens de helft en de koster één derde.

tarieven zijn er slechts een drietal visitatieverslagen waarin de tarieven aangegeven zijn: Bailleul, Noordschote en Bikschothe. In deze parochies verschillen de tarieven met deze die door de bisschop werden voorgesteld.

3. Dagelijkse bezigheden van de pastoor.

De verslagen van de parochievisitaties verstrekken slechts schaarse gegevens over het werk en het leven van de pastoor. Uit de stereotiepe antwoorden kan men moeilijk het concrete leven op de parochies reconstrueren. Weliswaar kan hier en daar een tip van de dagelijkse realiteit opgevangen worden. Bij ieder bezoek wil de bisschop de registers van de gedoopten, de gehuwden en de overledenen inzien om na te gaan of zij voldoende zijn bijgehouden en volledig uitgeschreven. Het is wel opvallend dat nergens een volledig afkeurend of negatief antwoord wordt gegeven. Volgens het verslag zijn de registers meestal in goede staat en voluit geschreven ⁴⁴. Ook het jaartal moet voluit geschreven worden ⁴⁵.

De pastoor had ook te maken met de rekeningen van de kerkfabriek. Bij het bisschoppelijk bezoek moeten de rekeningen van de kerkfabriek en armendis voorgelegd worden. Soms wordt in het verslag gehandeld over rekeningen van het altaar van O.L.V. of van andere heiligen. Het rekening-overzicht doet mededeling van de post (b.v. kerkfabriek, dis) het jaar of de jaren waarover de rekening loopt en daarbij de som van de inkomsten en de uitgaven met het boni of mali ⁴⁶. Vele rekeningen lopen over meer dan één

44. Een voorbeeld: I 66 fol. 33: Killem: «Quae sunt in bono statu et ad longum descripta».

45. Fol. 302: Diksmuide: «Sunt in debita forma, annus debet ad longum scribi».

46. Fol. 67: «Computus fabricae de annis 1725 et 1726 habet in receptis 973-6-8. In expositis 694-13-0. Est in anterioribus ad 278-13-8. Computus disci de annis iisdem habet in receptis 2011-1-0. In expositis 1574-10-6. Est in anterioribus ad 436-10-6».

De aangegeven munt is de pond parisis. Een pond parisis = 20 schelling. Een schelling = 12 grooten of deniers.

jaar, sommige over drie en zelfs over vier tot zes jaar. In Kemmel b.v. konden de rekeningen niet voorgelegd worden omdat de opsteller (scriba) afwezig was. Eveneens in Zille beke is de schrijver afwezig en er wordt aan toegevoegd: «alhoewel hij verwittigd was».

In het algemeen moeten de rekeningen voorgelegd worden aan de pastoor en een afgevaardigde van de magistraat. Daarom werd ook uitdrukkelijk gevraagd hoe en bij wie de rekeningen en de andere documenten van de kerk berusten. In vele gevallen zijn die te vinden bij de opsteller ofwel in de sacristie.

Een meer belangrijke taak van de pastoor is ongetwijfeld het opdragen van het misoffer. De bisschop wil daarover ook ingelicht zijn en stelt de vraag: «*An diebus dominicis celebret, pro populo, & an satisfiat oneri missarum, quod pastori aut vicario incumbit*»⁴⁷. De vraag bevat twee elementen, vooreerst het celebreren «*pro populo*» op de zondagen en vervolgens het opdragen van missen, om aan stichtingen te voldoen. In de meerderheid van de parochies is het antwoord positief voor beide punten. Voor 78 parochies wordt dit uitdrukkelijk bevestigd. Het lijkt interessant even stil te staan bij de antwoorden op het eerste deel van de vraag; hier is nl. een opvallende verscheidenheid aan te treffen. Gewoonlijk (*ordinarie*) celebreert de pastoor *pro populo* op de zondagen in een 12-tal parochies o.a. Strazele⁴⁸. Soms (aliquando) celebreert de pastoor *pro populo* in 11 parochies o.a. Stavele⁴⁹. Dit gebeurt op plechtige feestdagen in Ghijvelde, Zuydcoote, St.-Rijkers en Merkem: op plechtige feestdagen, op de eerste en derde zondag van de maand en als men het vraagt in Socx; op plechtige feesten en de feesten van O.L.V. in Gijverinkhove; op de zonda-

47. Draagt de pastoor iedere zondag de mis op voor het volk en worden de fundatiemissen voldoende door de pastoor of de onderpastoor opgedragen?

48. Fol. 203: «Primum facit ordinarie, satisfiat oneribus».

49. Fol. 286: «Primum facit aliquando, et satisfiat secundo».

gen, de feesten van O.L.V. en bovendien nog eenmaal per maand in Hoogstade. De pastoor en de onderpastoor celebreren om de beurt *pro populo* in Wylder ⁵⁰. Men celebreert niet altijd *pro populo*, maar zeer dikwijls in Noordpeene, Eecke en Steenwerck. In deze laatste parochie als de pastoor niet verhinderd wordt. Men celebreert niet altijd (*non semper*) *pro populo* op de zondagen in St.-Katherinekapelle, Zandvoorde, Krombeke en Pervijze. Wanneer de pastoor niet verhinderd wordt voldoet hij aan het eerste punt in Dranouter. Dertig maal per jaar celebreert men *pro populo* in Eggewaartskapelle, Koksijde en Pollinkhove; iedere maand in Isenberge; om de 14 dagen in Dikkebus; 16 maal per jaar in Zillebeke en Oudekapelle; 25 maal per jaar in Oostvleteren en slechts somtijds op de zondagen in Haringe. De pastoor zegt dat hij het niet iedere zondag doet in Westvleteren; in Nieppe doet hij het wanneer hij het goed vindt zonder verplichting. In Veurne St.-Niklaas celebreert de pastoor viermaal per jaar *pro populo*. De pastoor van Wormhoudt zegt dat hij zich niet aan het eerste punt houdt en ook in Cassel O.L.V. doet men het niet. In Cassel St.-Niklaas deed de pastoor het tot nu toe niet maar als hij veel inkomsten zal ontvangen van zijn prebende zal hij het wel doen ⁵¹. Tenslotte wordt op de zondagen niet *pro populo* gecelebreerd in Mesen O.L.V., Zonnebeke en Beveren ⁵². Waar meestal voldaan werd aan de verplichting mis te lezen om te voldoen aan stichtingen zien we dat het celebreren *pro populo* niet zo stipt gebeurde. Een reden daarvoor is wellicht niet ver te zoeken: een betaalde mis opdragen zal voor heel wat pastoors interessanter geweest zijn dan gratis voor de parochianen te celebreren.

50. Fol. 56: «Alternis vicibus facit primum et satisfit oneribus».

51. Fol. 68: «Huc usque non fecit sed cum percipiet fructus grossos suae prebendae faciet. Satisfit oneribus».

52. Fol. 251: «Non celebrat diebus dominicis pro parochianis. Satisfit oneri missarum». Een reden daartoe in Mesen is wellicht het bestaan van het kapittel en in Zonnebeke de abdij.

Een niet onbelangrijke taak van de kerk was steeds het verzorgen van onderwijs waarin de mogelijkheid lag aan de jeugd een godsdienstige opvoeding te geven. Het behoorde dan ook tot de taak van de pastoor na te gaan of er een christelijke opvoeding werd gegeven in de scholen. Daarom moest de pastoor de scholen bezoeken. Op de vraag of de scholen bezocht worden, wordt in de overgrote meerderheid van de parochies (128) bevestigend geantwoord met *affirmative* of met *ita* (4 parochies). Slechts voor 8 parochies blijft de vraag onbeantwoord. In het vervolg zullen de scholen bezocht worden in Dunkerque⁵³, in Rexpoede worden zij somtijds bezocht (*aliquoties*). In O.L.V. Cassel is er geen school die door de pastoor bezocht wordt, in Oeren is er geen school. In drie parochies is het de *scholasticus* die dit doet⁵⁴ en in Bailleul antwoordt de pastoor dat het op zijn tijd gebeurt. Uit de verslagen komt naar voor dat bijna op alle parochies scholen zijn en dat de scholen op de meeste parochies bezocht worden.

In het geheel van de godsdienstige opvoeding hebben preek en catechismusonderricht een belangrijke betekenis. Men dient immers te bedenken dat het onderwijs niet verplicht was en dat bovendien weinig lectuur voor handen was. De bisschop stelt ook uitdrukkelijk de vraag of er op zond- en feestdagen gepreekt wordt en of er catechismus wordt gegeven en door wie dit gebeurt. In 65 parochies wordt eenvoudig geantwoord *fit utrumque*. In drie parochies luidt het antwoord *affirmative*. De onderpastoor van Proven preekt niet maar geeft catechismus na de middag. In 35 parochies wordt gepreekt en catechismus gegeven door pastoor en onderpastoor⁵⁵. Pastoor en onderpastoor vervullen om de beurt op zond- en feestdagen beide opdrachten in 7 parochies.

53. Fol. 24: «Fiet in posterum».

54. Fol. 68: «Cassel St.-Niklaas: Fit per scholasticum». De *scholasticus* is een kanunnik van een kapittel die belast is met het onderwijs en het toezicht op het onderwijs.

55. Fol. 255: «Fit utrumque per pastorem et vicepastorem».

In 6 parochies is het de pastoor die beide verricht. In Meris geeft de onderpastoor alleen de tweede catechismus. In Zonnebeke staan de pastoor en zijn assistent ervoor in. In Leffrinkoucke wordt alleen gezegd dat men het niet altijd doet ⁵⁶. Gewoonlijk worden beide opdrachten in 6 parochies vervuld ⁵⁷ en regelmatig, minstens om de 14 dagen in Rexpoede ⁵⁸. De pastoor preekt op zijn tijd en soms geeft hij ook catechismus in Steene ⁵⁹. Iedere zondag wordt afwisselend ofwel gepreekt door de pastoor ofwel catechismus gegeven door de onderpastoor ⁶⁰ in Wylder.

De grote diversiteit terzake moge blijken uit de volgende voorbeelden. De pastoor van Cassel St.-Niklaas preekt, voordien echter werd er geen catechismus gegeven maar op de feestdagen geeft de pastoor nu catechismus ⁶¹. In Veurne St.-Niklaas en St.-Dionysius wordt tweemaal gepreekt iedere zondag maar er wordt geen catechismus gegeven tenzij voor de eerste communie. In 6 parochies wordt ofwel gepreekt ofwel catechismus gegeven door de pastoor o.a. in Oeren. Meestal wordt er ofwel gepreekt ofwel catechismus gegeven in Pollinkhove. Soms preekt de pastoor en geeft dikwijls of altijd catechismus in Booitshoeke en Zandvoorde. Het gebeurt soms dat de pastoor preekt en catechismus geeft in St.-Willemskapelle en het ene of het andere wordt iedere zondag en feestdag gedaan in Oostduinkerke. De pastoor en de onderpastoor preken om beurt op de zondagen in Bailleul, op de feestdagen is het echter de pastoor die preekt terwijl de catechismus steeds door de Jezuïeten gegeven wordt. Om de 14 dagen wordt er een sermoen gehouden en iedere zondag catechismusonderricht in Borre en Reninge, terwijl er

56. Fol. 36: «Non fit semper».

57. Fol. 104: Zuytpeene: «Fit utrumque ordinarie».

58. Fol. 44: «Frequenter fit, ad minimum singulis quindenis».

59. Fol. 46: «Quando concionatur d. pastor et aliquando facit catechismum».

60. Fol. 56: «Fit alternis diebus dominicis, concio per pastorem et catechismus per vicarium».

61. Fol. 68: «Fit concio, antehac non fuit factus catechismus sed pastor facit diebus festis».

meestal gepreekt wordt en altijd catechismus gegeven in Beselare ⁶². In Haringe preekt de pastoor en geeft hij catechismus op de gepaste tijd ⁶³, terwijl de pastoor van Neerwaasten helemaal niet preekt maar toch catechismus geeft. In Boezinge preekt de pastoor ook niet en het is zelden dat hij catechismusonderricht geeft ⁶⁴. In 2/3 van het aantal parochies blijkt duidelijk dat op zondagen en feestdagen een preek werd gehouden en catechismusonderricht werd gegeven. Op de overige parochies worden preek en catechismus dikwijls afgewisseld. Slechts op een paar parochies komt men tekort aan deze opdracht.

Hebben de parochianen zelf soms klachten over de pastoor ? Deze vraag wordt uitdrukkelijk gesteld: «*petivimus a parochianis an non sint quaerelae de d. pastore, vicepastore & custode seu ludimagistro ?*». Welke parochianen werden geraadpleegd en in welke omstandigheden is uit onze bronnen niet op te maken. In 61 parochies bleef de vraag onbeantwoord, terwijl in 30 parochies we volgend antwoord vinden: alle bedienaars van de eredienst oefenen hun ambt goed uit ⁶⁵. In 6 parochies wordt met lof gesproken over de pastoor ⁶⁶. In Bergues St.-Martinus en Vlamertinge zijn er evenmin klachten maar is er veeleer reden tot lof ! Pastoor en koster vervullen uitstekend hun taak in 2 parochies ⁶⁷. In Bissezele vervult de pastoor wel goed zijn taak maar de vespers begint hij niet steeds op tijd ⁶⁸. De pastoor van Leffrinckhoucke laat soms in de hoogmis het credo en het gloria

62. Fol. 211: «Fit plerumque concio et semper catechismus».

63. Fol. 263: «Fit concio et catechismus debito tempore».

64. Fol. 215: «Non fit jam concio et rarissime catechismus».

65. Fol. 10: Bambecque: «Omnes bene funguntur suo munere».

66. Fol. 3: Capelle: «Laudatur d. pastor». Fol. 296: Westvleteren: «Laudatur d. pastor quod bene faciat functiones suas».

67. Fol. 40: Oost-Cappel: «Pastor optime fungitur munere suo uti et custos».

68. Fol. 16: «Bene fungitur suo munere. Vesperae non semper sunt hora secunda sed aliquando differt d. pastor eas inchoare per horam».

69. Fol. 36: «In summis sacris aliquando omittitur credo et gloria».

weg ⁶⁹. In Steene preekt de pastoor niet dikwijls genoeg en hij is ook niet veel te zien in zijn biechtstoel ⁷⁰. De pastoor van Boezinge is reeds lang ziek en in Wulvergem hebben de schepenen met de bisschop gesproken over de pastoor ⁷¹. De aard van de antwoorden laten ons niet toe veel besluiten te trekken. Wellicht mogen wij veronderstellen dat de meeste pastoors hun plicht vervulden. Het feit dat in meer dan één derde van de parochies geen antwoord wordt gegeven kan er op wijzen dat er geen noemenswaardige klachten te melden zijn. Men dient er ook rekening mee te houden dat men zeer voorzichtig is klachten neer te schrijven. Dat men het hier en daar toch doet kan er misschien op wijzen dat het nodig is. Het zal ook niet zonder reden zijn dat met lof wordt gesproken over enkele pastoors.

§ 2. *De naaste medewerkers van de pastoor.*

1. De onderpastoors ⁷².

In 106 parochies is er een onderpastoor. Het aantal parochianen dat vereist is om op een tweede priester aanspraak te kunnen maken is uit onze gegevens moeilijk uit te maken. Er zijn zelfs drie parochies: Wylder, St.-Katharinekapelle en Pervijze, die minder dan 200 communicanten tellen en toch is er op elk van deze drie een onderpastoor. Wellicht speelt de uitgestrektheid van de parochie een rol. Ook het bestaan van een kapelanij kan een reden daartoe zijn. In totaal zijn er 63 parochies waar het communicantencijfer beneden de 500 ligt; 29 daarvan hebben een onderpastoor. Van de 56 parochies die tussen de 500 en de 999 communicanten tellen, hebben 47 parochies een onderpastoor. In de 23 parochies die tussen de 1000 en de 1999 communicanten hebben zijn overal twee priesters

70. Fol. 46: «D. pastor non satis saepe concionatur nec se presentat in sede confessionali».

71. Fol. 243: «Locuti sunt scabini Illustrissimo de d. pastore».

72. De priester, die onder het toezicht van de pastoor in een parochie werkzaam is, wordt in I 66 *vicepastor* genoemd. Soms wordt de term *vicarius* in dezelfde betekenis gebruikt.

werkzaam. De 5 parochies die tussen de 2000 en de 3000 communicanten tellen hebben elk 5 onderpastoors. Cassel St.-Niklaas met zijn 850 communicanten heeft geen onderpastoor. Waarschijnlijk wordt de pastoor bijgestaan door het kapittel.

In vele parochies wordt ook aangegeven hoelang de onderpastoor reeds op de parochie verblijft. Het blijkt dat 44 onderpastoors minder dan 10 jaar op de parochie waren, 16 waren tussen 10 en 19 jaar op de parochie, en 13 onderpastoors waren 20 en meer jaar op dezelfde parochie! In Wulveringem, Nieppe en Kimmel is de onderpastoor 22 jaar op de parochie, in Proven 24 jaar, in Flêtre 25 jaar, in Dranouter en Eecke 30 jaar en in Westvleteren 33 jaar.

Het inkomen van de onderpastoor ligt heel wat lager dan dit van de pastoor. In 70 parochies ontvangt de onderpastoor tussen de 30 en de 39 p. gr., in 17 parochies ligt het inkomen tussen de 20 en de 29 p. gr., in 5 parochies bedraagt het minder dan 20 p. gr. Meestal ontvangt de tweede onderpastoor minder dan de eerste. In Bailleul waar er drie onderpastoors zijn ontvangt de eerste 30 p. gr. en de tweede en de derde elk 25 p. gr. Nergens wordt gesproken over *accidentia*. Die zullen ook wel niet zo hoog oplopen. Bij begrafenissen ontving de onderpastoor de helft van het bedrag van de pastoor. In 65 parochies is het de parochie zelf die de onderpastoor betaalt, terwijl in 20 andere het eveneens de parochie is, maar dan samen met een andere instantie: de tiendheffers, de fabriek, de pastoor, de abt, .. In Meteren is het de pastoor zelf die hem betaalt.

Daar in vele gevallen de parochie de onderpastoor betaalt kan men verwachten dat zij op zijn minst inspraak zal hebben bij de benoeming van de onderpastoor. Voor 39 parochies wordt uitdrukkelijk vermeld dat de parochie of de parochianen of de magistraat de onderpastoor benoemen. De benoeming gebeurt in 37 parochies door de pastoor samen met de parochianen, de magistraat of de notabelen.

Soms zijn het ook de tiendheffers die de onderpastoor benoemen of medezeggenschap hebben bij de benoeming. In Reningelst benoemt de *dominus temporalis loci* maar dit tegen de zin van de parochianen die menen dat zij het recht hebben ⁷³. Alhoewel de pastoor in heel wat parochies tussenkomt bij de benoeming van de priester die nauw met hem zal moeten samenwerken, wordt in meer dan de helft van de parochies waar een onderpastoor is, geen melding gemaakt van de inbreng van de pastoor. Opvallend is dat de bisschop slechts in 4 parochies de onderpastoor benoemt, in één daarvan gebeurt het nog samen met de tiendheffers.

Bij het bezoek van de bisschop wordt ook navraag gedaan over de toestand van het huis van de onderpastoor en wie het herstelt. Meestal is het huis in goede staat. In 50 parochies is het de parochie zelf die de kosten van het huis draagt, de fabriek draagt de lasten in 6 parochies. Heel wat onderpastoors moeten een huis huren. Soms betaalt de parochie de huur. Overal waar de parochie of de kerkfabriek instaan voor het huis is het in goede staat.

Tijdens het bezoek aan de parochie vroeg de bisschop aan de pastoor of er geen klachten waren over de onderpastoor. Alleen in Boezinge heeft de pastoor klachten ⁷⁴. De bisschop vroeg ook aan de parochianen of zij geen klachten hadden over de onderpastoor. In Boezinge klagen de parochianen over hun onderpastoor. In Bavinckhove heeft hij zich gebeterd. In Oostvleteren celebreert hij niet genoeg in de parochiekerk omdat hij *beneficiatus* is van St.-Brigida. Dit zijn de enige gegevens die we aantreffen in het register van de bisschoppelijke visitaties. Misschien is de geringe verantwoordelijkheid die aan de onderpastoor werd toevertrouwd, oorzaak van het feit dat zo weinig over hem gerapporteerd wordt.

73. Fol. 285: «Domina hunc constituit sed invitis parochianis qui etiam pretundunt habere jus».

74. Fol. 215: «Habet querelas faciendas de sacellano».

De figuur van de onderpastoor staat voor een groot deel in de schaduw van de pastoor wiens helper hij is. Zijn inkomen ligt heel wat lager dan dat van de pastoor. Hij moet op vele plaatsen een huis huren. Toch blijft hij in tegenstelling met de onderpastoors in de dekenij Tielt tijdens de 17e eeuw soms vrij lang op eenzelfde plaats ⁷⁵.

2. De koster.

De koster bekleedde een belangrijke functie in de parochiegemeenschap. De goede gang van zaken was alleen mogelijk wanneer hij met de pastoor nauwgezet samenwerkte om de eredienst te verzorgen. De koster was, door zijn ambt zelf, een vooraanstaand man. De bekommernis van de geestelijke overheid om over waardige kosteren te beschikken, toont aan dat zij hun voorbeeld belangrijk acht ⁷⁶. Vandaar dat de bisschop tijdens de parochievisitaties ook navraag doet wie de koster is, hoe groot zijn inkomen is en door wie hij benoemd wordt. De bisschop vraagt ook aan de pastoor en de parochianen of zij geen klachten hebben over de koster. Volgens de verslagen hebben noch de pastoors, noch de parochianen iets aan te merken over kosteren. Anderzijds wordt alleen in Warhem uitdrukkelijk gezegd dat de koster goed zijn taak verricht ⁷⁷.

Het recht de koster te benoemen lijkt op de eerste plaats van de locale gewoonte afhankelijk geweest te zijn. Dat recht kon toekomen aan de parochie of parochianen, de pastoor, de magistraat, de tiendheffers, de patroon, de dorpsheer of meerdere tezamen. Men kan wellicht veronderstellen dat iedere benoeming de goedkeuring van de pastoor diende weg te dragen, terwille van de noodzakelijke samenwerking tussen beiden. Op vele plaatsen wordt dit ook zo aangegeven: pastoor en parochianen samen benoemen de

75. Zie M. Cloet, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*. Leuven 1968, p. 232-233.

76. M. Cloet, *o.c.*, p. 236.

77. Fol. 52: «... vicepastor et custos bene funguntur officio».

koster. In heel wat parochies wordt alleen gezegd dat de parochie of parochianen de koster benoemen maar daar ook zal men de pastoor wel geraadpleegd hebben. Hier en daar is er betwisting over het benoemingsrecht. Het is te begrijpen dat degene die instond voor de bezoldiging van de koster ook graag iets te zeggen had bij de benoeming.

De bezoldiging van de koster verschilt nogal van parochie tot parochie. Het is echter niet mogelijk het volledige inkomen te kennen daar alleen het vast inkomen aangegeven wordt. De koster verdient immers ook iets aan begrafenissen en huwelijksmissen alsook aan getijden. Hiervoor bedroeg de vergoeding gewoonlijk de helft of het derde van die van de pastoor. In meer dan 60 parochies bedraagt zijn vergoeding bij begrafenissen $\frac{1}{3}$ van die van de pastoor en in meer dan 50 parochies is het $\frac{1}{2}$. Het vast inkomen dat aangegeven is ligt rond de 20 p. gr. Toch zijn er meer parochies waar het aangegeven inkomen beneden de 20 p. gr. ligt. In 54 parochies heeft de koster ook een huis van de parochie. In veel gevallen waar de koster een huis krijgt is hij ook onderwijzer. De vergoeding wordt in 79 parochies betaald door de parochie. In 29 andere is het de parochie samen met de tiendheffer die instaat voor de vergoeding van de koster. Het moet ons niet verwonderen dat hier en daar wel eens moeilijkheden zijn bij de betaling ⁷⁸.

3. *Het godsdienstig leven.*

De visitatieverslagen bevatten relatief weinig gegevens over het godsdienstig leven. Uit de stereotiepe antwoorden valt weinig te besluiten, toch kunnen we hier en daar een glimp opvangen van het werkelijke leven.

In iedere parochie wordt aangegeven of er een vroedvrouw is en of ze eventueel de eed heeft afgelegd. Wie de

78. Fol. 283: «Constitutus fuit antehac per parochiam quae dabat 16 p. gr. sed modo iussu magistratus furnensis tantum solvunt octo, dicentes reliquum esse ad onus decimatorum».

eed had afgelegd was zeker in staat het nooddoopsel toe te dienen en precies op dit punt wilde de kerk garanties hebben. Het is immers bekend dat verscheidene kindjes tijdens of kort na een moeilijke bevalling stierven. Aan die ongelukken wilde de kerk, door een bekwame tussenkomst van de vroedvrouw, de hemel ten geschenke geven.

In verband met klachten over de parochianen zijn de pastoors over heel de lijn heel zuinig. Slechts in enkele gevallen brengt de pastoor over zijn parochianen klachten naar voor. In Noordpeene was er iemand die zich niet behoorlijk gedragen had maar zich nu toch gebeterd heeft ⁷⁹. De pastoor van Merris heeft enkele klachten aan de bisschop voorgelegd ⁸⁰. In Steenwerck wordt gesproken van echtscheidingen. Te Krombeke zijn er geen klachten tenzij de algemeen verspreide gewoonte van het vloeken en het herbergbezoek.

Het is moeilijk aan te nemen dat de tekortkomingen tot deze enkele gevallen beperkt bleven. Wellicht waren de pastoors ook wel heel voorzichtig en schrokken zij ervoor terug alles mee te delen. Mogelijks werden verscheidene klachten met de bisschop besproken zonder dat men ze achteraf neerschreef.

Op de vraag of er ergere vergrijpen, schandalen of moorden op de parochie gebeurd zijn, wordt in 16 parochies toch melding gemaakt van zwaardere vergrijpen. Zo heeft in Bergues St.-Martinus een zekere Ludovicus Martens sinds zes jaar zijn Pasen niet meer gehouden en een zekere Johannes Raty leeft op incestueuze wijze samen met een aanverwante ⁸¹. In Terdeghem loopt het mis met een huwelijk en in Nieuwkerke verwekken twee uit de echt gescheiden mensen opspraak ⁸².

79. Fol. 78: «Modo non habet, sed antecedenter habuit de quo se jam emendavit».

80. Fol. 189: «Sunt aliquae querelae quas exponit Illustrissimo».

81. Fol. 8: «Ludov. Martens a sex annis non communicavit in pascate, Johannes Raty vivit incestuose cum affine».

82. Fol. 194: «Sunt duo cohabitantes, ante separati, divortium de quibus est obloquium».

Over het eventueel misbruik van exorcismen worden slechts een drietal gevallen gemeld. In Alveringem werd er met de bisschop over gesproken en in Klerken doet het gerucht de rond dat er iemand is die dit doet, doch niet op de parochie zelf maar in andere ver afgelegen parochies⁸³.

Bij het bezoek aan de parochie werd ook navraag gedaan of er goederen van de kerkfabriek, van de armendis of van de beneficiés werden ontvreemd en op wiens gezag dit gebeurd is. Ook wilde de bisschop weten of er bomen werden gerooid en of de opbrengst ervan voor het juiste doel werd gebruikt. Wanneer bomen werden geveld moest men een toelating hebben. De opbrengst van verkochte goederen werd vaak aangewend voor herstellingen aan de kerk of de sacristie, ook voor het aankopen van ornamenten en lijnwaad. Zo werd in Beselare een 30-tal jaar geleden een kleine landeigendom, die behoorde aan de fabriek of de dis, verkocht zonder toelating. In Oostkerke werden twee huizen verkocht zonder toelating van de bisschop.

Uit deze gegevens blijkt dat er nauwlettende controle werd uitgeoefend op de goederen van de kerkfabriek en dis, alhoewel hier en daar toch goederen werden verkocht zonder toelating. Van uit onze tijd gezien kan men er zich wel over verwonderen dat de bisschop zich toen met al dergelijke kleinigheden moest inlaten.

Het is zeker dat de godsdienstzin op een bijzondere wijze tot uiting komt in de vrije devoties, waaronder de broederschappen een belangrijke plaats innemen. Ook het aantal beneficiés en kapellen is in zekere mate een uitdrukking van religieuze zin. Men dient evenwel te bedenken dat de meeste beneficiés en kapellen lang vóór de hier bestudeerde periode werden gesticht. In totaal werden een 40-tal beneficiés aangegeven waarvan 7 ter ere van O.L.V. Daarnaast noteerden we 35 kapellen of private bidplaatsen. Bijna in

83. Fol. 301: «Dicitur esse unum sed non abutitur in parochia hac sed in aliis longe dissitis».

iedere parochie was een of ander broederschap en meestal zelfs twee of meer. De meest voorkomende broederschapen zijn die van de H. Rozenkrans (in 87 parochies) en die van het H. Sacrament (in 67 parochies). Verder zijn er ook talrijke confrerieën van de H. Drievuldigheid (in 16 parochies), tot lafenis van de gelovige zielen (in 14 parochies) en van het Schapulier (in 13 parochies).

Om de invloed van de regulieren op het godsdienstig leven in het bisdom na te gaan zijn opnieuw weinig gegevens voor handen. De bisschop vraagt bij zijn bezoek of de bedelorden *stationes*⁸⁴ hebben op de parochie. We kunnen dan ook alleen nagaan welke bedelorden *stationes* hebben op de verschillende parochies. Op 29 parochies wordt negatief geantwoord. Strikt genomen wil dit niet zeggen dat er ook geen voorlopige *stationes* zijn, maar het komt ons toch onwaarschijnlijk voor. Wij veronderstellen dat de pastoors dit uitdrukkelijk zouden gezegd hebben⁸⁵. De Recoletten hebben *stationes* op 60 parochies, de Karmelieten op 38, de Kapucijnen op 58, de Dominikanen op 28, de Augustijnen op 14 en de Jezuïeten op 13. Bij de aangegeven cijfers moet men rekening houden dat er in 16 parochies nog *stationes* van bedelorden zijn zonder dat er evenwel aangegeven werd welke.

Wat de bedelorden naast de bedeltochten op de parochies kwamen doen is niet aangegeven in het verslag van de parochiebezoeken. Alleen in Bailleul wordt gemeld dat de Jezuïeten catechismus geven, in Zuidschote zijn er religieuzen die soms preken. Vermoedelijk zal dit wel in meerdere parochies het geval geweest zijn. Wanneer zij immers bedeltochten op de parochies hielden dan zal daarvoor wel enige wederdienst moeten gebracht worden.

84. Om in hun bestaan te voorzien hielden verschillende religieuzen bedeltochten. Mits toelating van de bisschop mochten zij op geregelde tijdstippen op de parochies bedeltochten houden. Vandaar de benaming vaste bedeltochten of *stationes*.

85. Deze interpretatie werd bijgetreden door Dr. M. Cloet, die met meer dergelijke bronnen vertrouwd is.

4. *Toestand van kerk en kerkhof.*

De eerste acht vragen in het verslag van elk parochiebezoek hebben betrekking op het kerkgebouw en de uitrusting. De bisschop wil de toestand kennen van het tabernakel, de altaren, de sacristie, de gewaden voor de liturgische diensten en de heilige vaten. Hij gaat ook na of de h. olie en het chrisma op passende wijze worden bewaard. Verder wordt ook de doopkapel en de doopvont en tenslotte het kerkgebouw zelf geïnspecteerd. Ook wordt er navraag gedaan of er relikwieën zijn op de parochie.

Aan de uitrusting en versiering van het tabernakel werd groot belang gehecht. Het moest ook goed kunnen sluiten omdat de H. Eucharistie vaak in kostbare vaten bewaard werd. Vandaar dat bijna in iedere parochie vermeld wordt of het goed of minder goed sluit. Over het algemeen is de toestand van de ciborie of pixis in goede staat. Soms geeft de bisschop opdracht om een pixis opnieuw te vergulden.

Over de altaren wordt vermeld dat zij vast of draagbaar zijn en meestal wordt ook het aantal aangegeven. Niet in alle parochies is een vast altaar te vinden. Het is ook niet noodzakelijk het hoofdaltaar dat vast is.

De h. olie en het chrisma moeten eveneens op passende wijze bewaard worden. Daarom worden ook de recipiënten nagezien alsook de bewaarplaats. Gewoonlijk is dat de sacristie of de doopkapel. Soms berusten zij naast het altaar.

Bij de rondgang in de kerk wordt ook de doopvont nagezien die met lood overtrokken moet zijn en gesloten. Op sommige plaatsen geeft de bisschop richtlijnen om herstellingen uit te voeren. Ook de doopkapel moet kunnen sluiten wat in heel wat parochies niet het geval is.

Een ander belangrijk gegeven is de staat van het kerkgebouw zelf. In 91 parochies is alles binnen en buiten de kerk in orde. In vele parochies echter moeten herstellingen uitgevoerd worden aan de toren. Hier rijst ook de vraag wie deze herstellingen moet bekostigen. In 69 parochies is dit de

kerkfabriek. In heel wat parochies dragen ook de tiendheffers een deel van de kosten. Soms komen de parochianen ook voor een deel tussen. Het is ook niet te verwonderen dat hier en daar betwistingen ontstaan over wie de herstellingen moet bekostigen ⁸⁶.

Niet bij iedere parochie vinden we gegevens over de sacristie. Meestal komt zij pas ter sprake wanneer ze te klein of te vochtig is. Wat betreft de gewaden wordt nagezien of zij in goede staat zijn, niet te zeer versleten en of alle liturgische kleuren aanwezig zijn. Steeds wordt er ook een nota over het lijnwaad aan toegevoegd. Voor alle parochies wordt het aantal aanwezige kelken aangegeven en, indien nodig ook aanwijzingen tot het opnieuw laten vergulden of herstellen.

De bisschop gaat ook na of er relikwieën aanwezig zijn. In de helft van de parochies zijn er relikwieën te vinden. Soms zijn er aangegeven zonder dat vermeld wordt van welke heilige. Meestal wordt ook gemeld of het al dan niet goedgekeurde relikwieën zijn en of er geschriften van goedkeuring bewaard zijn ⁸⁷. Over het bisdom zijn relikwieën te vinden van meer dan 50 verschillende heiligen. Een niet gering aantal is eerder van twijfelachtige authenticiteit. Jammer genoeg is het op basis van de bestudeerde bronnen onmogelijk de betekenis van de heiligenverering voor het religieuze leven te achterhalen.

Tenslotte wordt het kerkhof bezocht om na te gaan of het gesloten is. Op heel wat plaatsen is ook een ossuarium (beenderhuis) aanwezig op het kerkhof. Meestal zijn de kerkhoven goed gesloten. Soms grazen er dieren op. Op het kerkhof van Borre grazen er schapen waarvoor de kerkfabriek 20 p. gr. krijgt ⁸⁸.

86. Fol. 1: Armabouts-Cappel: «Disputatur ad cuius onus sint».

87. In de *Verhandeling* p. 36-37-38 geven we een tabel met de verschillende relikwieën en de plaatsen waar ze vereerd worden. Telkens geven we ook aan of er geschriften van authenticiteit bestaan.

88. Fol. 175: «Sufficienter clausum sed pascuntur oves ex quo habet fabrica 20 libr. gr.».

Besluit

Op het einde van deze studie lijkt het nuttig een blik terug te werpen op de afgelegde weg en op een en ander dat de aandacht heeft getrokken.

Daar het onze bedoeling was de geestelijkheid en het volk te bestuderen in het bisdom Ieper onder het episcopaat van Willem Delvaux (1732-1761) is de figuur van de bisschop eerder op de achtergrond gebleven, al heeft hij bijna 30 jaar lang de verantwoordelijkheid voor het geestelijk welzijn van het bisdom met zijn meer dan 150 parochies gedragen. Alhoewel het op politiek gebied een betrekkelijk kalme periode was mag niet uit het oog verloren worden dat een deel van het bisdom onder Frans bestuur en een deel onder Oostenrijks bestuur stond. Dit zal ook de leiding van het bisdom niet gemakkelijker gemaakt hebben, in een tijd waar Kerk en staat zo nauw verbonden waren. Nochtans wordt daarover niets gemeld in de hier bestudeerde bronnen.

Het jansenisme schijnt op parochiaal vlak blijkbaar geen moeilijkheden opgeleverd te hebben. De Hollandse bezettingsgarnizoenen waren daarentegen een doorn in het oog van de bisschop en een bron van allerlei «kwalen». Dit probleem raakt de bisschop meer dan eens aan, o.a. in zijn *relatio ad limina* en in een persoonlijk schrijven naar Rome.

De meeste bewaarde parochieverslagen dateren uit het begin van het episcopaat van W. Delvaux. Daaruit mag echter niet afgeleid worden dat de ouder wordende bisschop zijn parochies niet meer zou bezocht hebben. De vormselreizen gaven daartoe immers de gelegenheid. Wel kan verondersteld worden dat de activiteit van de bisschop op het einde van zijn leven waarschijnlijk enigszins verminderde.

Aan de hand van deze parochieverslagen, aangevuld met enkele decanale visitatieverslagen, werd de toestand nagegaan van de geestelijkheid, het volk en de kerkgebouwen. De aard van het schaarse en eerder arme bronnenmateriaal heeft niet toegelaten een volledig en klaar beeld te geven.

De pastoors bleven eerder lang op een zelfde parochie. Daar het grootste deel van de parochies bovendien minder dan 1000 *communicanten* telde zal de dorpsherder in de meeste gevallen het wel en wee van al zijn toevertrouwde «schapen» van nabij gevolgd hebben. Dit zal meegebracht hebben dat de parochianen ook voorzichtig waren om eventuele klachten neer te leggen bij de bisschop over hun pastoor. De decanale visitatieverslagen lenen zich daartoe wel beter. Toch blijft het moeilijk om de zeer menselijke kant van tekorten en gebreken van de priesters even te belichten.

Nergens vonden we enige aanwijzing over studie en studiejver bij geestelijken. Er werd ook geen navraag naar gedaan. Daarentegen komt de tuin van de pastoor wel een paar maal ter sprake. Heel waarschijnlijk zal deze bij een aantal pastoors een belangrijker plaats in zijn leven ingenomen hebben dan zijn bibliotheek.

Waar de meeste pastoors en onderpastoors regelmatig het misoffer opdragen is er toch menig pastoor die niet iedere zondag *pro populo* celebreert. Buiten een paar uitzonderingen worden de preek en het catechismusonderricht vrij regelmatig gehouden. Over de inhoud en de duur van de predikatie wordt niets medegedeeld.

Nergens wordt een woord gerept over huisbezoek of ziekenbezoek. Menig pastoor zal nochtans heel wat tijd vrij hebben gehad om zijn parochianen te gaan opzoeken. Misschien werd het huisbezoek als zo gewoon aangezien dat men in de parochieverslagen er geen navraag naar doet!

Op vele parochies met een gering aantal inwoners is er een onderpastoor die dikwijls menig jaar op dezelfde parochie blijft. Het weinige dat over hem gerapporteerd wordt wijst erop dat de onderpastoor heel wat meer in de schaduw stond dan onze huidige «medepastoor».

Was het moeilijk een beeld te vormen van het dagelijks leven van de pastoor dan is dit voor het leven van het volk praktisch onmogelijk. De enkele aangegeven gevallen van

echtscheidingen, herbergbezoek en andere «schandalen» kunnen ons alleen wijzen op het feit dat de kleinschalige kanten ook dan naar boven kwamen spijt de sterke sociale druk van Kerk en wereldlijke macht. Om deze menselijke problemen in hun volle complexiteit te vatten zouden ze niet alleen vanuit religieus-moreel standpunt maar ook vanuit een sociologische gezichtshoek moeten benaderd worden. Maar ook daarvoor zou overvloedig feitenmateriaal moeten voorhanden zijn, wat niet het geval is.

Het bestaan van de talrijke vrije devoties, zoals de broederschappen, is zeker een uiting geweest van de godsdienstzin van het volk. Toch mag niet uit het oog verloren dat de godsdienstige activiteiten vaak een enige gelegenheid boden om eens de dagelijkse sleur te doorbreken en andere mensen te ontmoeten. Dit neemt anderzijds niet weg dat men toch met klem het misverzuim op zon- en feestdagen heeft moeten tegengaan. Een spoor daarvan vinden we in het dagboek van de dekenij Waasten⁸⁹. Zo menen de pastoors van de dekenij Waasten in 1769 dat een beroep op de wereldlijke macht het enig middel is om het misverzuim effectief tegen te gaan. Weliswaar is het reeds een achttal jaren na het overlijden van bisschop Delvaux, toch mogen we aannemen dat men ook enkele jaren voordien met dergelijke situaties te kampen had. Temeer daar de tekst laat veronderstellen dat men reeds andere middelen heeft aangewend.

De talrijke gegevens die de bisschoppelijke visitatieverslagen bevatten over de materiële toestand en de uitrusting van het kerkgebouw vormen wel een scherp contrast met de schaarse inlichtingen over de religieuze beleving van het volk en zijn herders. Materiële zaken lenen zich wellicht gemakkelijker voor een exacte weergave maar wijzen de vele dengelijke gegevens niet wat op de waarde die men aan deze zaken hechtte ?

89. I 145.

De studie van het informatieproces bij de benoeming van de bisschop leidt tot dezelfde vaststelling: over de eigenlijke religieuze toestand op de parochies worden geen vragen gesteld.

De aard van de gegevens mag echter niet al te voorbarig doen besluiten dat in de Kerk rond het midden van de 18de eeuw de materiële zorgen absolute prioriteit hadden. Ongetwijfeld zal een diepe religieuze bekommernis vele «herders» ertoe aangezet hebben het beste van zichzelf te geven voor de geestelijke verheffing van hun volk.

Bij de bestudering van onze bronnen, die zeker eenzijdig zijn, kunnen we toch niet aan de indruk ontgaan dat men veel belang hechtte aan het uiterlijke. Zonder de vele ongekende en nooit opgetekende getuigenissen van diep religieus geloof alsmede de vele pogingen tot geloofsverdieping uit het oog te verliezen kan de vraag gesteld worden of de Kerk in een periode waarin zij machtig was en over vele priesters beschikte niet een mooie kans heeft laten voorbijgaan om de gelovigen een meer authentieke beleving van het evangelie bij te brengen.

A. VANCLOOSTER

Oorkonden en Mededelingen

LE JOURNAL DE GUERRE DU
SOUS-LIEUTENANT D'ADMINISTRATION
JEAN-PIERRE KAYSER

(Impressions notées au jour le jour - Année 1918)

Introduction

Jean-Pierre Kayser naquit à Metz (France), le 22 janvier 1879, de parents luxembourgeois. violemment attiré par la vie militaire, il interrompit les études qu'il poursuivait - en langue allemande - au collège Saint-Vincent de Metz et, à peine âgé de 16 ans, entra à l'école régimentaire de Bouillon, que dirigeait un sien cousin.

Bien que la combinaison des nationalités et des statuts territoriaux lui offrit la possibilité de rallier les troupes grand-ducales, allemandes ou françaises, ce fut dans l'armée du pays qui l'avait accueilli qu'il choisit de faire carrière.

Devenu belge par la voie de la petite naturalisation, Jean-Pierre Kayser fut admis dans l'armée le 2 avril 1898.

Sous-officier au 10ème de ligne d'abord, il fut reçu ensuite à l'examen d'officier d'administration, trois jours avant la déclaration de guerre.

Versé à la 3ème Division d'Armée, son grade tout neuf lui valut de s'occuper d'un service d'intendance et ce, jusqu'au 8 novembre 1916, date à laquelle il passa à la colonne d'ambulance de la 2ème Division d'Armée.

Le 1er octobre 1917, il est affecté à la colonne d'ambulance de la 5ème Division d'Armée.

La guerre terminée, Jean-Pierre Kayser, promu lieutenant puis capitaine, remplit les fonctions d'administrateur de l'hôpital militaire de Rheinberg d'abord, d'Aix-la-Chapelle ensuite, en Allemagne occupée.

Admis à la retraite en 1929, avec le grade de commandant, il s'établit à Villers-la-Ville, et consacra les trop brèves années qu'il lui restait à vivre à la promotion du tourisme en Belgique et à l'étude des choses du passé.

Jean-Pierre Kayser mourut à Villers-la-Ville le 8 juin 1938. Gagé sur le front de l'Yser, il paya de sa vie un tribut

différé à la Grande Guerre et ce, peu de mois, avant que le souvenir de ces années terribles ne fût définitivement oblitéré par les préliminaires d'un conflit plus vaste et plus meurtrier encore.

Quelque temps avant sa mort, il avait rouvert le carnet à couverture beige, dans lequel il avait consigné des notes qui, bien que sèches parfois à force de concision, ne traduisaient pas moins l'angoissante quotidienneté de la dernière année de guerre.

Ce témoignage jugé par lui insuffisant, Jean-Pierre Kayser entreprit alors de le doter d'un texte de préface, qui, rédigé à l'aide de notes éparses, résumait en quelque sorte ses activités pendant la durée des hostilités — depuis la mobilisation jusqu'à la fin de 1917, le journal se limitant à la seule année 1918 —.

Grâce à l'obligeance de mon père, Monsieur Jules Kayser, qui conserva les documents paternels, il m'est possible aujourd'hui de les éditer.

C'est l'unique hommage personnel que je puis rendre à la mémoire de mon aïeul, qui, par la somme des livres et des beaux objets acquis au cours de sa vie, par l'ébauche de recherches historiques et — qui sait ? — par quelqu'obscur filon héréditaire, fut l'artisan partiel mais certain de ma vocation d'historienne.

L'édition du journal ne manquerait pas d'être incomplète, si de larges extraits du texte de préface, cité plus haut, ne figureraient pas ici à titre d'introduction.

Ce texte, bien que rédigé «a posteriori» constitue moins une description des événements vécus par son auteur qu'une analyse des réactions qu'ils suscitèrent chez lui, notamment lors de la mobilisation, de même que lors de la prise de conscience de la situation conflictuelle.

Il nous livre l'homme face à la peur, à la déroute, à la guerre, ce qui, à mon sens, mieux qu'un «curriculum vitae», rend compte de son authentique personnalité.

Écrit de la même petite écriture régulière et fine que celle du journal, le texte en question couvre 14 pages recto et verso d'un carnet d'écolier.

Je le reproduis dans la rigueur de ses termes, mais néanmoins amputé des passages, qui, à l'exception des membres de la famille, n'offrent d'intérêt pour personne.

Texte du journal

La mobilisation

La mobilisation me surprend le 31 juillet 1914, à Bruxelles, où je me trouvais depuis quelques jours pour passer mon examen d'officier d'administration.

Déjà la veille, au Ministère de la Guerre, nous avions appris que de graves événements guettaient la Belgique.

... La mobilisation avait été proclamée dans la nuit et de toutes parts, je ne voyais que des soldats rappelés, qui se dirigeaient vers les gares pour rejoindre leurs dépôts.

Bruxelles était baigné par un beau soleil et l'animation grandissait à mesure que j'approchais du cœur de la ville et des ministères. Près de ceux-ci, la foule était grande et j'arrive dans le groupe des candidats qui m'annoncent que notre nomination est chose faite.

En compagnie de quelques camarades de Liège, nous prenons le chemin de la gare du Nord, où nous arrivons dans une véritable cohue de soldats entourés de parents, d'amis, de femmes et d'enfants. Nous prenons un train en partance pour Liège, lequel démarre à 9 heures 50. Lorsque nous sortons de l'agglomération bruxelloise, nos regards sont attirés aussitôt par les couleurs nationales qui flottent à tous les clochers.

... On se quitte à Liège, en se promettant tout ce qui nous passe par la tête et je continue ma route vers Chaudfontaine ¹.

... Le lendemain, samedi 1er août, je me rends de bonne heure à l'Intendance de Liège, puis, l'après-midi, au bureau de la compagnie d'administration de l'hôpital Saint-Laurent. Le désordre y est complet et je suis obligé de me retirer une heure plus tard sans avoir rien appris.

Je rentre à Chaudfontaine et en arrivant, je m'aperçois que la physionomie de notre petit village est bien modifiée. Une commission de remonte examine des chevaux rassemblés en très grand nombre; de nombreux troupeaux de bestiaux se suivent en direction de Liège et ce défilé dure toute la nuit pour continuer encore pendant la journée du dimanche.

Ce jour-là, comme la veille, je me rends encore au bureau de l'intendant, mais à part quelques petites correspondances urgentes, le travail n'est pas suivi et à tout instant, on l'interrompt pour échanger des propos sur les nouvelles qui surgissaient.

1. N. de l'Ed.: en juillet 1914, Jean-Pierre Kayser résidait avec sa femme et son fils dans ce village. Dans les premiers jours d'août, il installa sa famille à Liège.

L'après-midi, je reviens au bureau, où l'intendant nous communique, vers 3 heures, que la guerre est déclarée par l'Allemagne à la Belgique.

La guerre

Notre premier moment de stupeur passé, nous envisageons la nouvelle situation sous ses différents aspects, nous refusant toujours à croire que cette monstruosité soit possible.

... Lundi 3 août, je repars comme d'habitude au bureau, mais déjà les trains ne circulent plus sur la ligne de la Vesdre et je me rends à Liège en tramway. L'intendant a transféré ses bureaux à la boulangerie militaire. Un travail intense nous y attend et toute la journée se passe dans une fièvre considérable. Le soir enfin, je rentre à Chaudfontaine qui a repris un peu de son calme d'antan. Mais la nuit ne nous apporte que peu de repos car à tout moment, on est réveillé par des bruits d'explosion et des lueurs d'incendie. C'est qu'on est en train de faire sauter des parties de villages qui gênent le tir des forts et à incendier ce qui peut être détruit par le feu dans ce même but.

Le lendemain 4, cette vision se continue pendant que je me rendais comme d'habitude à Liège.

... Je prends le service de nuit au bureau et j'y reste jusqu'à 6 heures du matin, le 5 août.

L'après-midi de ce jour, je retourne au bureau mais il n'y a pas grand'chose à y faire, sinon contempler le spectacle si nouveau des obus qui éclatent dans le lointain, vers Visé. Vers 16 heures, un avion allemand passe très bas au-dessus de la ville, mais personne ne songe à l'inquiéter et il peut remplir sa mission dans la plus entière sécurité.

...Le lendemain 6 août, j'avais repris mon service à la boulangerie, où régnait une confusion extraordinaire; vers 9 heures, le feu ayant été mis au magasin de fourrages, qui en était voisin, ordre nous est donné de nous replier sur la Citadelle.

... En ville, l'encombrement est indescriptible et il n'y a que dans la rue Pierreuse — habituellement très mouvementée — que je trouve un calme quasi sépulcral. Quelques soldats épars montaient cette rue en même temps que moi, lorsque tout à coup, j'entendis crier: «Voilà les Allemands!». Et eux de vouloir aussitôt se précipiter vers le bas de la ville. J'eus tôt fait de m'apercevoir que c'était un détachement de prisonniers et de crier aux nôtres qu'il n'y avait nul danger.

... J'entre à la Citadelle, qui peu à peu se vide. Mais vers 11 heures, une formidable décharge d'obus arrive et un éclat vient tomber à quelques centimètres de moi. Je me mets à l'abri dans le couloir d'entrée et attends que le tir cesse. Je me risque ensuite à sortir vers la rue de Campine et j'y rencontre mon intendant. Nous nous dirigeons ensemble vers la Citadelle avec quelques voitures vides, que nous avons arrêtées au passage et que nous allions charger avec les vivres déposées à la Citadelle.

Nous allions nous éloigner vers 14 heures, lorsqu'un nouveau bombardement nous a contraints à nous retirer sous une voûte. Les obus tombent drûs sur la Citadelle, qui semble être devenue le point de mire des Allemands. Vers 20 heures enfin, nous pouvons sortir, le tir ralentissant de plus en plus. Alors commence un véritable calvaire. A toutes les issues de la ville, nous tombons sur des patrouilles de cavalerie qui voltigent sur les routes, les chemins et dans les champs. Vers 2 heures du matin, jugeant toute fuite impossible et en attendant qu'il fasse jour, nous rentrons en ville pour nous restaurer et, si possible, trouver des vêtements civils, qui nous permettraient de rejoindre les nôtres. Hélas, ce jour du 7 août, les Allemands pénètrent en grand nombre dans les rues et il me faut attendre le 9 septembre pour pouvoir quitter Liège.

... A cette date, je parviens à me faire admettre sur le bateau faisant le service de Liège à Maastricht. Je savais qu'Anvers était encore libre de toute menace trop prochaine et je pensais y arriver avant que la ville ne fût investie.

... Sur le bateau, il y a beaucoup de passagers qui ne me paraissent pas rassurants du tout, notamment deux individus qui portent indiscutablement la marque «made in Germany». Ils ont pris place sur le point le plus élevé du navire et de là, promènent des regards scrutateurs sur tous les passagers. Ne me sentant pas à mon aise et la pluie commençant à tomber, j'en profite pour passer du bateau sur l'allège qu'il traîne à sa remorque et là, je me faufile sous une bâche protectrice.

Enfin, les deux individus descendent du bateau près de Visé et je vois l'un d'eux remettre un journal à une sentinelle allemande et lui dire quelques mots. Je ne m'étais pas trompé; c'étaient bien des fonctionnaires occultes de l'armée d'invasion !

... A Maastricht, nous débarquons par une nuit noire et pluvieuse.

... Le lendemain, à 8 heures, je prends le train qui me dépose deux heures plus tard à Venlo. J'ai 5 heures d'arrêt et j'en profite pour visiter la ville. J'arrive à Roosendaal à 21 heures par une pluie diluvienne et après une demie-heure de recherches, je finis par trouver

une très modeste auberge, où je passe la nuit. Le lendemain, 11 septembre, je suis debout à 6 heures et après un frugal déjeuner, je me hâte vers la gare pour prendre le train d'Essen, qui part vers 7 heures. Au moment où je pénètre sur le quai, le train part, me laissant là, ainsi que quelques voyageurs, venus également trop tard.

Ce train étant le seul de la journée, je me décide à me rendre à pied à la frontière, qui est distante d'une quinzaine de kilomètres. Je m'enquiers de la route à suivre et j'ai immédiatement des compagnons de voyage.

Vers 10 heures 30, nous arrivons à la frontière. Elle est gardée par un poste de cavalerie hollandaise, mais, oh stupeur, côté belge, il n'y a qu'un poteau «Droits de l'Etat»! Pas le moindre uniforme belge n'est visible et pendant ...! Sommes-nous en guerre, oui ou non ?

Nous faisons quelques centaines de pas et nous arrivons dans le village. Je m'informe où se trouve la gendarmerie et un indigène me répond que nous trouverons des gendarmes à la gare. Effectivement, nous en rencontrons quelques uns et l'un d'eux nous indique qu'un train part vers midi, mais que nous devons descendre à Kalmthout pour nous présenter au commandant de secteur. A Kalmthout, on nous délivre une feuille de route et nous continuons sur Anvers où nous débarquons à 15 heures. Je me rends aussitôt dans les bureaux de l'intendant en chef de l'armée et j'y apprendis officiellement ma nomination au grade de sous-lieutenant d'administration.

... Partout en ville, il n'est question que des méfaits que le Zeppelin, venu la veille, avait commis par son bombardement. Les frais que m'avait occasionné mon voyage avaient réduit ma bourse à 5 francs et je me demandais anxieusement comment j'allais subvenir à mes besoins jusqu'au lundi puisque le lendemain, un dimanche, il me serait impossible de me faire payer à la banque, le montant de mes arriérés de solde.

Heureusement dans la soirée, j'ai la chance de rencontrer Monsieur Dehuy, mon intendant, qui se doutant de mon impécuniosité, m'offre une avance de 200 francs. J'en profite pour aller commander une tenue de campagne et m'acheter un minimum d'équipement indispensable.

Le mercredi suivant, me trouvant pourvu de tout le nécessaire, je me rends à Duffel au quartier général de la 3 D. A. pour me faire porter présent et je rejoins la colonne de vivres de réserve pour laquelle je suis désigné et qui cantonne à Kontich. Les jours suivants sont consacrés à mon initiation à ce service et une dizaine de jours après mon arrivée, ma colonne se transporte à Waarloos, où nous arrivons un samedi soir.

Le lendemain, dimanche, nous sommes témoins du bombardement du fort de Walem et dans la nuit, nous décampons pour retourner à Kontich. Les Allemands ont dû faire des progrès car pendant toute la nuit, nous avons assisté à un feu considérable qui se rapprochait de plus en plus de l'enceinte d'Anvers.

Le 30 septembre 1914, la colonne reçoit pour cantonnement le village d'Aartselaar, où elle arrive vers 22 heures, mais elle est obligée de s'en aller avant l'aube, car le village est bombardé. Elle est alors envoyée à Kruike et y cantonne jusqu'au soir du 1er octobre. A 23 heures, elle reçoit l'ordre de décamper et d'aller à Nieuwkerken-Waas.

Dans ce village, elle reste 4 jours et ensuite, le 5 ou le 6 octobre, elle part pour Saint-Nicolas où elle reste parquée sur la Grand' place jusqu'à 18 heures.

A cette heure, elle se met en marche et atteint Eksaarde vers minuit. Nous y logeons et à 5 heures, le lendemain, nous partons pour Terdonk où nous arrivons vers 15 heures.

Le temps presse et à 20 heures, nous filons vers Sleidinge, par une nuit noire et sans carte. Nous y arrivons vers 3 heures du matin mais, à midi, il faut de nouveau se mettre en route pour Eeklo. Chemin faisant, nous avons l'ordre de nous rendre à Ursel, où nous arrivons à 7 heures du soir, le 9 octobre.

Le lendemain, 10 octobre, nous en partons à 6 heures du matin, passons par Knesselare et Ostkamp pour aller cantonner à Artrijke. En route, nous croisons le 10ème hussards anglais qui se dirige vers Ruddervoorde. Il venait d'arriver du Natal et avait été débarqué à Ostende.

Le 11 octobre, un dimanche, nous partons à 5 heures du matin d'Artrijke pour aller cantonner à Leffinge, mais en cours de route, on nous indique successivement Wilskerke, Nieuwpoort et Adinkerke pour cantonnement. Ce dernier village est atteint en passant par Furnes à 10 heures du soir, au milieu d'une cohue de fuyards civils.

Le 12 octobre, la colonne reçoit l'ordre de se rendre à Nieuwpoort; nous y cantonnons une nuit et le lendemain, nous retournons à Adinkerke après avoir essuyé quelques obus autour de la gare de Nieuwpoort. Les populations fuient toujours et les routes sont tellement encombrées qu'on avance qu'avec infiniment de peine. Nous avons été témoins de scènes vraiment déchirantes et qui défient toute description.

Du 12 au 16, nous restons à Adinkerke et pendant tout ce temps, le flot des fuyards ne ralentit pas.

Le 17 octobre, nous nous mettons en route pour Hondshoote en passant par Houtem. Pendant ce temps, la bataille fait rage sur

l'Yser et les renseignements qui nous parviennent, ne sont guère rassurants.

Le 23 octobre, nous quittons Hondshoote pour Warhem, où nous restons jusqu'au 25. Mais ce jour-là, à 9 heures du matin, nous nous mettons en route pour Brouckerque, où nous arrivons vers 4 heures du soir. Il paraît que cela va très mal et que la retraite s'accroît. Le pays est inondé pour empêcher les Allemands d'avancer.

Notre séjour se prolongeant à Brouckerque, l'espoir renaît et la confiance, également. Nous restons là jusqu'au 7 novembre, environ.

De Brouckerque, nous allons cantonner à Rosendael, un faubourg de Dunkerque, à la fabrique de pierres artificielles. Nous y demeurons jusque vers le 23 novembre et la colonne va alors cantonner à Tétéghem.

... La colonne reste cantonnée à Tétéghem jusqu'au 29 janvier 1915. Entre-temps, j'ai eu à essayer plusieurs fois les bombardements aériens de Dunkerque et environs. L'un d'entre eux, le 28 décembre 1914, avait failli m'être fatal, n'ayant eu que le temps de me réfugier sous le porche de l'église de Rosendael au moment précis où une bombe vint s'abattre à 5 mètres de moi. Le 29 janvier donc, la colonne va cantonner à Bulskamp où elle reste jusqu'au 8 novembre 1916, date à laquelle je suis désigné pour passer à la colonne d'ambulance de la 2 D. A.

Je rejoins le lendemain mon nouveau service, qui est cantonné à Hoogstade-Linde et j'y reste jusqu'au 17 janvier 1917. Ce jour-là, la colonne d'ambulance va s'installer à Bray-Dunes et y séjourne jusqu'au 21 février.

A cette date, elle se dirige sur Alveringem et y cantonne jusqu'au 1er juillet 1917, puis se rend à Adinkerke.

Le 18 juillet, un obus de 28 s'abat à cent mètres à peine de l'infirmerie sans causer plus de dommage qu'un trou d'une profondeur considérable dans un champ de blé. Cette fois encore, j'en suis quitte pour une bonne émotion !

Le 21 juillet 1917, nous retournons à Alveringem et le 12 septembre suivant, je passe à la colonne d'ambulance de la 5 D.A., qui est alors cantonnée à Bourbourg. C'est là que je puis occuper pour la première fois depuis mon départ de Kontich, un logement confortable. Mais ce bonheur ne dure que huit jours et je suis obligé d'aller loger dans une ferme à proximité de mon parc à voitures, à environ 5 kilomètres de la ville. J'y occupe un trou peu éclairé et fort humide, mais le lit est assez bon.

... Le 15 novembre 1917, la colonne part pour Alveringem où elle cantonne jusqu'au 24 mars 1918. Pendant les derniers jours à Alve-

ringem, le séjour est devenu très critique car les Allemands bombardent jour et nuit, à intervalles très irréguliers, toute la région arrière du front et les obus passent en sifflant au-dessus de l'infirmerie.

A N N E E 1 9 1 8 2

Du 1er janvier au 28 février, le temps est presque toujours fort brumeux et pluvieux. Les opérations sont nulles et la vie au cantonnement d'Alveringem³ n'offre rien de saillant. Par-ci, par-là, une journée un peu plus sereine nous vaut l'incursion d'un avion ennemi. Celui-ci ne prolonge pas sa visite car le tir bien nourri de nos canons l'oblige à filer au plus tôt. Je suis rentré de congé le 2 janvier.

A partir du 1er mars jusqu'au 18, le temps s'est mis au beau et la température est devenue assez tiède. Il y a cependant toujours une légère brume qui flotte à la surface du sol. Le vent se maintient à l'est et au sud-est, ce qui nous vaut deux ou trois alertes aux gaz. L'aviation est peu active de part et d'autre. Rien d'autre de particulier.

18 mars. Depuis le matin jusqu'à 20 heures, l'ennemi bombarde avec intermittences les cantonnements et les carrefours. Fortem a encaissé quelques 20 ou 30 obus, de même que le voisinage du Q.G. On ne signale pas de dégâts ni de victimes. Le même jour, l'ennemi a aussi bombardé la plupart des villages du front: La Panne, Adinkerke, Furnes, Steenkerke, Houtem, Hoogstade, etc...

19 mars. Il pleut dès 7 heures et la brume traîne sur le sol. Matinée calme jusque vers 15 heures; l'ennemi recommence de nouveau son bombardement de la zone arrière, comme la veille. Le tir cesse vers 18 heures; il avait été dirigé vers Furnes et Adinkerke. Rien sur Alveringem. Les journaux ne signalent rien d'important si ce n'est que les rapports entre l'Angleterre et la Hollande semblent se tendre.

20 mars. Matinée brumeuse et calme. Vers 13 heures, la brume se dissipe un peu et un beau soleil luit. Notre aviation devient aussitôt très active. Vers 16 heures, les pièces ennemies à longue portée bombardent violemment dans la direction de Furnes, La Panne, Adinkerke et Avekapelle. Du plus gros calibre est envoyé vers Houtem et peut-être plus loin. La nuit tombe et il fait un premier quartier extrêmement clair. Aviation ennemie nocturne très considé-

2. N. de l'Ed.: le présent journal occupe 7 pages recto et verso d'un carnet d'écolier de format in 8°. L'écriture en est fine et soignée. Les dates sont indiquées dans une marge tracée à la plume.

3. N. de l'Ed.: les noms de lieux ont été restitués dans leur orthographe actuelle.

nable. Nulle bombe cependant sur les cantonnements du voisinage. Le tir à longue portée cesse vers 20 heures 30'.

21 mars. Matinée très vaporeuse avec un beau soleil durant toute la journée. Le tir à longue portée de l'ennemi reprend de très bonne heure. Fortem est bombardé par intermittences. Les plus gros calibres tirent toute la journée vers l'arrière. Un de nos trains blindés réplique mais faiblement. De minuit à 3 heures du matin, l'aviation ennemie bombarde beaucoup nos cantonnements, mais pas ceux d'Alveringem.

22 mars. Matinée très brumeuse; un beau soleil à partir de 11 heures. Le tir à longue portée de l'ennemi commence vers cette heure et vise surtout Adinkerke, Furnes et La Panne. Vers 15 heures 30', l'A.L.V.F. ⁴ du Nieuwe Herberg riposte à l'ennemi, mais celui-ci a tôt fait de la réduire au silence. La lutte est d'ailleurs inégale (4 ou 6 pièces ennemies contre 2 des nôtres). Le tir des Allemands manque cependant de précision et la plupart des coups tombent au-delà, surtout vers Izenberge. Vers 19 heures, un formidable brouillard s'élève en l'espace de 2 à 3 minutes. Les Allemands continuent à bombarder Furnes, Adinkerke et Fortem toute la nuit. Les détonations sont fantastiques par l'amplitude que donne le brouillard au son.

23 mars. Matinée vaporeuse et calme à Alveringem. L'après-midi, les pièces à longue portée allemandes bombardent vers Furnes, Adinkerke et Elzentap. Tir moins nourri que les jours précédents. A 14 heures, je me rends à Hondshoote pour procéder aux préliminaires de l'installation. Le restant de la journée n'a rien de particulier.

24 mars. La colonne d'ambulance fait mouvement d'Alveringem à Hondshoote, où elle arrive à 10 heures 30'. Belle journée et tout paraît calme, car on n'entend rien du front. A 17 heures, l'installation est terminée.

25 mars. Journée couverte et froide. Les journaux annoncent qu'une pièce ennemie bombarde Paris de 20 en 20 minutes à la distance de 120 kms. L'offensive allemande pèse de tout son poids sur le front anglais qui fléchit légèrement par endroits. L'optimisme est cependant la note dominante. A 21 heures, je file en permission en vélo jusqu'à Calais.

Du 26 mars au 8 avril. [En permission.] ⁵

Du 9 avril au 9 mai. Rien de particulier.

4. A.L.V.F.: artillerie lourde sur voie ferrée.

5. N. de l'Ed.: au cours de cette permission, J.-P. Kayser rejoignit sa famille, qui résidait alors à Faremoutiers (Seine et Marne).

9 mai. Nous quittons Hondschoote pour nous rendre dans le secteur de Merkem. Cantonnement de la C.A. 6 à Westvleteren.

Du 9 au 26 mai. Rien de particulier.

27 mai. Aujourd'hui, "ennemi tire à longue portée sur les cantonnements et l'on entend les gros obus siffler dans toutes les directions. Ce tir ne fait cependant aucun mal car tous les projectiles tombent dans la terre molle.

28 mai. Le tir à longue portée continue pendant la matinée et ne fait pas plus de mal que la veille. Il est probable que ce tir est motivé par le déclenchement de la grande offensive allemande qui vient de se produire et qu'on attendait depuis quelque temps.

29 mai. Tir à longue portée par intermittences sur nos cantonnements.

30, 31 mai et 1er juin. Idem.

2 juin. Le tir n'a repris que dans la soirée et cesse vers 19 heures.

3 juin. Calme.

4 juin. Calme. J'apprends que le cantonnement d'Alveringem a été copieusement arrosé pendant la période où l'ennemi tirait à longue portée.

Du 5 au 30 juin. Calme presque complet.

1er juillet. Je suis réveillé vers 4 heures 30' par des explosions très proches. Je me lève et je sors pour m'assurer de ce qui est. L'ennemi tire du 170 de Marine sur le carrefour Westvleteren-Eikhoek-Krombeke. Il y avait un assez fort mouvement de ravitaillement pendant la nuit et c'est probablement ce qui a motivé ce tir. Après le huitième projectile, le tir cesse et le calme renaît. Un obus n'est tombé qu'à deux cents mètres de ma chambre.

Du 2 au 6 juillet. Calme complet et nuits tranquilles.

7 juillet. Excursion avec Philippot à Wormhoudt-Herzelee.

Du 7 au 17 juillet. Calme complet, nuits peu agitées.

18 juillet. La colonne d'ambulance quitte Westvleteren pour aller installer une infirmerie à Roesbrugge et je vais loger à Oost-Cappel.

19 juillet. Nous quittons Roesbrugge pour Rexpoëde.

Du 19 au 30 juillet. Cantonnés à Rexpoëde dans la prairie du château. C'est le meilleur cantonnement que j'ai eu depuis le début de la guerre. Pendant mon séjour à Rexpoëde j'ai revu mon excellent camarade Balon, qui commande la 4ème escadrille d'aviateurs à Hondschoote et j'ai eu le plaisir de dîner chez lui.

30 juillet. Nous quittons Rexpoëde pour Coxyde où nous installons notre cantonnement dans les baraques situées à gauche sur la route de Coxyde - Village à Coxyde - Bains. La C.A. 5e D.A. devient Amb. / 11 D.I.

Du 30 juillet u 10 août. Calme, nuits assez tranquilles.

11 août. Les pièces anglaises à longue portée de Coxyde-Bains ayant tiré sur une batterie de Slype, l'ennemi, après une vive riposte, nous envoie un obus à cent pas de notre baraque, comme point final à la conversation. Pas de victimes et pas de dégâts.

Du 12 août au septembre. Calme à peu près complet.

20 septembre. Je pars en congé au matin, à 5 heures.

Du 20 septembre au 1er octobre. [En permission.]

1er octobre. Je rentre de congé et je rejoins, après une nuit pénible de marche et de déboires, ma colonne qui est au Zuidhuis et où je la trouve à 3 heures du matin, le 2 octobre.

2 octobre. Je fais mouvement à 4 heures du matin pour aller cantonner dans du pays fraîchement reconquis à Broodseinde, à 4 kms de Moorslede. Journée brumeuse.

3 octobre. Vu des cadavres de soldats et de chevaux éparpillés un peu partout dans un pays ressemblant à une écumoire. Il n'y a pas 5 mètres carrés de terrain qui soient indemnes de trous d'obus. Quelques projectiles dans le voisinage faisant quelques tués et des blessés.

4 octobre. Journée brumeuse pendant la plus grande partie. Vers le soir, temps clair. Reçus deux projectiles à cents mètres, mais ils n'éclatent pas. De sérieux renforts d'artillerie anglaise et française arrivent continuellement. Marmitage ⁷ intermittent dans les alentours. Enterré 17 cadavres belges et allemands. Vers 11 heures du soir, un avion ennemi jette six bombes dans le voisinage; pas de victimes. Nuit tranquille ensuite.

5 octobre. Passage continu d'artillerie française et anglaise vers l'avant. Moins de marmitage que la veille. Vers midi, un avion ennemi volant très bas, mitraille les bivouacs à côté du poste de l'infirmerie; pas de victimes. Vers 2 heures, il commence à pleuvoir; journée calme ensuite.

6 octobre. Journée assez tranquille. L'Allemand tire par intermittences et toute la journée à longue portée vers Passendale. La nuit claire, quoique sans lune, nous vaut un copieux arrosage en bombes et en mitraille, sans grand dommage d'ailleurs.

7 octobre. Comme le jour précédent.

8 octobre. Journée brumeuse, tranquillité plus grande.

9 octobre. Rien de particulier.

10 octobre. Rien de particulier, si ce n'est vers 16 heures: deux avions allemands arrivent à toute vitesse sur nos ballons captifs, dont

6. C.A.: Colonne d'Ambulance.

7. N. de l'Ed.: terme synonyme de bombardement.

ils en incendient trois tout autour de l'ambulance. Pris en chasse aussitôt par l'aviation alliée, ils sont abattus tous deux avant de pouvoir regagner leurs lignes.

11 octobre. Journée calme. A 15 heures, l'ambulance quitte Broodseinde pour aller au repos à Wulveringem, où elle cantonne à la ferme Rolly. Passé par Ypres, aspect épouvantable. Tout le long de la route, ce n'est qu'une colonne ininterrompue d'infanterie et d'artillerie montant vers les positions. Cela nous promet une bataille de la plus grande envergure. Quand ? Bientôt, pour sûr !

12 octobre. Journée très calme. Il pleut.

13 octobre. Idem.

14 octobre. Deuxième grande attaque sur le front Roulers-Menin. Aux dernières nouvelles, tout marche à souhait. Journée très calme pour nous, au cantonnement.

15 octobre. Journée brumeuse et calme. Le succès de la veille se confirme et la progression continue dans la direction de Torhout. Vu beaucoup de prisonniers allemands.

16 octobre. Journée brumeuse. Passage fréquent de prisonniers. A 23 heures, nous quittons Wulveringem pour nous rendre à Grognie devant Dixmude.

17 octobre. Nous marchons depuis la veille et nous arrivons au passage de l'Yser vers 11 heures. Nous franchissons la position près de Nieuwkapelle. Vu Nieuwkapelle dans un état lamentable; des tranchées sont creusées dans le cimetière. Nous passons ensuite à Woumen, après avoir fait un trajet de deux kms sur un chemin de madriers. Woumen est dans le même état que Nieuwkapelle. De Woumen, nous nous dirigeons sur Esen, où nous arrivons vers 15 heures. La lenteur de la progression est désespérante. Le charroi couvre des kms e des kms de route. Esen n'est pas mieux que les deux premiers villages. Là, nous apprenons que l'ennemi est en retraite accélérée et qu'il a dépassé Ichtegem. Une heure après, nous recevons l'ordre d'aller cantonner à Gistel. Nous continuons par Vlad slo (tout ruiné) et arrivons à Gistel vers 17 heures 30'. L'enthousiasme est grand partout et on nous fête par toutes sortes de démonstrations amicales; cependant nous allons cantonner à Zevekote, près de Gistel, où nous arrivons vers 22 heures dans un état de harcèlement complet. Excellente réception chez les sœurs du couvent.

18 octobre. Nous partons à 7 heures pour aller cantonner au château de Waarbrugge, au-delà de Gistel. Malgré l'occupation de l'ennemi, le château est encore en excellent état.

19 octobre. Nous quittons le château pour aller à Bekegem, où nous arrivons vers 10 heures. Partout de l'enthousiasme. Nous cantonnons au couvent.

20 octobre. Dimanche. L'unique clochette de l'église ne cesse de lancer à toute volée ses tintements un peu enroués pour célébrer la victoire. Le brave curé fait un sermon superbe de patriotisme et de loyalisme. Le village tout entier assiste à l'office et semble profondément touché des paroles de son pasteur. A 11 heures 30', nous recevons l'ordre de nous rendre à Waarschoot. Nous passons successivement par Snellegem, Zedelgem, Varsenare et Sint-Andries. Nulle part de traces de dévastation. Vers 14 heures 30', nous pénétrons à Bruges où une foule endimanchée ne cesse d'acclamer tout militaire belge. C'est un délire indescriptible. Nous sommes invités par de braves bourgeois qui nous offrent ce qui représente du café et nous les quittons vers 16 heures, les laissant fort attristés de ce que nous ne puissions accepter leur invitation à coucher chez eux. Il commence à pleuvoir et la pluie ne nous laisse pas de répit jusqu'à Oedelem, où nous arrivons crottés et trempés. Nous couchons à Oedelem tandis que l'ambulance suit son itinéraire jusqu'au delà d'Ursel, où elle tombe entre les deux artilleries, ce qui faillit lui être fatal.

21 octobre. L'ambulance revient à Oedelem et en repart vers 13 heures à destination de Kleit. Là, l'encombrement est formidable et il n'est pas possible de déplier les bagages. On couche tant bien que mal au couvent, chez les bonnes sœurs, qui sont débordées de besogne et de monde à héberger. Ce matin, nos soldats ont fortement malmené trois jeunes filles que la rumeur publique accusait d'avoir eu des relations coupables avec l'ennemi.

22 octobre. A 10 heures, nous recevons l'avis que la division est relevée et l'après-midi nous allons par Oedelem à Assebroek, où nous cantonnons à l'école des sœurs.

Du 23 au 29 octobre. Rien de particulier.

29 octobre. Nous quittons Assebroek pour aller cantonner à Oedelem (Den Hoorn).

30 octobre. Nous quittons Oedelem pour aller cantonner au Princeveld (Ursel), où nous couchons dans une étable à porcs.

31 octobre. Commencement à 5 heures 30' du bombardement des positions du canal de Schipdonk. Me trouvant à ce moment au Krui-puit, j'échappe heureusement à la contre-batterie, en retournant au Princeveld. Les routes sont repérées et battues par du 150 peu après notre passage. Calme pendant le restant de la journée, mais grande affluence de blessés.

1er novembre. Calme.

2 novembre. Reprise de l'attaque à 15 heures 30'. Cette fois, il y a peu de pertes.

3 novembre. Nous quittons Princeveld à 7 heures et nous passons

par Oostwinkel (assez amoché). Nous traversons le canal vers 11 heures et arrivons à Waarschoot où nous cantonnons.

4 et 5 novembre. Calme.

6 novembre. Nous quittons Waarschoot pour Sleidinge. Rien de particulier.

Du 7 au 10 novembre. Calme.

11 novembre. Armistice à 11 heures. Modeste nouba.

Boekbesprekingen

A. SCHOUTEET, *Stadsarchief Brugge. Regesten op de oorkonden 1089-1300*. Brugge, Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», 1973. (Reeks «Brugse Geschiedbronnen IV»).

Met dit werk heeft de auteur op een voor de vorsers bijzonder welkome wijze afscheid genomen van zijn officieel actieve loopbaan als archivaris van de stad Brugge.

«Op een voor de vorsers welkome wijze» omdat voorliggende regestenlijst inderdaad als werkinstrument dient te worden beschouwd. Uit dit karakter vloeit onmiddellijk de verantwoording voor de vorm van de regesten, die sommigen wellicht iets te beknopt zullen vinden, maar die ons uitstekend voldoen.

De verantwoording van deze publikatie — als er toch nog mochten zijn die ze niet direct zien — wordt door de auteur in de inleiding gegeven: al te vaak immers gebeurt het dat de gebruiker meent te kunnen volstaan met het monumentale werk van L. Gilliodts-Van Severen. Toch vermeldt Gilliodts in zijn *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section première: Inventaire des chartes*, slechts 156 oorkonden van vóór 1301. Zelfs als wij rekening houden met het feit dat ongeveer 350 oorkonden op één of andere wijze door Gilliodts vermeld of geanalyseerd worden, krijgen wij hier nog een belangrijke aanwinst en vinden wij bovendien alle oorkonden van vóór 1301 gegroepeerd. Voor de volgende delen tot 1500 waarvan de uitgave in het vooruitzicht wordt gesteld, zal het aantal oorkonden dat tot op heden weinig of niet bekend was, nog veel groter zijn. Daarom gaat het hier om een eerste-rangs-werkinstrument, waarvan wij hopen dat het spoedig zal kunnen voltooid worden.

«Bij het opmaken van onderhavige regestenlijst was de tekst van de oorkonden van primair belang. Deze regestenlijst op de oorkonden van het Stadsarchief te Brugge is een chronologisch gerangschikte inhoudsopgave van alle oorkonden, hetzij ze in origineel of in akten van vidimus, hetzij als inserties in andere oorkonden, hetzij als afschriften in een register of op een los blad voorkomen, al of niet gezegeld zijn en op perkament of papier zijn geschreven. Van geen belang is de plaats, de klassering of het fonds, die ze in het archief

innemen of waartoe ze behoren. Alleen de omstandigheid, dat de oorkonden in hetzelfde archiefdepot, in casu het Stadsarchief van Brugge, berusten, vormt de band die tot opnemng in onze lijst deed besluiten. Stukken uit verschillende fondsen en van uiteenlopende inhoud worden derhalve in onze regestenlijst naast elkander vermeld.» (blz. 8)

Ieder regest bevat: 1. de datum van de oorkonde; 2. de plaats waar de oorkonde is uitgevaardigd; 3. de taal waarin de oorkonde is gesteld; 4. een beknopte inhoud of beschrijving van de handeling; 5. de verwijzing naar de plaats, de klassering of de rangschikking in het archief; 6. de verschillende exemplaren van de oorkonde (originelen, gevidimeerde stukken, geïnsereerde oorkonden en de afschriften, de vertalingen); 7. de uitgaven; 8. de vermeldingen.

Vermelden wij nog dat op de regestenlijst een index van persoons- en plaatsnamen en een lijst van de oorkonders volgen.

Uit het bovenstaande blijkt m.i. tenvolle de bruikbaarheid en het belang van voorliggend werk. Enkele opmerkingen doen daaraan weinig afbreuk. Zo dient te worden opgemerkt dat voor sommige stukken een vermelding in A. Wauters e.a., *Table chronologique des chartes et diplômes imprimés concernant l'histoire de Belgique (- 1350)*, 13 dln., Brussel, 1866-1971, wordt geciteerd, wat ipso facto de publikatie ervan veronderstelt; de tekstuitgave wordt evenwel niet steeds aangegeven: b.v. nrs. 415, 459 e.a. Ook het omgekeerde gebeurt: een tekst is uitgegeven, maar er wordt niet gesignaleerd dat ook Wauters de uitgave vermeldt: b.v. nr. 113. Een drukfoutje vermelden wij slechts volledigheidshalve: vermeld i.p.v. *vermeldt* op blz. 8; te loor i.p.v. *teloor*, eveneens op blz. 8, enz. Vermelden wij ook nog dat sommige dateringen na het voorzetsel *post* de genitiefvorm hebben, wat alleen mogelijk is als na *post* nog b.v. *festum* volgt; in nr. 33 staat in de datering «post Magdalena» (sic) en in nr. 112 «post Magdalenam»; in nr. 37 staat *Beatis Clementis* i.p.v. *Beati Clementis*. Tenslotte blijkt uit enkele dateringen dat zelfs de meest ervaren archivaris steeds één en al aandacht dient te zijn: in nr. 51 valt St.-Lucas op woensdag 18 oktober; «*feria sexta*» is dus «20 oktober» en niet 24 oktober; «*feria sexta*» (vrijdag) na Hemelvaart is in nr. 66 dus niet 19 maar 14 mei daar Hemelvaart in 1260 op 13 mei valt ! Met laatstgenoemde opmerking over sommige dateringen zal de gebruiker dus rekening dienen te houden, maar voor het overige valt over het werk slechts met lof te spreken.

Fr. DE WEVER, *Pachtprijzen in Vlaanderen en Brabant in de achttiende eeuw. Bijdrage tot de conjunktuurstudie*, in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 85, 1972, pp. 180-204. (Ook gepubliceerd onder speciale kافت als publicatie nr. 30 van het Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, Gent-Leuven, 1972).

Het zeer goede artikel van Frans De Wever over de pachtprijzen in Vlaanderen en Brabant in de achttiende eeuw is van groot belang voor de kennis van de sociaal-ekonomische omstandigheden op het platteland gedurende deze periode. Tot diep in de 19de eeuw was West-Europa een essentieel agrarisch gebied. Nochtans weten wij nog zeer weinig over de evolutie van het platteland.

De auteur onderzocht meer bepaald drie gebieden: de streek rond Gent, de streek rond Antwerpen en de Antwerpse Polders. Voor elk van deze drie gebieden werden nominale en reële indices berekend waarvoor de methode gevolgd werd die E. Scholliers uitgewerkt heeft voor het opstellen van een huishuurindex te Antwerpen. Voor de streek rond Antwerpen en voor de streek rond Gent werden reële pachtprijnsindices opgesteld via de graanprijzen. Voor de Polders werden hiertoe vleesprijzen gebruikt.

De evolutie van de pachtprijzen bracht een duidelijk verschil aan het licht tussen de streek rond Gent en de streken rond Antwerpen. Gedurende de 18de eeuw stegen de pachtprijzen in de streek rond Gent veel sneller dan in de streek rond Antwerpen. Dit weerspiegelt een zeer duidelijk verschillende agrarische structuur in beide gebieden in de 18de eeuw. In Vlaanderen verplaatste het centrum van de ekonomische aktiviteit zich in de 18de eeuw van de steden naar het platteland. Een stijgende vraag naar pachtland was hiervan het gevolg. Door de grote bevolkingsdichtheid werden de landbouwbedrijven steeds maar kleiner. Er ontstond een wanverhouding tussen vraag naar en aanbod van pachtland waardoor de prijzen snel stegen. Toch slaagden de landbouwers erin hun pachten te betalen. Zij beoefenden immers ook een huisnijverheid (weven en spinnen) gedurende de minder drukke periodes (vooral de winter). In de streek rond Antwerpen steeg het bevolkingscijfer eveneens doch minder snel dan in Vlaanderen. Nooit was er een wanverhouding tussen vraag naar en aanbod van bouwland. De eigengeërfde boeren waren er talrijk. De «gemene gronden» speelden er nog een grote rol. De meerderheid van de landbouwers beoefende er geen huisnijverheid.

De auteur is er vrij goed in geslaagd te bewijzen dat de pachtprijzen voor de studie van het verleden van het platteland een eerste-rangsbron zijn. Voor de kennis van het conjunktuurverloop zijn zij

onmisbaar. Bovendien maken zij het mogelijk essentiële structuurverschillen tussen verschillende streken aan te tonen.

De enkele methodologische opmerkingen die wij in verband met dit artikel zullen formuleren doen helemaal niets af aan zijn grote algemene waarde.

F. De Wever heeft voor deze studie een zeer groot aantal pacht-prijzen verzameld. Een klein gedeelte ervan was evenwel gemengd, d.w.z. de pacht bestond uit een betaling in geld en een levering graan. Gezien de graanprijzen voor die periode gekend zijn, zette de auteur deze gemengde pacht-prijzen om in geld. Hierdoor worden de indices enigszins vervalst (vooral de reële index). Aan de hand van de aldus berekende nominale pacht-prijzen stelt de auteur immers de reële indices samen op basis van een vergelijking met de graanprijzen. De index van de graanprijzen die als toetssteen moet dienen, zit evenwel reeds gedeeltelijk verwerkt in de index van de nominale pacht-prijzen (via de omgerekende prijzen in graan). De vraag kan nu gesteld worden in hoeverre de «gemengde pachten» wel of niet zouden mogen in aanmerking komen voor het berekenen van de reële pacht-prijnsindex. Men kan immers aanvoeren dat deze laatste hierdoor enigszins vervalst wordt. Anderzijds kan het niet geloofwaardig worden dat de reële waarde van de «gemengde pacht-prijs» voor de pachter precies de marktwaarde van het geleverde graan + de 'n geld te betalen som was (= de door schrijver berekende prijs), zodat de door F. De Wever omgerekende pacht-prijzen toch een rol moeten spelen bij de berekening van de reële pacht-prijnsindex. Uiteindelijk was het aantal «gemengde pacht-prijzen» niet zo groot: in de streek rond Gent kwamen zij haast niet voor, in de streek rond Antwerpen namen zij slechts $\pm 20\%$ voor hun rekening.

De uitgewerkte indices zijn schakelindices, d.w.z. dat elk jaar de samenstelling van het pacht-prijzenpakket verschillend is: een deel pacht-prijzen wordt aan het pakket toegevoegd, een ander deel verdwijnt. Er bestaat evenwel een grote diversiteit aan gronden: men heeft o.m. bouwland, weiland, bos, etc... In de categorie van het bouwland zelf komen daarenboven verschillende klassen voor. De pacht-prijs staat natuurlijk steeds in verband met de verpachte grondsoort. Doordat nu voor de berekening van de index het pakket gronden elk jaar gewijzigd wordt, is de gemiddelde kwaliteit ervan ook steeds verschillend, hetgeen alleszins zijn invloed laat gelden op de gemiddelde prijs. Theoretisch zou een onderzoek van de pachten van de verschillende grondsoorten afzonderlijk een uitstekend resultaat moeten geven. Dit zou evenwel meebrengen dat het aantal gronden van bepaalde soorten te gering is om geldige konklusies te formu-

leren. Hoe kleiner het aantal gronden, des te groter is de mogelijkheid dat een uitzonderingstoestand t \grave{e} grote sporen nalaat in de berekende indices. Een andere oplossing ware slechts die gronden te weerhouden waarvoor gedurende heel de bestudeerde periode prijzen aanwezig zijn. Immers een plotse vermindering of vermeerdering van het aantal gronden heeft vaak een zeer grote invloed op de index (cfr. het voorbeeld van 1794-95: een vermindering van het aantal gronden van 146 tot 88 in het Gentse heeft een fikse daling van de gemiddelde prijs voor gevolg). Zo enkel die gronden waarvoor steeds pachtprizen aanwezig zijn werden weerhouden, zou dan het aantal gegevens alweer niet te klein worden ?

De historicus wordt in zijn onderzoek vaak beperkt door het aanwezige (of afwezige ?) bronnenmateriaal. Niettegenstaande alle theorieën die kunnen geformuleerd worden i.v.m. de statistische verwerking van cijfermateriaal, kan de historicus vaak slechts tot ruwe benaderingen komen omdat zijn materiaal hem niet meer toelaat. Wij zijn ervan overtuigd dat F. De Wever duidelijk heeft ingezien dat het inbrengen van gemengde prijzen en de voortdurende wisseling van de gemiddelde kwaliteit van zijn pakket gronden vooral de reële index van pachtprizen in een zekere geringe mate heeft vervalst. Bood zijn cijfermateriaal hem evenwel een andere mogelijkheid ?

W. VANDERPIJPEN

Kroniek

PERSONALIA

In memoriam kanunnik Arthur Hodüm, Brugge 1902-1974. — In de reeks *Bio-bibliografische aantekeningen over Westvlaamse historici (Honderd jaar geschiedenis in West-Vlaanderen, 1839-1939)*, Brugge, 1950, blz. 83-104) is Arthur Hodüm niet vermeld. Deze leemte wordt hier aangevuld, bij gelegenheid van het overlijden van deze trouwe medewerker van ons «Genootschap voor Geschiedenis», als lid (24 januari 1930), penningmeester (18 juli 1933) en ondervoorzitter (16 december 1969). Arthur Gabriël Lodewijk Hodüm is te Brugge geboren, op 9 februari 1902, als zoon van Gustave en Juliette De Jode. Gustave Hodüm was toen referendaris van de handelsrechtbank te Brugge en werd op 27 juni 1914 tot raadslid bij het Beroepshof van Gent benoemd. De verhuizing van raadsheer Hodüm naar Gent bracht mee, dat zijn zoon Arthur, die in 1914-1915 student was in de 5e Latijnse aan het Sint-Lodewijkskollege, vanaf het volgend schooljaar, 1915-1916, bij de Jezuïeten in het Sint-Barbarakollege te Gent zijn humaniora voltooide. Zijn aanleg en belangstelling voor de geschiedenis was reeds te Brugge in de 5e Latijnse gebleken, toen hij de 19 boekdelen van L.A. Thiers' *Histoire du Consulat et de l'Empire* in lezing had. Na de humaniora bleef hij nog te Gent aan de Rijksuniversiteit studeren. Daarna deed hij de filosofie in het Kleinseminarie te Roeselare en trad hij, op 25 september 1922, in het Grootseminarie te Brugge, waar president Camiel Callewaert professor was in de liturgie en Renier De Schepper in de kerkgeschiedenis.

Priester gewijd in de katedraal te Brugge op 18 december 1926, werd Arthur Hodüm naar Leuven gestuurd, waar hij op 4 oktober 1928 de doktorstitel in wijsbegeerte en letteren behaalde (Cfr. Bibliografie van A. Hodüm, nl. 1, hieronder). Twee weken voordien, op 18 september 1928, had hij de benoeming ontvangen van professor in de kerkgeschiedenis aan het Brugse Seminarie, als opvolger van Albert Dondeyne, die sedert september van het vorige jaar deze leerang had overgenomen, omdat R. De Schepper tot pastoor van O.-L.-Vrouw te Brugge was benoemd. Toen Mgr Callewaert het Seminarie verliet om reden van zijn aanstelling tot aartspriester op

5 juli 1934, werd Arthur Hodüm zijn opvolger als professor in de liturgie, en bleef zoals voorheen hoogleraar in de kerkgeschiedenis, opvoedkunde en methodenleer, bibliotekaris en archivaris. Daarenboven verzekerde hij, na het overlijden van aalmoezenier Jérôme Priem († 30 augustus 1932), dienst in het krijgsgasthuis van de Peterseliestraat. Op 24 december 1942 werd hij erekanunnik van de katedraal.

In 1945 volgde zijn benoeming tot lector aan het Hoger Instituut voor Godsdienstwetenschappen te Leuven. Hij gaf er de lessen in de kerkgeschiedenis (donderdag, 17 h), ascetisme en mistiek (donderdag, 18 h) en had de leiding van het seminarie kerkgeschiedenis. In feite duurde dit Leuvense professoraat slechts de laatste drie maanden van 1945, omdat kanunnik Hodüm, op 12 december, tot pastoor van Sint-Jakobs te Brugge benoemd werd. Intussen had hij, op uitnodiging van «Universitas», een voordrachtenreeks over *Kerk en beschaving in oudheid en middeleeuwen* aanvaard. De reeks werd ingezet op donderdag 22 november in het Spoelbergh-Instituut, maar moest onderbroken worden, bij hoger bevel, zodat de vierde en laatste conferentie op donderdag 13 december werd gehouden.

Kanunnik Hodüm wijdde zich voortaan totaal aan zijn nieuwe pastorale taak op de Sint-Jakobsparochie te Brugge. Hem werd ook door Mgr De Smedt, sinds 30 juli 1952 bisschop van Brugge, het voorzitterschap toevertrouwd van de diocesane commissie voor liturgische zielzorg, tijdens de stichtingszitting in het bisdom op 10 maart 1953. Pastoor Hodüm was daarenboven, van 5 november 1953 tot 8 juni 1957, deken van het dekenaat Brugge-Rand, en daarna tot 12 januari 1970, deken van Brugge-Stad. In mei 1956 werd hij door de bisschop aangeduid als mederedakteur van het *Tijdschrift voor Liturgie*, en in juni aanvaardde hij het voorzitterschap van het liturgisch kongres te Tongerlo voor november 1956 (cfr. nr. 126). Gedurende negen jaar, van 1956 tot 1964 (echter niet in 1963) was pastoor-deken Hodüm de voorzitter van deze liturgische studiedagen, elk jaar ingericht door het *Tijdschrift voor Liturgie* en het *Apostolaat voor kerkelijk leven* van Tongerlo.

Op 12 januari 1970 bekwam hij eervol ontslag als pastoor-deken, bleef echter de Sint-Jakobsparochie bewonen, leidde nog talrijke studiekringen en gaf konferenties over H. Schrift en kerkgeschiedenis. Vanaf 1972 was hij buitengewoon bedienaar van het H. Vormsel. Hij stierf heel onverwacht, in zijn woning, op 4 september 1974, en werd in het familiegraf op het stedelijk kerkhof van Brugge bijgezet.

Zoals begrijpelijk is, was A. Hodüm vooral tijdens de 16 jaren van zijn professoraat werkzaam als historicus, maar ook nadien heeft hij

nog merkwaardige historische studies gepubliceerd, namelijk over de *Pastors van het Brugse Vrije in de XVIe eeuw* (nr. 124) en over de *Oorsprong van de broederschap van O.L.Vrouw Presentatie in de Sint-Jakobskerk te Brugge* (nr. 125). De meest belangwekkende bijdragen van professor Hodüm zijn o.a.: *De origine ac sensu missae in nocte Natalis Domini* (nr. 42), *Het Groot Seminarie van Brugge van 1833 tot 1933* (nr. 46), *De kloosterhervorming van Arnulf de Grote in Vlaanderen* (nr. 120, 128). Goed doordacht zijn ook zijn boekbesprekingen, o.a. over de handboeken en algemene werken van geschiedenis (nr. 10, 12, 24, 25, 41, 75, 79, 87, 122).

In zijn kolleges over kerkgeschiedenis wist hij op meesterlijke wijze het leven van de christenheid te concentreren rond enkele vooraanstaanden, zoals Ignatius van Antiochië, Ambrosius, Augustinus, Bonifatius, Karel de Grote, Gregorius VII, Bernardus, Vincentius a Paulo, Franciscus van Sales, Leo XIII. Voor hem waren de heiligen de leidende figuren van de kerkgeschiedenis. Hij kon hun rol boeiend en sintetisch uiteenzetten, als vrucht van zijn onvermoeibare opzoekingen in de beste informatiebronnen. Als bibliotekaris heeft hij de talrijke boekenreeksen boven het noordelijke kloosterpand opnieuw gerangschikt, toen de grote bibliotheekzaal boven de refter wegens een dreigende instorting moest ontruimd worden. Het Seminarie dankt hem zijn persoonlijke bibliotheek, die zeer goed voorzien was in werken over geschiedenis, religieuze kunst, liturgie, teologie en exegese, tot een week vóór zijn dood bijgehouden. Een deel van die boeken heeft hij vóór zijn verhuizing naar Sint-Jakobs geschonken, en al de overige nadien aan het Seminarie gelegateerd.

Met echte bezieling kon hij, in de lessen over liturgie (cfr. b.v. nr. 22, 73, 96, 117, 127), de schoonheid van de eredienst laten smaken, eerbied inboezemen voor het heilige en voorbereiden op de priesterwijding, waarbij hij steeds actief betrokken was.

Over zijn sermoenen in de Sint-Jakobskerk heeft een toehoorder onlangs getuigd: «Er ging een diepe, simpele wijsheid van hem uit» (*Ministrando*, 1974, X, 359). Hij kon zijn mensen goede raad geven, tot hoop stemmen en aanmoedigen met een «Gij doet daar schoon werk». Hij had vooral een grote liefde voor de kerk, mistiek lichaam van Christus. Hij betreurde dat het zo voortreffelijk *Handboek der Kerkgeschiedenis*, door Dr J. De Jong, in zijn eerste uitgaven, al te beknopt over de persoon van Jezus handelde. Met vreugde stelde hij later vast, dat de schrijver, voor de derde uitgave, «de medewerking had verkregen van Prof. Dr B. Alfrink, die een substantieel hoofdstuk schreef over het leven en de leer van O.H. Jezus Christus, stichter van de kerk» (nr. 12).

BIBLIOGRAFIE VAN A. HODUM

1. *La conception politico-religieuse des Fata dans l'Eneïde de Virgile*, Leuven, 1928 (niet uitgegeven).
2. *De oostersche scheuring*, in *Collationes Brugenses* (voortaan afgekort: C.B.), 1929, XXIX, 186-191.
3. *De kruistochten*, in C.B., 1929, XXIX, 274-278, 299-303, 452-456.
4. *Adrianus VI en de kerkelijke hervorming*, in C.B., 1930, XXX, 65-70.
5. *De katholieke hervorming*, in C.B., 1930, XXX, 138-142.
6. *Beschrijving van de getijden- en gebedenboeken van het kabinet Houtart*, door R.A. Parmentier, in C.B., 1930, XXX, 166.
7. *Indeling van het moderne tijdvak der kerkgeschiedenis*, in C.B., 1930, XXX, 209-215.
8. *Katechetik*, door H. Mayer, in C.B., 1930, XXX, 248.
9. *Terug naar de godsdienstige actieve opvoedingsschool*, door A. Vandevelde & H. Defoort, in C.B., 1930, XXX, 248.
10. *Histoire de l'Eglise contemporaine (1900-1925)*, par H. Premoli, in C.B., 1930, XXX, 248.
11. *Het gallicanisme*, in C.B., 1930, XXX, 299-303, 345-350; 1931, XXXI, 64-72, 155-160, 241-247, 279-284.
12. *Handboek der Kerkgeschiedenis*, door J. De Jong, in C.B., 1930, XXX, 407-408; 1932, XXXII, 419; 1939, XXXIX, 270.
13. *Anselm Dessing, Abt von Ensdorf, 1699-1772*, door I. Stegman O.S.B., in *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 1931, XXVII, 148-149.
14. *Lexikon der Pädagogik der Gegenwart*, door J. Spieler, in C.B., 1931, XXXI, 343; 1933, XXXIII, 391.
15. *Précis de patrologie*, door F. Cayré, in C.B., 1931, XXXI, 343-344.
16. *Lexikon für Theologie und Kirche*, door M. Buchberger, I-IV, in C.B., 1931, XXXI, 344; 1932, XXXII, 421.
17. *De godsdienstige toestand der katholieke Nederlanden in de XVIIIe eeuw*, in C.B., 1931, XXXI, 379-385.
18. *Jozef II en het algemeen seminarie*, in C.B., 1932, XXXII, 46-53.
19. *De Brabantsche omwenteling en de godsdienstige grieven*, in C.B., 1932, XXXII, 110-114.
20. *De Fransche omwenteling en de godsdienst in België*, in C.B., 1932, XXXII, 213-219, 286-289.
21. *De oorsprong van het symbolum der apostelen*, in C.B., 1932, XXXII, 358-362.

22. *O admirabile commercium*, in C.B., 1932, XXXII, 394-409.
23. *Patrologie*, door G. Rauschen & P. Altaner, in C.B., 1932, XXXII, 419.
24. *Histoire du christianisme*, door C. Poulet, in C.B., 1932, XXXII, 420.
25. *Algemeene schets der Kerkgeschiedenis*, door D. Lescouhier & J. Vervenne, in C.B., 1932, XXXII, 420.
26. *L'éducation chrétienne de la personnalité*, door J. Dermine, in C.B., 1932, XXXII, 420-421.
27. *Het symbolum in het geloofsleven der eerste eeuwen*, in C.B., 1932, XXXII, 446-450.
28. *Het symbolum van Nicea*, in C.B., 1933, XXXIII, 51-57.
29. *Het symbolum van Nicea-Constantinopel*, in C.B., 1933, XXXIII, 128-132.
30. *Het symbolum van den h. Athanasius*, in C.B., 1933, XXXIII, 201-206.
31. *Karel de Grote en de Kerk*, in C.B., 1933, XXXIII, 278-281.
32. *De Kerk tijdens de ontbinding van het Karolingische rijk*, in C.B., 1933, XXXIII, 362-367.
33. *Un animateur de la jeunesse au XIIIe siècle*, door M. Aron - Saint Albert le Grand, door A. Garreau, in C.B., 1933, XXXIII, 388.
34. *Epanouissement social du Credo*, door G. Goyau, in C.B., 1933, XXXIII, 388.
35. *F. Costerus, Vlaamsche apostel en redenaar*, door R. Hardeman, in C.B., 1933, XXXIII, 388-389.
36. *Moderne jeugdopleiding*, door J. Joos, in C.B., 1933, XXXIII, 389.
37. *Les filles de la charité*, door P. Costé, C. Baussan & G. Goyau, in C.B., 1933, XXXIII, 389.
38. *Actes de la captivité et de la mort des RR. PP.P. Olivaint, L. Ducoudray, J. Caubert, A. Clerc & A. De Bengy, S.J.*, in C.B., 1933, XXXIII, 389-390.
39. *Sint Gilles*, door F. Boulard, in C.B., 1933, XXXIII, 390.
40. *Dupanloup*, door H.E. Dutoit. - J. De Maistre, door A. Crosnier, in C.B., 1933, XXXIII, 390-391.
41. *Handboeken der Kerkgeschiedenis*, in C.B., 1933, XXXIII, 234-238.
42. *De origine ac sensu missae in nocte Natalis Domini*, in C.B., 1933, XXXIII, 430-444.
43. *De kloosterbervorming in de X^e-XIe eeuw*, in C.B., 1934, XXXIV, 12-16.

44. *De hervorming der wereldlijke geestelijkheid in de X^e-XIe eeuw*, in C.B., 1934, XXXIV, 99-103.
45. *Gregorius VII*, in C.B., 1934, XXXIV, 192-199.
46. *Het Groot Seminarie van Brugge van 1833 tot 1933*, in C.B., 1934, XXXIV, 310-331.
47. *De letterkundige bedrijvigheid van den b. Bernardus*, in C.B., 1934, XXXIV, 362-365.
48. *De godsdienstige toestand der Nederlanden in de XVIe eeuw*, in C.B., 1934, XXXIV, 432-440.
49. *Het protestantisme in de Nederlanden onder Keizer Karel*, in C.B., 1935, XXXV, 20-25.
50. *Levenswijding door liturgie*, door J. Poels, in C.B., 1935, XXXV, 77.
51. *Genade en sacramenten*, door C. De Clercq, in C.B., 1935, XXXV, 77.
52. *Kerkelijke bepaling en kerkelijke bouwkunst*, door P. Constantinus, O.M.C., in C.B., 1935, XXXV, 77.
53. *Over het apostolaat van elke gedoopte*, door J. Sobry, in C.B., 1935, XXXV, 77-78.
54. *Het oproer der Nederlanden tegen Philips II*, in C.B., 1935, XXXV, 130-136.
55. *Breviarium sanctificatio hebdomadae*, in C.B., 1935, XXXV, 136-139.
56. *Algemeene lijst der EE. HH. pastoors van al de parochieën van West-Vlaanderen van 1802 tot 1930 met de lijst der priestersinboorlingen van elke gemeente*, door D. Lescouhier, in C.B., 1935, XXXV, 180.
57. *Willem van Oranje*, in C.B., 1935, XXXV, 218-224.
58. *De historia hymnorum*, in C.B., 1935, XXXV, 224-228.
59. *Alexander Farnese*, in C.B., 1935, XXXV, 303-307.
60. *De speciali indole hymnorum*, in C.B., 1935, XXXV, 307-310.
61. *De grondslagen der katholieke hervorming in de Nederlanden*, in C.B., 1935, XXXV, 382-387.
62. *Hymni feriales ad vespas*, in C.B., 1935, XXXV, 387-392; 1936, XXXVI, 48-51, 131-134.
63. *De R.K. catechisatie in Vlaams-België vanaf het concilie van Trente. I: Het leerboek of de catechismus*, door E. Frutsaert, in C.B., 1935, XXXV, 459-460.
64. *De aartshertogen Albrecht en Isabella en de katholieke hervorming in België*, in C.B., 1936, XXXVI, 43-48.
65. *Het Bisdom Brugge in het begin van de XVIIe eeuw*, in C.B., 1936, XXXVI, 126-131.

66. *De oratione imperata post orationem A cunctis*, in C.B., 1936, XXXVI, 172-173.
67. *De Exsequiis. Quaestiones Liturgicae*, door C. Callewaert, in C.B., 1936, XXXVI, 179.
68. *De kloosters in het bisdom Brugge in de XVIIe eeuw*, in C.B., 1936, XXXVI, 205-212.
69. *Hymnus Aeterne rerum Conditor*, in C.B., 1936, XXXVI, 212-217.
70. *Het verval van het protestantisme in België in de XVIIe eeuw*, in C.B., 1936, XXXVI, 290-295.
71. *Hymnus Splendor paternae gloriae*, in C.B., 1936, XXXVI, 295-299.
72. *De Kerk vanaf de vrede van Munster tot de Fransche omwenteling*, in C.B., 1936, XXXVI, 384-387.
73. *(Hymnus) Caelestis urbs Ierusalem*, in C.B., 1936, XXXVI, 387-393.
74. *De godsdienstige gevolgen der Fransche omwenteling*, in C.B., 1936, XXXVI, 489-492.
75. *Histoire de l'Eglise depuis les origines jusqu'à nos jours. I: L'Eglise primitive. II: De la fin du 2e siècle à la paix constantinienne*, door J. Lebreton & J. Zeiller, in C.B., 1936, XXXVI, 267-268; 1937, XXXVII, 453-454.
76. *Historia missalis romani*, in C.B., 1936, XXXVI, 492-495.
77. *De godsdienstige toestand van België vóór de Belgische omwenteling*, in C.B., 1937, XXXVII, 50-56.
78. *Introitus missae*, in C.B., 1937, XXXVII, 56-59.
79. *Een «Geschiedenis van Vlaanderen»*, in C.B., 1937, XXXVII, 78-85.
80. *De Kerk in België sedert 1830*, in C.B., 1937, XXXVII, 143-148.
81. *Preces ad pedes altaris*, in C.B., 1937, XXXVII, 148-151.
82. *De liberalen en de godsdienstige vrijheden in België*, in C.B., 1937, XXXVII, 260-265, 333-337.
83. *Collectae missalis romani*, in C.B., 1937, XXXVII, 265-268.
84. *Missae coram ss. Sacramento exposito*, in C.B., 1937, XXXVII, 337-339.
85. *De liberalen en de schoolstrijd van 1879*, in C.B., 1937, XXXVII, 439-444.
86. *Hymni angelici origo et usus*, in C.B., 1937, XXXVII, 445-447.
87. *Beschavingsgeschiedenis van de moderne tijden*, door E. Lousse, in C.B., 1937, XXXVII, 454-456.
88. *De katholieken en de schoolstrijd van 1879 in België*, in C.B., 1938, XXXVIII, 22-26.
89. *Hymnus angelicus in missa*, in C.B., 1938, XXXVIII, 26-28.

90. *Kerkelijke en profane geschiedenis*, in C.B., 1938, XXXVIII, 74-81.
91. *De Missalis Romani Liturgia. Sectio prior: De Rebus Cultus materialibus*, door C. Callewaert, in C.B., 1938, XXXVIII, 84.
92. *Onze Lieve Vrouw der Potterie*, door A. Maertens, in C.B., 1938, XXXVIII, 85.
93. *Gregorius XVI en de Italiaansche eenheid*, in C.B., 1938, XXXVIII, 111-115.
94. *Lectiones in missa*, in C.B., 1938, XXXVIII, 116-119.
95. *Pius IX en de Italiaansche eenheid*, in C.B., 1938, XXXVIII, 191-196.
96. *Analysis canonis missae romanae*, in C.B., 1938, XXXVIII, 196-203.
97. *Het pontificaat van Leo XIII*, in C.B., 1938, XXXVIII, 289-293.
98. *Introductio elevationis in missa*, in C.B., 1938, XXXVIII, 294-298.
99. *De Romeinsche kwestie sedert 1870*, in C.B., 1938, XXXVIII, 370-374.
100. *Introductio orationis dominicae in missa*, in C.B., 1938, XXXVIII, 375-378.
101. *De brief van de h. Clemens van Rome*, in C.B., 1938, XXXVIII, 454-460.
102. *Inclinationes faciendae in missa lecta*, in C.B., 1938, XXXVIII, 461-464.
103. *De h. Ignatius van Antiochië*, in C.B., 1939, XXXIX, 46-49.
104. *De brief van de h. Ignatius van Antiochië aan de Romeinen, ontleding en vertaling*, in C.B., 1939, XXXIX, 54-58.
105. *De h. Ignatius van Antiochië, leeraar der eenheid*, in C.B., 1939, XXXIX, 137-145.
106. *Genuflexiones in missa a celebrante facienda*, in C.B., 1939, XXXIX, 50-53.
107. *De oculorum elevatione et demissione in missa*, in C.B., 1939, XXXIX, 146-148.
108. *De cantu litaniarum*, in C.B., 1939, XXXIX, 163-164.
109. *De calice purificando a sacerdote binante*, in C.B., 1939, XXXIX, 164-165.
110. *De Didachè*, in C.B., 1939, XXXIX, 226-231.
111. *Genuflexiones in missa solenni*, in C.B., 1939, XXXIX, 232-235.
112. *De missa cum assistentia pontificali*, in C.B., 1939, XXXIX, 265-267.
113. *De h. Ambrosius*, in C.B., 1939, XXXIX, 320-324.

114. *De h. Ambrosius en de Romeinsche keizers*, in C.B., 1939, XXXIX, 403-406.
115. *De h. Ambrosius en de betrekkingen tusschen Kerk en Staat*, in C.B., 1939, XXXIX, 407-409.
116. *De manuum positionibus infra missam*, in C.B., 1939, XXXIX, 324-326.
117. *De Ritualis Romani liturgia*, Brugge, (1940 ?), 76 blz.
118. *Bernard Overberg, sein Leben und sein Wirken in Zeit und Ueberzeit*, door H. Hoffmann, in *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 1943, XXXIX, 512-513.
119. *De origine festi Corporis Christi*, in C.B., 1945, XLI, 127-133.
120. *De kloosterbervorming van Arnulf de Grote in Vlaanderen*, in C.B., 1945, XLI, 134-147, 341-357.
121. *De auctore officii festi Corporis Christi*, in C.B., 1945, XLI, 293-295.
122. *Histoire de l'Eglise en Belgique des origines aux débuts du XIIe siècle*, door E. de Moreau, S.J., in C.B., 1945, XLI, 400-402.
123. *Geschiedenis van Pittem*, door V. Arickx, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation»*, Brugge, 1952, LXXXIX, 95.
124. *Pastors van het Brugse Vrije in de XVIe eeuw*, in *Album English*, Brugge, 1952, 177-198.
125. *Oorsprong van de broederschap van O.L.Vrouw Presentatie in de S. Jacobskerk te Brugge*, in *Handelingen v.h. Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation»*, Brugge, 1954, XCI, 97-116.
126. *Openingstoespraak van het liturgisch congres te Tongerlo*, op 19 november 1956, in *Tijdschrift voor Liturgie*, 1957, XLI, 10-12.
127. *De h. Communie als bekroning van de actieve deelname*, in *Tijdschrift voor Liturgie*, 1957, XLI, 76-82.
128. *La réforme monastique d'Arnoul le Grand comte de Flandre*, in *Bulletin de la Société académique des Antiquaires de la Morinie*, 1957, XVIII, 577-603; vertaling uit C.B., 1945, XLI, 134-147; 341-357.
129. *Uit het inleidingswoord op de studiedagen (Tongerlo, 27-29 september 1959) door de voorzitter, kan. A. Hodüm, Pastoor-deken*, in *Tijdschrift voor Liturgie*, 1960, XLIV, 42-43.
130. *Uit het inleidingswoord op de studiedagen (Brugge, Sint-Andriesabdij, 4-6 juli 1960) door de voorzitter, kan. A. Hodüm, Pastoor-deken*, in *Tijdschrift voor Liturgie*, 1961, XLV, 36-38.

In memoriam dr. J. Weyns. — Op 15 juli 1974 overleed dr. Jozef Weyns (° 4 april 1913), konservator van het Vlaams Openluchtmuseum te Bokrijk en voorzitter van het Verbond voor Heemkunde (tijdschrift *Ons Heem*). Toen in 1953 de Provincie Limburg het besluit nam in Bokrijk een openluchtmuseum te bouwen, werd aan Weyns de wetenschappelijke leiding toevertrouwd tot hij in 1957 officieel tot konservator benoemd werd. «Hij heeft», schreef prof. dr. K.C. Peeters in het recente Bokrijknummer van het tijdschrift *Volkskunde* (74, 1973, blz. 186), «van de opbouw van het eerste Vlaamse Openluchtmuseum zijn levenswerk gemaakt». Wij zouden er kunnen aan toevoegen: Hij maakte niet enkel Bokrijk, hij was Bokrijk. En A. Viaene schreef in *Biekerf*, 64 (1963), 285: «Jozef Weyns, de man van het volkskundewonder dat Bokrijk heet,...». Wat Weyns in die twintig jaar in zijn museum heeft verwezenlijkt, is groots. Hij werkte vlug omdat hij zag hoe veel en hoe snel alles aan het verdwijnen was. Hij trad reddend op, spoorde aan ter plaatse te bewaren wat kon behouden blijven. Hij vond de nodige tijd niet om museumkatalogen en inventarissen te maken. Toch wilde hij niet dat zijn dokumentatie die hij als konservator verzameld had, zou verloren gaan en hij zette dan ook alles op zijn vierdelig werk «Volkshuisraad in Vlaanderen» dat pas in november verschenen is. In de propektus schreef hij deze profetische belijdenis: «Daarmee besluit en bezegel ik mijn levenstaak in en voor het Vlaamse Openluchtmuseum».

H. Stalpaert 60. — Bij gelegenheid van zijn zestigste verjaardag verscheen het boek van H. Stalpaert «Volkskunde te Brugge» dat hem op 16 juni 1974 tijdens een huldezitting in het stadhuis te Brugge overhandigd werd.

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Eigen uitgaven. — In de reeks «Brugse geschiedbronnen» verscheen als nr. IV van A. Schouteet «Regesten op de oorkonden, 1089-1300». Deze regestenlijst betreft alle oorkonden tot 1300 die op het stadsarchief te Brugge aanwezig zijn. In de volgende delen zullen de oorkonden tot 1500 bewerkt worden.

In de reeks «Bijdragen tot de geschiedenis van West-Vlaanderen» heeft J. Geldhof als nr. 6 laten verschijnen «Het Handboek van P.J. Vandendorpe, pastoor van Nieuwkerke (° 1730 - † 1806)». Deze kroniek, opgesteld door een intellectueel en kritisch man, is van

groot belang voor onze kennis van het godsdienstig leven in een landelijke parochie in de tweede helft van de 18de eeuw.

De ledenprijs van elk boek bedraagt 200 F.

In de hierboven vermelde reeks «Bijdragen» is als nr. 7 in druk «Oorlogsdagboeken van Ieper», deel 1, eveneens door J. Geldhof uitgegeven.

Oudheidkundige repertoria. — Het «Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België» is ongetwijfeld één van de meest actieve centra in ons land. In de *Oudheidkundige Repertoria, reeks B: De verzamelingen* verscheen in 1974 als nr. VIII van J. De Meulemeester «De verzamelingen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas in het museum te Sint-Niklaas (van de Bronstijd tot de Merovingische tijd)».

De verzameling van de in 1861 gestichte Oudheidkundige Kring is in hoofdzaak uit de streek zelf afkomstig. Het opstellen van dit repertorium was echter een moeilijke opdracht omdat goede opgravingsverslagen ontbreken, veel materiaal door elkaar gemengd is en in veel gevallen de steekkaarten en de nummering niet meer aanwezig zijn. Daar niet van alle voorwerpen de juiste vindplaats gekend is, werd het materiaal typologisch gerangschikt. Alle voorwerpen werden getekend, uitgenomen Romeinse bouwfragmenten, waterputten en munten; van de belangrijkste voorwerpen worden daarenboven ook nog foto's afgebeeld.

Deze repertoria zijn voor veel pude verzamelingen de enige mogelijkheid om deze een zo groot mogelijke wetenschappelijke waarde terug te geven.

Colloquium Burgerlijke openbare gebouwen en hun financiering. — Enkele tijd geleden verscheen in de reeks *Historische Uitgaven* van «Pro Civitate» de handelingen van het internationaal colloquium in 1968 te Spa gehouden en handelend over «De burgerlijke openbare gebouwen in de Europese steden en hun financiering in de Middeleeuwen en onder het Ancien Régime». Alhoewel geen enkel referaat Vlaanderen betrof — A. Van de Walle's résumé «Les origines et l'évolution de quelques types d'édifices publics urbains du Moyen Age en Europe Occidentale» heeft niets met financiering te maken — valt uit de referaten over andere steden en streken toch heelwat te leren voor onze gewesten. Niet het minst belangrijk zijn de samenvattingen van de discussies die na elke voordracht plaats vonden en waarin de Belgische deelnemers uiteraard eigen vergelijkingspunten aanbrachten.

Abdijen in België. — Het abdijen- en begijnhovenjaar 1973 heeft veel vulgarisatie over het onderwerp zien verschijnen, waarin meestal enkel de mooie foto's het vermelden waard waren. Een gelukkige uitzondering daarop vormt het boek «*Abbayes de Belgique*» (uitg. L. Dewincklaer, Brussel) dat opgesteld werd door een groep historici o.l.v. prof. dr. A. d'Haenens. Na een inleiding over de abdij in de Middeleeuwen, worden 25 abdijen beschreven behorend tot de Premonstratenzers, Benediktijnen en Cisterciënsers; uit het vroegere graafschap Vlaanderen zijn opgenomen de Duinenabdij te Koksijde en te Brugge, de Sint-Baafs- en de Sint-Pietersabdij te Gent.

Het boek is een zeer goede gids voor hen die iets meer willen weten over deze abdijen of voor hen die van een bezoek een verantwoorde herinnering willen behouden. Er wordt zowel aandacht besteed aan de gebouwen als aan de mensen die ze opgetrokken en bewoond hebben. Opeenvolgend wordt de stichting van de abdij behandeld, gevolgd door een kroniek van de voornaamste gebeurtenissen. De personen die een belangrijke rol in de abdij gespeeld hebben, worden afzonderlijk behandeld. Daarna komen het godsdienstig, intellectueel, sociaal en economisch leven aan de beurt. Tenslotte worden de gebouwen uitvoerig beschreven. De vele citaten uit brieven, oorkonden, reglementen en oude beschrijvingen verlevendigen de tekst op een gelukkige wijze. Ook de illustraties zijn goed verzorgd: van elke abdij een luchtfoto, verder afbeeldingen van gebouwen, kunstwerken, etsen, tekeningen en plannen.

R. van der Weyden's retabel te Beaune. — In de reeks *Corpus van de vijftiende-eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden*, uitgegeven door het «Nationaal Centrum voor Navorsingen over de Vlaamse Primitieven» verscheen in 1974 (alhoewel gedateerd uit 1973) als nr. 13 «*L'Hôtel-Dieu de Beaune*» van de hand van N. Veronee-Verhaegen. Na reeds een imposante rij verzamelingen beschreven te hebben, wordt ditmaal maar één schilderij bestudeerd: het beroemde, uit vijftien panelen bestaande veelluik «*Het Laatste Oordeel*», thans unaniem toegeschreven aan Rogier van der Weyden, dat zich nog immer bevindt in het hospitaal te Beaune waarvoor het geschilderd werd.

In 1443, in een tijd van hongersnood en pest, stichtte Nicolas Rolin, kanselier van Bourgondië, in Beaune een hospitaal voor arme zieken; in de grote, door een houten tongewelf overdekte ziekenzaal — maar ervan afgescheiden door een opengewerkte afsluiting — bevond zich de in 1451 ingewijde kapel met het hoofdaltaar waarop het retabel van het Laatste Oordeel stond. Geen enkel eigentijds do-

kument licht ons in over de oorsprong van het veelluik, noch over de schilder ervan; de eerste vermelding van het werk dateert pas uit 1501.

Het onderwerp — het Laatste Oordeel — beslaat het hele interieur van het retabel, tzt. negen panelen; het gesloten retabel — zes panelen — vertoont de stichters Nicolas Rolin en zijn echtgenote Guigone de Salins knielend vóór de twee pestpatronen S. Sebastiaan en S. Antonius; langs boven is de Annuntiatio afgebeeld. In het boek wordt zeer uitvoerig ingegaan op de geschiedenis, de technische uitvoering, de ikonografie, het aandeel van Rogier en van zijn atelier; archiefteksten en een uitvoerige index besluiten het werk

Het is bekend dat de Oordelende Kristus van Memlinc's Laatste Oordeel in Danzig een kopie is van de Kristus uit Beaune; beide voorstellingen hadden we graag naast elkaar afgebeeld gezien. Fotografisch vergelijkingsmateriaal ware ook welkom geweest voor portretten van Rolin die o.m. voorkomen op Jan van Eyck's «Madonna van Autun» in het Louvre, evenals in de miniatuur uit de «Chroniques de Hainaut» waar de kanselier afgebeeld is tussen de personen die rond hertog Filips de Goede staan.

Barok en Classicisme. — In de reeks *Geschiedenis van de bouwkunst in België* (uitg. Vokaer, Brussel) verscheen, na de delen gewijd aan de romaanse en de gotische bouwkunst, thans het deel «Barok en Classicisme in België (1600-1789)», geschreven door prof. dr. J. van Ackere, die ook naam gemaakt heeft als musicoloog en als kenner van de Italiaanse Renaissance.

In het boek worden achtereenvolgens behandeld de barokkerken, de monumentale skulptuur (eigenlijk het kerkmobilair), de profane 17de-eeuwse bouwkunst, rokoko, classicisme, het interieur. Bij de tekst horen 21 grondplannen, 153 zwart-wit foto's en 24 (zeer mooie) kleurillustraties. Het mag gezegd worden dat tot op heden dit werk het beste uit de reeks is. Het behandelt een periode waarvan eigenlijk enkel de kerkelijke bouwkunst (met mobilair) goed bestudeerd geworden is zoals blijkt uit de studies van A. Jansen, P. Parent, J. Plantenga e.a.; de burgerlijke bouwkunst heeft maar weinig hunsthistorici aangetrokken. Dit gebrek aan voorstudies laat zich natuurlijk ook gevoelen in een boek dat een overzicht wil zijn. Toch is hier veel materiaal oordeelkundig samengebracht dat men anders maar met veel moeite kan bijeenzoeken; in één boek treft men het werk aan van bekende architecten als Cobergher, Francart Huysens, Hesius, Faydherbe, van Bourscheit, Dewez en Guimard. Belangrijk is ook dat de auteur door zijn uitgebreide kennis van de

Italiaanse kunst de invloed uit Italië op de kunst in ons land nauwkeurig weet te omlijnen.

Enkele kleine opmerkingen. Alhoewel niet van het gehalte van de Brabantse Premonstratenzer abdijen, verdiende de Duinenabdij te Brugge toch wel een korte bespreking. Te Dudzele zijn het orgel en de twee biechtstoelen (pl. 140-141) niet uit de tijd van Lodewijk XVI, maar uit 1873. De afb. 75-77 (77: Brugge, huis Vlamingstraat 22, «romaans-gotisch» ?!) hebben met het boek niets te maken en hadden mogen wegvallen ten voordele van enkele oude prenten van verdwenen gebouwen. We missen ook een foto van de beijnhoven van Leuven en Kortrijk.

L.D.

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

A. Duclos. — Op 6 maart 1975 zal het een halve eeuw geleden zijn dat kanunnik Adolf Duclos te Brugge overleed. Zijn in 1910 verschenen boek «Bruges. Histoire et Souvenirs» is nog immer een goudmijn voor al wie zich met Brugse geschiedenis bezig houdt. In «Sint-Tillo's Missieblad» van oktober 1974 wordt het voorstel gedaan de Hendrik Consciencelaan, waar Duclos in het neogotische huis nr. 23 woonde, om te dopen tot de A. Ducloslaan.

Steekspel. — In 1907 werd op de Markt te Brugge het «Steekspel van den Gulden Boom» opgevoerd. Volgens een scenario van onze voorzitter A. Viaene, herleefde dit jaar op de Markt het toernooi dat in 1392 de huizen van Gruuthuse en Ghistele tegen elkaar in de strijd bracht.

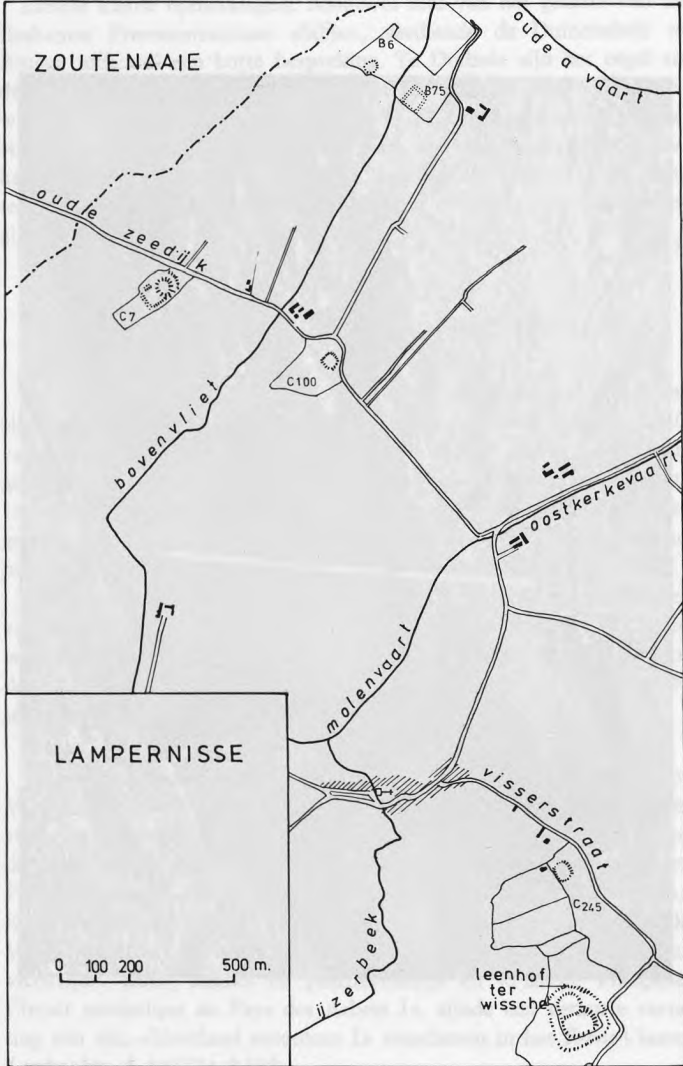
Wandelpaden te Koksijde. — Door de actieve Vereniging voor Vreemdelingenverkeer te Koksijde werden zes wandelpaden uitgestippeld waarvan nu evenveel gedrukte gidsjes verschenen zijn van de hand van B. Bijmens, bekend o.m. door zijn vele bijdragen over Frans-Vlaanderen. Het zijn het Paardevisser-, Polder-, Artisten-, Karel Loppens-, IJslandvisser- en Schipgatwandelpad. Door de V.V.V. werden ook twee andere brochures van Bijmens uitgegeven. «Koksijde. Kust-, strand- en paardevisserij» en «Flandre Française. Circuit touristique au Pays des Arbres I», zijnde een verkorte vertaling van zijn «Houtland autoroute I» verschenen in het *Frans-Vlaams Jaarboekje*, 5 (1972) 8-118.

Ename. — Dit jaar verscheen een klein gedenkboek, getiteld «Uit het rijke verleden van Ename, 974-1974». Het bevat naast een korte

Funderingen van de middeleeuwse kelder op de Markt te Brugge.
Links, voorgevel; rechts, pijler.

Inclusief de rivier de Vecht en de Vecht in een klein stukje
Lengte van de rivier

Lampernisse van de oostkerkevaart tot de rivier de Vecht

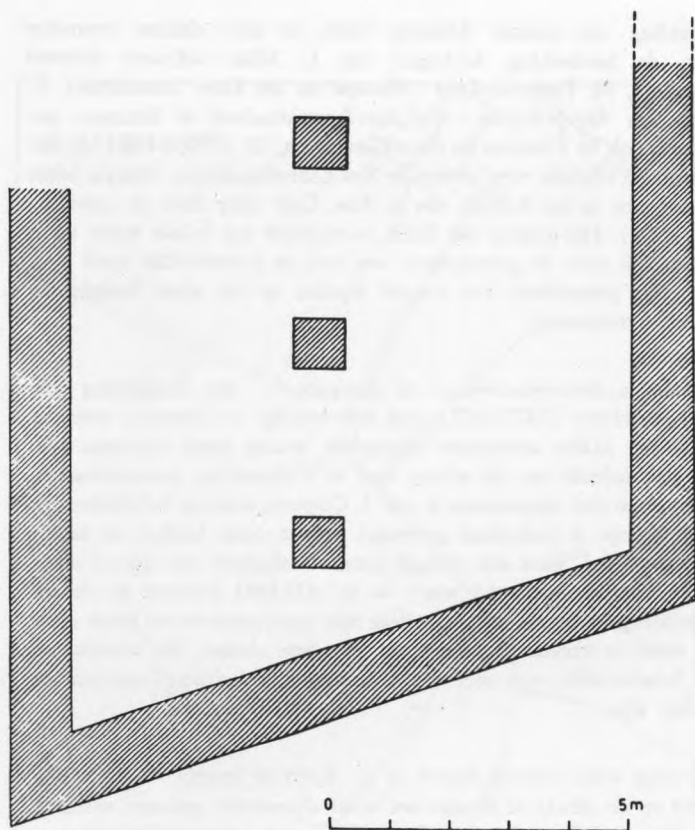
De rivier de Vecht is hier te zien in de vorm van een brede, vlakke vlakte. De rivier is hier te zien in de vorm van een brede, vlakke vlakte.

De rivier de Vecht is hier te zien in de vorm van een brede, vlakke vlakte. De rivier is hier te zien in de vorm van een brede, vlakke vlakte.

inleiding van pastoor Maurice Steel, de zeer actieve promotor van de herdenking, bijdragen van L. Milis («Ename duizend jaar ?»), M. Fredericq-Lilar («Ename en het Huis Beaucarne»), R. Van den Abeele-Bellon («De Sint-Laurentiuskerk te Ename»; verscheen ook in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 22, 1973, 84-88); L. Devliegher («Enkele nota's over de Sint-Laurentiuskerk»; vroeger reeds verschenen in het *Bulletin van de Kon. Com. voor Mon. en Landsch.*, 18, 1969). Het artikel van Milis overschrijdt het lokale kader en is belangrijk voor de geschiedenis van heel de Scheldevallei rond Ename. Het gedenkboek kan besteld worden op het adres Enameplein 18 te Oudenaarde.

Sint-Jans-Berchmanskollege te Avelgem. — Als herdenking van het eeuwfeest (1872-1972) van het kollege te Avelgem werd in 1974 een «Liber amicorum» uitgegeven waarin naast bijdragen over de geschiedenis van de school, taal en 13de-eeuwse persoonsnamen, ook een artikel opgenomen is van J. Colpaert over de Scheldeburcht. Het kollege is inderdaad gevestigd in het oude kasteel, of beter: *was* gevestigd, want één vleugel werd — alhoewel het kasteel sinds 1939 officieel beschermd was ! — in 1959-1961 gesloopt en de andere vleugel wordt door het kollege niet meer gebruikt en komt meer en meer in verval. Nochtans zou van deze vleugel, die uitkijkt op de Scheldevallei, een zeer mooi gemeentelijk cultureel centrum te maken zijn.

Vroege middeleeuwse kelder op de Markt te Brugge ? — In 1972 werd op de Markt te Brugge het hotel «Memlinc» gesloopt teneinde de Bank van Brussel toe te laten aldaar een nieuw gebouw op te trekken dat een vergrote kopie is van de uit 1732 daterende klokgevel die daar tot in 1912 stond (nr. 19) en na afbraak in 1926 in de Philipstokstraat herbouwd werd (nr. 2 bis). Tijdens de grondwerken voor het nieuwe bankgebouw konden we allereerst vaststellen dat de fundering van de twee zijmuren en van de voorgevel uitsluitend met veldsteen gemetseld was; de grondvesten zijn ca. 100 cm breed en gefundeerd op ca. — 400 cm beneden het voetpad. De gevelfundering bestaat vanaf — 340 cm tot — 400 cm uit veldsteen en zand en verspringt een 10 cm naar binnen. Ongeveer in het midden van de bouwput bevonden zich veldstenen pijlers van 85 x 85 cm waarvan er drie konden gelokaliseerd worden; het is echter niet onmogelijk dat er meer geweest zijn. Ook deze pijlers waren gefundeerd op ca. — 400 cm. De eerste pijler (tegen de straat) was nog 96 cm hoog, de tweede 130 cm, de derde hebben we niet volledig

Grondplan van de kelder.

meer gezien; de afstand tussen de eerste pijler en de gevelfundering bedroeg ca. 140 cm, de afstand tussen de eerste, de tweede en de derde bedroeg telkens 250 cm. Tussen de zuidmuur, die aanwezig was over een lengte van ongeveer 9 m, en de pijlers was de breedte binnenwerks 380 cm; tussen de noordmuur, die nog over ongeveer 17 m bestond, was de binnenwerkse breedte één m meer, nl. 480 cm.

De ongunstige omstandigheden van het onderzoek, dat op 27 oktober en 3 november 1972 op een drukke bouwterf diende te gebeuren, hebben geen voldoende stratigrafisch onderzoek mogelijk gemaakt. Evenmin kon archeologisch materiaal verzameld worden dat in verband stond met de hier besproken funderingen. Toch

menen we dat we hier te doen hebben met de overblijfselen van een tweebeukige kelder die, afgaande op het bouw materiaal, nog uit de 12de-13de eeuw zou kunnen dateren en dientengevolge de oudste kelder zou zijn die totnogtoe in Brugge gekend is.

L. Devliegheer

Verder onderzoek van middeleeuwse bewoningssporen te Lampernisse. — Nog steeds in het kader van het uitgebreid onderzoek betreffende de middeleeuwse bewoningssporen te Lampernisse en omgeving, werden van 12 augustus tot 28 september 1974 een vijftal verlaten middeleeuwse woonsites op het grondgebied van het vroegere Lampernisse archeologisch getest door middel van kleine proefsleuven. De bedoeling van deze proefsleuven bestond er voornamelijk in enkele aanduidingen te verkrijgen omtrent de datering van deze woonplaatsen, de omvang van een eventuele ophoging, en tevens omtrent de omvang en de betekenis van de gracht die deze woonplaatsen omringt. Dit onderzoek werd gefinancierd door de Gentse afdeling van het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis.

a. Het eerste onderzochte site ligt in een weiland, kadaster Perwijs, 2de afdeling (Lampernisse), sectie B nr. 75. Het betreft hier een bijna vierkant site met een zijde van ongeveer 40 m lengte. Slechts aan de randen is het site lichtjes opgehoogd en steekt ca. 10 cm tot 20 cm uit boven het omliggend terrein. Het site vertoont tevens een duidelijke, breedglooiende centrale depressie waarvan het diepste punt ca. 70 cm lager dan het normaal niveau van het weiland ligt. Het geheel is omgeven door een nu droogstaande gracht met een breedte (van lip tot lip gemeten) van ca. 10 m. De grachtbodem ligt ca. 90 cm lager dan het omliggend weiland. Er zijn geen duidelijke sporen van een opgehoogde toegangsweg. Drie proefsleuven werden onderzocht: LB75/74/1 (4 m x 1 m) bij de N. hoek van het site en georiënteerd van SW naar NE; LB75/74/2 (4 m x 1 m) in het verlengde van LB75/74/1, waarbij een gedeeltelijke doorsnede van de gracht aan de NE zijde van het site onderzocht werd; LB75/74/3 (1 m x 1 m) in de centrale depressie op het site.

Gebouwsporen *in situ* werden niet aangetroffen. Onder de humuslaag bevindt zich een mogelijk bewoningsniveau met veel tamelijk grof baksteenpuin, scherven en beenderfragmenten. Hieronder trof men wij een ophogingslaag aan, waarvan de dikte varieerde van 30 cm tot 40 cm. De gracht bleek, van lip tot lip gemeten, een breedte te hebben van minimum 9 m en een diepte die zeker tot 1 m 80 onder het niveau van het oorspronkelijk terrein reikte. In

de centrale depressie bleek onder de humuslaag de puinlaag eveneens aanwezig, terwijl een gedeelte van de natuurlijke kleilaag weggegraven was. Het gevonden schervenmateriaal wijst op een datering in de late XIVde en XVde eeuw.

b. Het tweede site ligt ca. 150 m ten NW van vermeld site, in een weiland gekend als kadaster Pervijze, 2de afdeling (Lampernisse), sectie B nr. 6. Het betreft hier een tamelijk onduidelijk afgelijnd site met licht bolvormig oppervlak. De resterende sporen van de gracht die het site omringde zijn niet steeds duidelijk zichtbaar doch het verloop van deze gracht kon gevolgd worden door middel van boringen. Het site heeft een bijna cirkelvormig grondplan met een diameter van ca. 45 m. Het hoogste punt van het site steekt ca. 50 cm uit boven het omliggend terrein, terwijl de bodem van de droogstaande gracht ca. 1 m lager ligt dan dit hoogste punt.

Twee proefsleuven werden onderzocht: LB6/74/1 (4 m x 1 m) op het hoogste gedeelte van het site en gericht van SW naar NE, en LB6/74/2 (4 m x 1 m), gericht van E naar W, waarbij een gedeeltelijke doorsnede van de gracht aan de E zijde van het site bestudeerd werd.

Sleuf LB6/74/1 liet toe vast te stellen dat het hoogste gedeelte van het site ca. 1 m 20 opgehoogd was met klei. In de ophogingslaag komt zeldzaam klein baksteenpuin voor. Het woonniveau ligt onmiddellijk onder de humuslaag, waarin ze zelfs voor een groot deel opgenomen bleek. Onder de ophogingslaag, ter hoogte van de natuurlijke Duinkerke III-A klei, verscheen een kleine afvalkuil waarin enkele grijze wandscherven voorkwamen. Gebouwsproen *in situ* werden niet aangetroffen, terwijl bovendien maar weinig baksteenpuin voorkwam. Sleuf LB6/74/2 en boringen toonden aan dat de gracht rondom het site een totale breedte had (van lip tot lip gemeten) van minstens 10 m en vermoedelijk 12 m. De vlakke bodem van de gracht was minstens 4 tot 5 m breed en tot 90 cm diep uitgegraven in het veen *in situ*, wat betekent dat er tussen de oorspronkelijke grachtbodem en het hoogste punt van het site een niveauverschil van ca. 3 m 60 is. Het vondstenmateriaal, dat uitsluitend uit scherven en enkele beenderfragmenten bestaat, wijst op een datering in de late XIIIde en in de XIVde eeuw.

c. Het derde site ligt aan de landzijde van de Oude Zeedijk die Lampernisse doorsnijdt. Het site ligt in een weiland gekend als kadasterperceel Pervijze, 2de afdeling (Lampernisse), sectie C nr. 100, in een grote bocht in de Oude Zeedijk. Deze bocht wordt meestal als een wiel van een dijkdoorbraak geïnterpreteerd. Midden in deze bocht zijn vage sporen van een ongeveer vierkant site met een zijde

van ca. 40 m lengte zichtbaar. Het site steekt slechts maximum 10 cm tot 20 cm uit boven het omliggend terrein, terwijl 'e bodem van de droogstaande gracht slechts ca. 40 cm lager ligt dan het normaal niveau van de weide. De gracht tekent zich tamelijk onduidelijk af.

Slechts voor één proefsleuf kon toestemming verkregen worden: LC100/74/1 (4 m x 1 m) op het hoogste gedeelte van het site en georiënteerd van N naar S. Hier werd de aanwezigheid van een ophogingslaag met een dikte van ca. 40 cm vastgesteld. Baksteenpuin was eerder zeldzaam terwijl slechts weinig schervenmateriaal aan het licht kwam. Een datering in de XIVde eeuw kan voorgesteld worden. Boringen op het site en in de gracht toonden aan dat het veen *in situ* zich op een diepte van ca. 2 m bevond. In de gracht werden achtereenvolgens verschillende grachtvullingslagen aangeboord, met baksteenpuin tot op een diepte van ca. 1 m 50. Het bovenste gedeelte van het veen *in situ* bleek hier gedeeltelijk weggegraven, zodat het veen hier slechts op een absolute diepte van ca. 2 m 40 werd aangeboord. Duidelijke sporen van een overslaggrond bij een dijk-doorbraakzone werden niet aangetroffen.

d. Het vierde site bevindt zich op ca. 600 m ten SE van de kerk van Lampernisse en ca. 400 m ten N. van het Leenhof ter Wissche (zie *Handelingen*, 111, 1974, pp. 124-127), in een weiland gekend onder kadaster Pervijze, 2de afdeling (Lampernisse), sectie C nr. 245. Het betreft hier een bijna vierkant site met sterk afgeronde hoeken en gebogen zijden. De zijde heeft een lengte van ongeveer 40 m. Het site heeft een bol oppervlak, waarvan het hoogste punt ca. 1 m uitsteekt boven het normaal niveau van het terrein. Aan de NW zijde van het site bleek het terrein gedeeltelijk geëffend en is het verloop van de gracht enigszins onduidelijk; dit verloop kon echter gevolgd worden door middel van boringen. Aan de SW zijde vormt de gracht de huidige perceelgrens (grachtje). De bodem van de droogstaande gracht ligt thans ca. 1 m 50 lager dan het hoogste punt van het site. Een duidelijke, opgehoogde toegangsweg kon niet onderscheiden worden, hoewel een zeer lichte onderbreking in de gracht aan de NE zijde van het site deze rol kan vervuld hebben. Belangrijk is wel de ligging van het site in bodemkundige kontekst: het ligt namelijk onmiddellijk ten SW van een zandige kreekrug die ca. 1 m tot 1 m 20 uitsteekt boven het normaal terreinniveau en zich uitstrekt langs de huidige Visserstraat. Niettegenstaande de iets hogere ligging van de kreekrug en de aanwezigheid aldaar van goed, drinkbaar water werd bij de aanleg van het site geopteerd voor de lagere, op veen gelegen gronden naast de kreekrug; andere konside-

raties dan hoogte en drinkbaar water schijnen hier dus de doorslag gegeven te hebben. Twee proefsleuven werden onderzocht: LC245/74/1 (4 m x 1 m) op het hoogste gedeelte van het site en georiënteerd van NW naar SE, en, in het verlengde daarvan, LC245/74/2 (5,5 m x 1 m) waarbij een gedeeltelijke doorsnede van de gracht kon bestudeerd worden. In sleuf LC245/74/1 werd onder de humuslaag (waarin het woonniveau blijkbaar opgenomen is) een 80 tot 100 cm dikke ophogingslaag aangetroffen. Onder deze laag bevond zich, in het N gedeelte van de sleuf, een andere, sterk vermengde, grijze kleilaag met houtskoolstippels, schelpenresten en enkele scherven. Het is niet uitgesloten dat deze laag een eerste bewoningsfase of de aanvang van de bewoning vertegenwoordigt. De tweede proefsleuf toonde aan dat de oorspronkelijke gracht van lip tot lip gemeten een breedte had van minstens 10 m. De bodem van deze gracht was uitgegraven in het veen *in situ* en ligt ca. 3 m 10 lager dan het hoogste punt van het site. Gebouwsproten *in situ* werden niet aangetroffen en baksteenpuin bleek zeldzaam te zijn. Het schervenmateriaal — waaronder enkele fragmenten van roodbeschilderd aardewerk van het Pingsdorftype voorkwamen — wees op een datering gaande van het einde van de XIIde tot het einde van de XIIIde eeuw.

e. Het vijfde site ligt eveneens in een weiland, langs de landzijde van de Oude Zeedijk, ca. 1.550 m ten NNW van de kerk van Lampernisse. Het terrein is bekend onder kadaster Pervijze, 2de afdeling (Lampernisse), sectie C nr. 7. Het betreft hier een tamelijk complex site, bestaande uit verschillende delen. Het NE gedeelte van het site is een lage, vlakke ophoging, met volmaakt cirkelvormig grondplan. Het steekt slechts ca. 30 cm uit boven het normaal niveau van het terrein en heeft een diameter van ongeveer 25 m. Daaromheen ligt een droogstaande gracht met vlakke bodem en een breedte (van lip tot lip gemeten) van niet minder dan 19 m tot 20 m. De bodem van de gracht ligt 70 cm tot 90 cm lager dan het hoogste punt van dit circulair gedeelte van het site. Er zijn geen sporen van een opgehoogde toegangsweg. Onmiddellijk ten SW van deze circulaire gracht ligt het tweede deel van het site, nl. een rechthoekige ophoging met de lengteas georiënteerd van NE naar SW en met een oppervlakte van ca. 34 m x 29 m. Dit gedeelte van het site heeft een tamelijk onregelmatig oppervlak dat het hoogst is aan de SE zijde, waar het tot ca. 70 cm uitsteekt boven het normaal niveau van het terrein. Aan de W hoek van dit site ligt een opgehoogde toegangsweg die in NW richting loopt. Het SW deel van het site is omgeven door een droogstaande gracht met breedte van ca. 12 m,

waarvan de diepte tot ca. 50 cm onder het normaal terreinniveau reikt. Tenslotte dient nog een half-circulaire berm met een basisbreedte van ca. 9 m vermeldt te worden ten NE van het circulaire gedeelte van het site. Aan de buitenzijde van deze berm wijst een depressie met een breedte van ca. 10 m, half-circulair verloop en een diepte van ca. 40 cm t.o.v. het normaal terreinniveau op het bestaan van een tweede ringgracht die echter verloren gaat in de huidige zijdelingse perceelsgrachten.

Hier werden drie proefsleuven aangesneden: LC7/74/1 (4 m x 1 m) op de vlakke top van het circulair gedeelte van het site en georiënteerd van NE naar SW; LC7/74/2 (8 m x 1 m), in het verlengde van sleuf LC7/74/1, waarbij een gedeeltelijke doorsnede van de ringgracht onderzocht werd; LC7/74/3 (4 m x 1 m) op de NE hoek van het rechthoekig gedeelte van het site, georiënteerd van WSW naar ENE.

Sleuf LC7/74/1 bracht het bestaan van twee verschillende fasen aan het licht. De jongste fase, waarvan het bewoningsniveau opgenomen is in de humuslaag, bevindt zich boven een aantal ophogingslagen met een totale dikte van ca. 1 m. Op een diepte van ca. 1 m 30 werd de jongste vullingslaag van een grachtje aangetroffen. Deze vullingslaag liep door over de natuurlijke lagen (Duinkerke II klei) waar ze overgaat in een vermoedelijke eerste occupatielaag, die enkele XIVde-eeuwse scherven bevatte. Het grachtje zelf vertoonde een assymetrisch profiel, was ca. 80 cm diep en was bovendien tot ca. 30 cm diep in het veen *in situ* uitgegraven. Gebouwsporten werden op geen van beide woonniveaus aangetroffen. Sleuf LC7/74/2 toonde aan dat de bodem van de grote ringgracht ca. 90 cm diep in het veen *in situ* uitgegraven was en een breedte had van minstens 4 m. De bodem bevond zich ca. 2 m 40 lager dan het hoogste punt van het circulair gedeelte van het site. De totale breedte van de gracht bedroeg, van lip tot lip gemeten, zeker meer dan 20 m, zoals bleek uit bijkomende boringen. Belangrijk was tevens de vaststelling van het bestaan van twee puinlagen, de bovenste bestaande uit grof puin en vermoedelijk te verbinden met de afbraak of het verval van de gebouwen in de onmiddellijke nabijheid van de sleuf, de onderste bestaande uit kleiner puin met meer mortelresten en mogelijk te verbinden met het optrekken van de gebouwen. Beide puinlagen leverden veel schervenmateriaal op dat een datering in de XVde eeuw toelaat doch voorlopig nog geen duidelijke chronologische verschillen tussen beide puinlagen laat onderscheiden. Onder deze puinlagen en de bijbehorende grachtvullingslagen van de grote ringgracht werden, aan de binnenzijde van deze laatste, de vullingslagen van een ca. 2 m breed en ca. 70 cm diep grachtje aangetrof-

fen. Het is uitgegraven in het veen *in situ*, is duidelijk ouder dan de aanleg van de grote ringgracht en bevatte o.m. een randfragment van een midden XIVde-eeuwse kookpot. De relatie tussen dit grachtje en dat welke aangetroffen werd in sleuf LC7/74/1 is niet duidelijk, maar er is ongetwijfeld een verband tussen beide. Vermelden we tenslotte nog de vondst van een zware eiken balk, die aangepunt was, nog een lengte had van 2 m 05, en op ca. 4 m van het midden van de grote ringgracht 1 m 20 diep in het veen *in situ* ingeheid was. Vermoedelijk gaat het hier om een pijler van een brug die het rond gedeelte van het site met het rechthoekig gedeelte ervan verbond. Sleuf LC7/74/3 tenslotte bracht onder de humuslaag een ca. 20 cm dikke puinlaag aan het licht die eveneens XVde-eeuws schervenmateriaal bevatte. Daaronder bevond zich een ca. 30 cm dikke, vermengde ophogingslaag, die zelf op een oud natuurlijk oppervlak rustte. Gebouwsproten *in situ* werden niet aangetroffen.

Deze kleine proefsleuven hebben duidelijk het belang aangetoond van een verder onderzoek omtrent dit soort middeleeuwse woon-sites. Onze kennis ervan is nog steeds uiterst beperkt en tevens ontbreken nog talrijke noodzakelijke gegevens betreffende de aard en de datering van het vaatwerk uit deze periode. De kleine proefsleufjes kunnen hier gedeeltelijk aan verhelpen, doch de kennis van de aard, uitgebreidheid, schikking en functie van de gebouwen kan slechts tot stand komen door middel van uitgebreide *open area* opgravingen. Wij hopen in de toekomst tot het gebruik van deze methode te kunnen overgaan.

F. Verhaeghe

Gravenkapel te Kortrijk. — In 1974 heeft de in Snellegem wonende kunstenares Livia Canestraro de gravenportretten in de Gravenkapel, die sinds de tweede wereldoorlog in een bedenkelijke toestand gekomen waren, hersteld. Zo is dan eindelijk — onder impuls van pastoor J. De Cuyper — de restauratie van de O.L.-Vrouwekerk te Kortrijk voltooid, met uitzondering van het orgel waarover de verantwoordelijke instanties geen overeenstemming kunnen bereiken.

In 1858 werden tijdens het wegnemen van pleisterwerk in de muurnissen van de Gravenkapel de gravenportretten weergevonden. Van de ca. 1372 door Jan van der Asselt 27 geschilderde portretten — van Liederic tot Lodewijk van Male — waren er toen 17 totaal verdwenen; van de overige 10 waren zeer beschadigde fragmenten overgebleven die niet konden bewaard worden. Ook de portretten van Filips de Stoute en Margareta van Male (door M. Broederlam, 1406) en Jan zonder Vrees (1507) waren volledig verdwenen. Van

de portretten van Filips de Goede, Karel de Stoute, Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk was het benedengedeelte geschonden. De overige gravenbeeltenissen waren beter bewaard. In 1869 begon J.B. Van der Plaetsen de nieuwe portretten te schilderen; vanaf Filips de Goede, of waarschijnlijk vanaf Karel V, herstellde hij enkel de bestaande portretten.

Molen te Oostvleteren. — Op 8 september 1974 werd te Oostvleteren de uit Gijverinkhove overgebrachte houten staakmolen feestelijk ingedraaid. In de stoet die voor deze gelegenheid uitging, werden door de mensen van de gemeente scènes uitgebeeld die verband houden met de molen en het molenbedrijf. Als dank aan burgemeester R. De Meester die de molen aankocht en aan de gemeente schonk, kreeg de molen de naam mee van «De Meestersmolen».

Hoewe «De Zeven Torentjes» te Assebroek. — Na het voltooiën van de restauratie van de duiventoren vervolgt de eigenaar, het Brugse stadsbestuur, de herstelling van gans de hoeve.

Hoevenbescherming te Marke. — Sinds enkele jaren houdt het gemeentebestuur van Marke, onder impuls van burgemeester E. de Bethune, zich actief bezig met de bescherming van enkele hoeven, die eigendom van de gemeente geworden zijn.

De 18de-eeuwse schuur, eens eigendom van de Groeningeabdij, werd voorgesteld voor klassering; jammer genoeg echter moest de hoevewoning verdwijnen voor de geplande kerk op de wijk Rodenburg waar van ca. 1236 tot ca. 1267 de Cisterciënserinnenabdij gevestigd was. Hopelijk wordt de schuur een echt wijkcentrum.

Op 22.2.1974 werden het Ontmoetingscentrum en de gemeentelijke bibliotheek (naast elkaar in de Hellestraat gelegen) ingehuldigd. Het eerste is een nieuw gebouw, het tweede bevindt zich in een hoeve die hersteld en verbouwd werd. De bibliotheek is ingericht in de in 1950 herbouwde stallen; de vroegere hooizolder dient als tentoonstellingsruimte, waar van 22 februari tot 8 maart als eerste de tentoonstelling «Kunstbezit in West-Vlaanderen» te gast was. De 18de-eeuwse schuur en het aangebouwde jongere wagenkot herbergen een hobby-atelier en een diskoteek.

Langs de Moteweg ligt de oudste boerderij van de gemeente, die als kinderboerderij zal ingericht worden.

Een volgend zorgenkind wordt ongetwijfeld de grote stenen molen met zijn omgeving.

Bakhuys van Loppem naar Bokrijk. — In 1974 heeft het Vlaams Openluchtmuseum te Bokrijk een bakhuys uit Loppem verworven. Het zal opgebouwd worden bij het boerderijtje (1735) uit dezelfde gemeente dat sinds 1965 te Bokrijk staat en waarvan het bakhuys reeds vele jaren verdwenen was.

Gilde van Sint Luitgarde. — Honderd jaar geleden, op 13 februari 1874, werd de «Gilde van Sinte Luitgaarde» te Brugge gesticht, onder invloed van Guido Gezelle, met Adolf Duclos als voorzitter. De laatste algemene vergadering, op 21 augustus 1878, was het einde van haar kortstondig bestaan. Zij herleefde echter op 18 augustus 1947, toen de Sint-Lutgardisgilde werd opgericht als vrucht van het zevende eeuwfeest van de dood van de H. Lutgart (1246), «om de verering van deze heilige te bevorderen en haar te doen vereren door geheel ons volk als patrones van Vlaanderen». (A. DEBOUTTE en A. BUSSELS, *Sint Lutgart, patrones van Vlaanderen. Kataloog van de tentoonstelling te Brugge van 17 tot 25 augustus 1974*, blz. 9).

Bij gelegenheid van het honderdste jaar sedert de eerste stichting heeft de actieve sekretaris van de Sint-Lutgardisgilde, Alfred Deboutte, deze merkwaardige tentoonstelling ingericht te Brugge in het klooster van de Redemptoristinnen. Hij heeft er tal van schilderijen, maketten, reliekschrijnen, boeken, tijdschriften en handschriften verzameld. Vooral belangwekkend was de praktisch volledige reeks van 22 handschriften over Sint-Lutgart. Deze worden bondig beschreven in de kataloog op blz. 39-48. In de verantwoording (blz. 7) meldt A. Deboutte een oorspronkelijke studie van drs G. Hendrix over het Kopenhaagse *Leven van Lutgart*, welke de auteur «in onze Kataloog ten beste geeft». Dit kon echter niet verwezenlijkt worden.

De studie van G. Hendrix is nadien verschenen onder de titel: *Handschriften van de Vita Lutgardis en van vertalinge ervan in de volkstalen uit binnen- en buitenlands bezit. Een overzicht* (Brugge, 1974, 32 bladzijden). Deze uitgave vervangt de tekst *Bewaarde handschriften over Sint Lutgart*, die buiten het medeweten van de auteur in verkorte versie verscheen in de kataloog, blz. 39-48.

B.J.d.B.

West-Vlaanderen te Brussel. — Van 6 juli tot 31 augustus had in «Passage 44» van het Gemeentekrediet te Brussel een tentoonstelling plaats over West-Vlaanderen waarbij ook een mooi gerepresenteerde keuze uit het kunstpatrimonium van de provincie te

zien was. In een bij die gelegenheid uitgegeven krant «Dit is West-Vlaanderen» zijn enkele kunstwerken afgebeeld.

Tentoonstellingen te Brugge. — De voornaamste kunstgebeurtenis uit 1974 was ongetwijfeld de tentoonstelling «Meesterwerken uit Praag, 1450-1750. Drie eeuwen Vlaamse en Hollandse schilderkunst», die van 29 juni tot 20 oktober in het Groeningemuseum te zien was. Er waren 91 schilderijen te zien, ongeveer gelijk verdeeld over de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden. Tot de voornaamste Vlaamse schilderijen rekenen wij nr 1 «Dood van O.-L.-Vrouw» (door een navolger van H. van der Goes), nr. 9 «Drieluik met de Aanbidding der Wijzen» (door Joos van Cleve), nr. 15 «In het dorp» (van Hans Bol), nr. 25 «Aanbidding der Wijzen» en nr. 26 «Winterlandschap» (beide van P. Bruegel II), nr. 27 «H. Augustinus» (van Rubens).

Na de succesrijke eerste tentoonstelling «De Brugse Markt. 1200-1918» heeft de Bank van Brussel van 6 juli tot 25 augustus opnieuw een tentoonstelling ingericht, ditmaal gewijd aan «Beeld, boek en spel in de volkskunde». De 587 nrs. van de katalogus geven een idee van het vele — misschien wel van het te vele — dat getoond werd en dat geconcentreerd was tussen heiligenverering (beelden, achterglasschilderijen, ex-voto's, bedevaarten met tekens, prenten en vaantjes) en drukkunst (volksprenten, volksspelen, almanakken). De grote hoeveelheid materiaal zal er wel de schuld van zijn dat de katalogus van veel voorwerpen maar summiere inlichtingen kan geven.

Tentoonstelling over de Westhoek. — Van 4 tot 24 oktober had in de Kredietbank te Nieuwpoort en te Diksmuide een kleine tentoonstelling plaats van kunstwerken uit de Westhoek; van 4 tot 26 november werden beide tentoonstellingen samen getoond te Brugge.

Officiële bescherming van monumenten. — Sinds de lijst opgenomen op blz. 124 van de lopende jaargang, zijn nieuwe wettelijke beschermingen in het Belgisch Staatsblad verschenen: de Stalijermolen te Leisele (K.B. 5.9.1973), het huis van James Ensor, Vlaanderenstraat 27 te Oostende (K.B. 18.1.1974), het schip van de kerk te Rollegem (K.B. 18.1.1974; het overige van de kerk was reeds beschermd door K.B. 20.2.1939), de stenen Mevrouwmolen te Kanegem (K.B. 24.4.1974), het kasteel te Ingelmunster (K.B. 24.4.1974), de kapel O.L.Vrouw-ten-Putte te Kortrijk (K.B. 24.4.1974), het buitengoed met omheiningsmuur in de Menenstraat te Ledegem

(K.B. 24.4.1974); als landschap: de kerk van Sint-Jakobskapelle en haar omgeving (K.B. 12.4.1974), de tuin van het buitengoed in de Menenstraat te Ledegem (K.B. 24.4.1974). Twee — verbouwde — vissershuisjes, gelegen in het waterwinningsgebied te Koksijde in het verlengde van de Silicostraat, werden op het einde van 1973 afgebroken. In het B.S. van 19.4.1974 verscheen het K.B. van 30.10.1973 waarbij de twee huisjes als monument beschermd worden !

In het begin 1968 vroeg het Brugse stadsbestuur aan L. Devliegher een lijst op te maken van 50 gebouwen die bij voorrang zouden dienen beschermd te worden; in 1969 gevraagd de lijst met nog een 25 gebouwen uit te breiden. Zoals gewoonlijk heeft het wel enkele jaren geduurd vooraleer alle wettelijke formaliteiten vervuld waren en het eindpunt, het B.S. bereikt werd. Dit is nu gebeurd op 19 september; het K.B. draagt de datum 9 juli 1974. In de hierna volgende lijst zijn de gebouwen alfabetisch per straat gerangschikt.

Academiestraat 14-16 (Rijksarchief), Annuntiatenstraat 101 (= Kleine Nieuwstraat tussen 24 en 26), Balstraat 27-41 (godshuis der schoenmakers, nu museum voor volkskunde), Biskajersplaats 6, Boeveriestraat 5-7 en Gloribusstraat 1-5 (godshuis Van Campen), Boeveriestraat 9-19 en Gloribusstraat 2-13 (godshuis Van Peenen), Boeveriestraat 52-76 (godshuis De Moor), Boeveriestraat 59-69, Braambergstraat 25, Camersstraat 85-87 (Kerk van het Engels klooster), Cordocanierstraat 5, Dijver 12 (Poortgebouw van het Groeningemuseum), Ezelstraat 28 (Klooster der Ongeschoeide Karmelieten), Ezelstraat 83-95 (godshuis Sint-Joos), Garenmarkt 5, Genthof 1-3, Genthof 7, Groeninge 20-30, Heilig Geeststraat 4 (Bisdome), Hoedenmakersstraat 11, Hoogstraat 6-8, Huidenvettersplaats 14, Jeruzalemstraat 56-58-60, Jozef Suvéestraat 2, Kamma-kerstraat 7-25 (godshuizen van Paemel, Voet en Blindkens), Kastanjeboomstraat 1-5, Kastanjeboomstraat 13: ruinhuisje, Katelijne-straat 79-101 (godshuizen de Generaliteit en Hertsberge), Korte Rijkkepijndersstraat 24, Korte Winkel, rechts van nr. 2 (huis met houten gevel), Krom Genthof 1, Kuipersstraat 23, Langerei 7: poortgebouw, Langerei 13, Langerei 25, Langestraat 44-50, Malle-bergstraat 4, Mariastraat 10, Markt 15, Naaldenstraat 7, Naalden-straat 19-21, Nieuwe Gentweg 8-70 (godshuizen de Meulenare en Sint-Jozef), Oude Burg 24, Oude Burg 27, Oude Gentweg 126-130 (godshuis der kleermakers), Oude Zomerstraat 2, Pieter Pourbus-straat 5, Philipstockstraat 33, Predikherenstraat 25, Sint-Amand-straat 10, Sint-Annarei 22, Sint-Jacobstraat 23 (Muziekconservato-rium), Sint-Jansstraat 16, Sint-Jorisstraat 9-15, Sint-Jorisstraat 35,

Sint-Maartensplaats 5-6, Spanjaardstraat 7, Spanjaardstraat 17, Spiegelrei 15 (Koninklijk Lyceum), Spiegelrei 23, Spinolarei 3, Steenstraat 25, Steenstraat 38, Steenstraat 40, Twijnstraat 7, Vlamingstraat 11, Vlamingstraat 51, Woensdagmarkt 6 (Klooster der Zwarte Zusters), Wollestraat 25, Wollestraat 53, Zilverstraat 38, Zwarte leertouwerstraat 68-82 (godshuis de la Fontaine).

Boekenschouw

Bibliografie voor de
geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen
en de provincie West-Vlaanderen
1973-1974

(1 september - 31 augustus)

Voor de regels, die bij de samenstelling van deze Bibliografie werden gevolgd, zie *Hand. Em.*, LXXXVIII (1951) 172.

Aan de Bibliografie hebben meegewerkt: L. Danhieux, A. de Schietere de Lophem, L. Devliegheer, N. Huyghebaert, B. Janssens de Bisthoven, H. Platelle, A. Schouteet, J. Six, D. Cracco, J.M. Duvosquel en J. Mertens, aan wie de leiding werd toevertrouwd.

I. HULPWETENSCHAPPEN

1. Bibliografie, Inventaris en Kataloog.

1. R. Van Eenoo, A. Scufflaire, J. Bovesse, M.E. Dumont, E. Hélin, R. Petit, D. Van Derveeghe, W. Prevenier, C. Triaille-Closset, M.J. Tits-Dieuaide, J. Verhelst, U. Vermeulen, M.L. Warnotte, H. Gaus, E. Witte, L. Kongs, C. Lis, *Bibliographie de l'histoire de Belgique 1972*. - *Bibliografie van de geschiedenis van België 1972*. - BTFG., LI (1973) 858-990.
2. J. Mertens, L. Danhieux, A. de Schietere de Lophem, L. Devliegheer, N. Huyghebaert, B. Janssens de Bisthoven, H. Platelle, A. Schouteet, J. Six, D. Cracco, J.M. Duvosquel, *Boekenschouw. Bibliografie voor de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en de provincie West-Vlaanderen 1972-1973*. - *Hand. Em.*, CX (1973) 212-245.
3. R. Van Eenoo en A.J. Vermeersch, *Bibliografisch repertorium van de Belgische Pers*. - *Répertoire bibliographique de la presse belge*. - *Bibliographische Repertorium der belgischen Presse*. - *Bibliographic Guide to the Belgian Press 1789-1914, II*. Brussel, Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, 1973, 116 blz. (Bijdragen 74).
4. L. Moereels, *Literatuuroverzicht*. - OGE., XLVIII (1974) 61-128.
5. F. Sillis, *Heemkundige Bibliografie 1971*. - OH., XXVII (1973) 195-198; XXVIII (1974) 57-60 en 89-98.

6. W. Van Nespen en B. Wander, *Tijdschriftenschouw*. - Volkskunde, LXXV (1974) 155-167.
7. W.C. Meyers, *Bibliografie van de in 1972 verschenen publikaties betreffende België tijdens de Tweede Wereldoorlog*. - Bijlage van Mededelingen van het Navorsings- en Studiecencentrum voor de Geschiedenis van de tweede wereldoorlog, nr. 5, nov. 1973, 23 blz.
8. H. Van Assche, *Bibliografie van Lucien Dendooven*. - Haec Olim, XXIII (1973) 7-10.
9. H. Stalpaert, *Bibliografie van archivaris Jos. De Smet*. - BO., XIV (1974) 5-11.
Een aanvulling van 190 nrs. op de bibliografie verschenen in het Album De Smet, 1964.
10. A. Hoste, *Bibliografie van Dom. N.N. Huyghebaert*. - Sacris Erudiri, XXI (1972-73) 483-519.
11. J. De Grootte, *Bibliografie van A. Schouteet*. - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 13-22.
12. F. Germonprez, *Tijdschriften over Putman*. - LG., XVI (1974) 149-156.
13. M. Bruwier, *Repertorium der gewestelijke en plaatselijke maatschappijen en tijdschriften voor geschiedenis en oudheidkunde*, Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet van België, Bijvoegsel bij het nr. 103, jan. 1973, in-4°, 39 blz.
14. F.E. Stevens, *Het fonds «Versterkingen» in het archiefdepot van het Legermuseum*. - BTMG., XX (1974) 395-410.
15. A. Schouteet, *De klerken van de vierschaar te Brugge met inventaris van hun protocollen bewaard op het Brugse Stadsarchief*. Brugse geschiedbronnen uitgegeven door het Gemeentebestuur van Brugge III. Brugge, 1973, 319 blz.
16. A. Schouteet, *Regesten op de oorkonden van het Stadsarchief van Brugge, 1089-1300*. Brugse geschiedbronnen uitgegeven door het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge, met steun van het Gemeentebestuur van Brugge IV. Brugge, 1973, 217 blz.
17. A. Schouteet & J. De Grootte, *Stadsarchief van Brugge. Index op de Boedelbeschrijvingen en -rekeningen. (Staten van goederen). Eerste reeks. Brugse geschiedbronnen uitgegeven door het Gemeentebestuur van Brugge V*. Brugge, 1973, 106 blz.
13. J. De Meulemeester, *De verzamelingen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas in het museum te Sint-Niklaas (van de Bronstijd tot de Merovingische tijd)*. Brussel, Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België, 1974, 84 blz. + ill. (Oudheidkundige repertoria. Reeks B: De verzamelingen VIII).
19. *500 Jaar Grote Raad, 1473-1973. Tentoonstelling van Karel de Stoute tot Keizer Karel*. Mechelen 16 september - 4 november 1973. Mechelen, 1973, 251 blz.
20. G. en A. Michiels, R. Van der Linden, W. Dezutter en M. Goetinck, *Beeld, boek en spel in de volkskunde. Catalogus tentoonstelling Bank van Brussel Brugge 6.7.1974-25.8.1974*. Brugge, 1974, 125 blz. + ill.
21. A. Deboutte, A. Bussels en G. Hendrix, *Sint Lutgart, patrones van Vlaanderen*. Kataloog van de tentoonstelling te Brugge van 17 tot 25 augustus 1974. Deel I, Brugge, 1974, 80 blz.

22. G. Michiels en B. Arickx, *De Brugse Markt 1200-1918. Catalogus tentoonstelling Bank van Brussel. Brugge 15.12.1973-13.1.1974*. Brugge, 1973, 63 blz. + ill.
23. B. Dewilde, *Vlaamse en Hollandse Oude Kunst vóór 1700 in Kortrijks privé-bezit*. Kortrijk, Bank van Brussel, z.j. (1974). In 4°, 36 blz., ill.
Tentoonstellingscatalogus; 34 nummers.
24. *Il y a 400 ans, Somain-en-Ostrevant et la châteltenie de Bouchain d'après les gouaches des albums de Croy* (octobre 1973). Catalogue par R. Machut, 16 blz.
25. *Tentoonstelling «Het Kasteel van Staden»*. Catalogus. Staden 1973. In 8°, 8 blz.
Ingericht door de Heemkring «Antonius Sanderus» Staden, in de Raadszaal van het Gemeentehuis van Staden, op 1 en 2 september 1973; 63 nummers.
26. *Hospice de Tourcoing, 1630-1860. Trésor d'art et d'histoire*. Catalogue par A. Plateaux, 40 blz. + ill.

2. Paleografie, Diplomatiek, Handschriften en Epigrafie.

27. A. Derolez, *Mediaeval manuscripts from the Low Countries in facsimile*. - S., XXVI (1972) 334-335.
28. F. Masai, *L'autographe d'une encyclopédie illustrée du XIIe siècle: le «Liber floridus» de l'Université de Gand*. - S., XXVI (1972) 80-82.
Codex terminé en 1120-1121.
29. F. Hendrickx, *De handschriften van de kartuis Genadendal bij Brugge (1318-1580)*. - OGE., XLVII (1973) 3-63; 241-290 en XLVIII (1974) 143-166 en 167-169.
30. G. Hendrix, *Sint-Lutgart, patrones van Vlaanderen*. Tentoonstellingskatalogoog, Deel II: *Handschriften van de Vita Lutgardis en van vertalingen ervan in de volkstalen uit binnen- en buitenlandse bezit. Een overzicht*. Brugge, 1974, 32 blz.
Volledige versie van de bladzijden 39-48 uit de tentoonstellingskatalogoog, *Sint-Lutgart, patrones van Vlaanderen*, deel I, door A. Deboutte, A. Bussels en G. Hendrix. Brugge, 1974, 80 blz.
31. C. Hap, *Middel nederlandse beiligenlegenden bewerkt door Olivier De Lange. Een studie over de handschriften*. - HKZNM., XXVII (1973) 75-121.
O.m. een hs. uit de Bibliotheek van het Groot Seminarie te Brugge.
32. A. Hoste, *Marginalia bij een teruggevonden handschrift uit de Sint-Godelieveabdij te Gistel*. - B., LXXV (1974) 13-14.
33. B. de Gaiffier, *Deux martyrologes utilisés par le Bollandiste du Sollier retrouvés aux archives de Tournai*. - AB., 92 (1974) 13-17.
34. G. Aerbeydt, *Twee handschriften van Maerten van Hulle te Roeselare*. - VS., IX (1973) 573-575.

35. J. De Cuyper, *Gedenkstenen van de voormalige abdij van Groeninge in Kortrijk*. - LG., XVI (1974) 71-76.

3. Aardrijkskunde, Onomastiek, Voorgeschiedenis en Taalkunde.

36. L. Daels, *Luchtfoto's ten dienste van historisch en archeologisch onderzoek*. - OH., XXVII (1973) 1-11.
Met luchtfoto's van Assebroek en Waregem.
37. J. Coudoux, *Géographie agraire de la dotation foncière de l'abbaye de Corbie*. - RN., LV (1973) 227-230.
38. B. Bijmens, *Houtland II autoroute*. - Frans-Vlaams jaarboekje VII (1973) 1-109.
39. M. Coornaert, *Over de hydrografie van Brugge*. - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 23-35.
40. M. Dewulf, *Een verdwenen prehistorische beek te Waasmunster*. - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, LXXVII (1974) 112-113.
41. W. Beele, *Ieperse persoonsnamen uit stads- en baljuwsrekeningen*. - Naamkunde, V (1973) 160-162.
Vervolg van een gelijkaardige studie verschenen in Meded. Vereniging voor Naamkunde, XXXVI (1960) 33-34.
42. A. Ovaere, *Doopnamen in Zwevegem van 1400 tot 1800*. - LG., XV (1973) 329-333.
43. J. De Langhe, *Toponymische opmerkingen*. B., LXXIV (1973) 365.
44. J.E. De Langhe, *Plaatsnamen te Sint-Pieters-op-de-Dijk*. - B., LXXIV (1973) 338-340.
45. J. De Langhe, *Nogmaals over de plaatsnaam «De Keuvele» te Knokke*. - B., LXXIV (1973) 281-282.
46. S.J. De Laet, *Prehistorische culturen in het zuiden der Lage Landen*. Wetteren, Universa, 1974, 561 blz.
Ook voorhistorische vondsten in West-Vlaanderen.
47. Ch. Pietri, *Recherches archéologiques récentes dans les régions septentrionales de l'Empire*. - RN., LV (1973) 45-51.
48. H. Thoen en J.A. Trimpe-Burger, *Chronique. Kroniek. District E (1969-1971)*. - Helinium, XIII (1973) 191-201.
West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen en Zeeland.
49. L. De Clercq, *Neolithische en Romeinse vondsten te Tielrode*. - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, LXXVII (1974) 116-118.
50. M. Dewulf, *Een tweede Romeinse waterput langs de Hofstraat te Tielrode*. - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, LXXVII (1974) 116.
51. M. Dewulf, *Werktuigen uit hertengewei gevonden in baggerzand van de Schelde*. - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, LXXVII (1974) 105-107.
52. M. Dewulf, *Andere vondsten uit baggerzand van de Schelde*. - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, LXXVII (1974) 107-109.
53. M. Dewulf, *Een benen harpoen uit de Schelde te Kallo*. - An-

- nalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, LXXVII (1974) 109-110.
54. M. Dewulf, *Het raadsel van de Alvinusberg (Alvinnenberg) te Kemzeke*. - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, LXXVII (1974) 87-103.
 55. M. Dewulf, *Een tweede Romeinse bouten waterput in de wijk de Winningen te Sint-Niklaas*. - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, LXXVII (1974) 110-112.
 56. M. Dewulf, *Gallo-Romeinse loodgieters te Waasmunster (Pontrave)*. - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, LXXVII (1974) 115-116.
 57. M. Dewulf, *De bals van een amfoorkruik langs de Weverstraat te Waasmunster*. - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, LXXVII (1974) 113-115.
 58. M. Cabal, *Le site archéologique d'Ardres (Pas-de-Calais)*. - RN., LV (1973) 17-28.
 59. H. Bievelet, *Un centre de romanisation en Gaule belgique: Bavai, cité des Nerviens*. - Conférence prononcée à la Maison de la culture de Mons, ronéo., 8 p. 1974.
 60. A. Pauwels, *Aanwinsten museum voor oudheden Kortrijk 1972-1973*. - LG., XVI (1974) 221-228.
 61. G.M. de Meyer, *Latijn en volkstaal, schrijftaal en spreektaal in niet literaire teksten*. - BMGN., 89 (1974) 1-15.
 62. A. Viaene, *Veelnamig Vlaanderen. Een historiografisch overzicht van de samenstellingen tot 1800*. Brugge, Biekorf - Westvlaams Archief, 1973, 78 blz.
 63. L. De Grauwe, *Negentiende-eeuwse flaminganten over het Oudnederlands en zijn psalmfragmenten*. - WT., XXXIII (1974) 173-180.
 64. L. Devloo, *Westvlaamse Zantingen*. - B., LXXIV (1973) 244-245; 301-302.
 65. M. Devos en J. Taeldeman, *Vokaalverkorting in het Westvlaams*. - Taal en Tongval, XXVI, 1-2 (1974) 5-15.
 66. P.J. Meertens, *Enkele opmerkingen over het vocalisme van het Zeeuws II*. - Taal en Tongval, XXV (1973) 161-162.
 67. R. Willemyns, *Ugm. ô in het Middelvlaams: hypothesen en alternatieven*. - Taal en Tongval, XXV (1973) 150-160.
 68. J.-M. Duvosquel, *L'emploi des langues à Comines et Warneton du Moyen Age à nos jours*. - Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la Région, III (1973) 9-62.
 69. H. Bourgeois, *Le patois picard de Comines et de Warneton, Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la Région, III (1973) 353 blz. + 29 ill.*
 70. J.-M. Duvosquel, *Note bibliographique à propos du patois de Comines et de la Région*. - Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la Région, III (1973) 95-99.
 71. P. Debrabandere, *Dertig Kortrijkse zegswijzen*. - LG., XVI (1974) 229-232.
 72. K. Porteman, *De anonieme kapucijn over de taal van Winokbergen ca. 1645*. - B., LXXIV (1973) 325-330.
 73. J. Soete & F. Debrabandere, *Versterkende uitdrukkingen*. - LG., XVI (1974) 191-208.
 74. A. Viaene, *Ziekte en genezing in de oude volkstaal*. - Haec Olim, XXIII (1973) 63-75.

75. H. Brok, *Varende vrouw, ventevrouw en dame de vent.* - B., LXXV (1974) 51-52.
 76. E.N., *Ventevrouwen.* - B., LXXIV (1973) 353.
 77. K. Porteman, *Dwers door eenen Duysteren nacht. Zeventiende-eeuwse Nederlandse vertalingen van Gedichten van Juan de la Cruz.* - VMKA. (1973) 103-186.
 Werk van pater Marcellianus van Brugge, (Jan Pardo, Brugge ca. 1580 - 's Hertogenbos 29.11.1639), O.F.M. Cap.

4. Numismatiek, Sigillografie, Heraldiek en Iconografie.

78. R. Van Laere, *Het munt- en penningkabinet van de Gentse Rijksuniversiteit.* - RBNS., 119 (1973) 183-188.
 79. J. De Mey, *Les monnaies de Bourgogne.* Brussel-Parijs, 1973, 128 blz. (Numismatic Pocket 14).
 80. F. Dumas, *Le début de l'époque féodale en France d'après les monnaies.* - BCEN., X nr. 4 (1973) 65-76.
 81. A. Van Keymeulen, *Les trésors monétaires modernes découverts en Belgique (1434-1970).* Met tweetalige inleiding. Brussel, 1973 (Travaux du Cercle d'études numismatiques VI).
 82. R. et M. Dhenin, *Deux trésors monétaires du début du XIVe s. trouvés dans le Nord de la France.* - RN., LV (1973) 241-250.
 83. R. Machut, *Un trésor monétaire gallo-romain exhumé à Somain en 1894.* - RN., LV (1973) 37-42.
 84. W.P. Blockmans, *Le poids des derniers carolingiens.* - RBNS., CXIX (1973) 179-181.
 Bespreking van Fournial, *Histoire monétaire de l'Occident médiéval.* Parijs, Coll. FAC, 1970.
 85. A. Brys, *Waarheen met de gemeentewapens ?* - B., LXXIV (1973) 267-272.
 86. J. Vlamynck, *Beernem in oude prentkaarten.* Zaltbommel, 1973.
 87. *Bredene in oude prentkaarten.* Zaltbommel, 1973.
 88. R. Devreker, *Diksmuide in oude prentkaarten.* Zaltbommel, 1973.
 89. C. en R. Van Troostenberghe, *Middelkerke in oude prentkaarten.* Zaltbommel, 1973 (2e druk).
 90. *Staden in oude prentkaarten.* Zaltbommel, 1972.
 91. E. Lepeer, *Wenduine in oude prentkaarten.* Zaltbommel, 1974.
 92. O. Vanlaere, *Wingene in oude prentkaarten.* Zaltbommel, 1972.

5. Genealogie, biografie en levensberichten.

93. *Klapper op de «Parckemynen index» van de Kortrijkse weeskamer. Inleiding en Deel I: Stad Kortrijk.* Oostende, V.V.F. Oostende-Kuststreek, 1973, 100 blz.
 94. M. Boussauw, *Bronnen voor familiekunde, De amborgers van de Gemeene Weede, Assebroek 1515-1703.* - VS., X (1974) 10-16.
 95. J. Beyen, *De staten van goed van Lo.* - VS., X (1974) 143-148, 371-373.

96. M. Smessaert, *De staten van goed van Ursel*. Delen I en II, Zomergem 1973, 1974. 252 blz. stencil.
97. A. Wemaere, *De familie Bouten*. - VS., X (1974) 221-224.
98. X. de Ghellinck Vaernewyck, *Colenbuen de Strazele*. - Le Parchemin, XXI (1974) 137-140.
99. L. Poplemont, *Het geslacht (de) Covemaeker te Merkem*. - MGN., XXVIII (1973) 347-348.
100. M. Sebrechts, *Het geslacht d'Acquillo, te Brugge en de aanverwante families*. - VS., X (1974) 149-185.
101. R. Cauwe, *De familie De Bal uit Harelbeke*. - VS., X (1974) 129-132.
102. M. Mispelon, *Familie De Cuyper*. - VS., IX (1973) 502-503.
103. W. van Hille, *Famille de Magistris*. - MGN., XXIX (1974) 269-270.
104. C. de Clercq, *Les vraies origines et les avatars de la famille de Precipiano (1500-1743)*. Recueil du 11e congrès international des sciences généalogique et héraldique, Liège 29 mai-2 juin 1972. 145-155.
Familie van Humbert a Precipiano, twaalfde bisschop van Brugge.
105. J. Jourdain, *Contribution à la généalogie et à l'histoire de la famille Herwyn*. s.l.n.d. 390 p. Ill.
106. J. de Launois, *Le peintre bruxellois Khnopff et son ascendance*. *Addenda*. - MGN., XXIX (1974) 103.
107. A. Maris, *Maris en Mares, Land van Waas*. - VS., IX (1973) 617-627.
108. A. Maris, *Momererercy, Land van Waas*. - VS., X (1974) 337-341.
109. H. Ronse, *Ronsenea 10*, Z.p.z.d., 104 blz. + ill.
110. A. Maris, *Smet, Land van Waas*. - VS., X (1974) 295-302.
111. M. Catulle, *Fragmenta genealogica van den Berghe (familie dite au chevron)*. - Le Parchemin, XXI (1974) 3-7.
112. A. Maris, *Van Geem, Land van Waas*. VS., IX (1973) 505-513.
113. A. Maris, *Vernimmen, Land van Waas*. - VS., X (1974) 57-62.
114. M. Catulle, *Les ancêtres et la famille de Willem de Moor, conseiller - pensionnaire de la ville d'Oudenaarde au XVIe siècle*. - MGN., XXIX (1974) 197-199.
115. B. Nolf, E. Joos de ter Beerst, *Henri Nolf (1818-1884) ascendance et descendance*. Stencil, 1973, 47 blz.
116. A. Franchoo, *De familie Bernard Verbulst te Varsenare*. - BO., XIII (1973) 125-127.
117. A. Vanhoutryve, *De familie de Schietere en het «Schietershof» te Vlissegem*. - VS., X (1974) 203-214.
118. R. Dewulf, *Onze kwartierstaat: Julien Blonrock 1901-1973, Ere-directeur Brugse Toerismiedienst*. - VS., X (1974) 383-385.
119. K. Brulez, *Onze kwartierstaat: Raymond Brulez (1895-1972)*. - VS., X (1974) 307-312.
120. R. Dewulf, *Onze kwartierstaat: Lucien Dendooven assuradeur-fiscalist, letterkundige 1927-1973*. - VS., X (1974) 27-30.
121. L. Vanackere, *Onze kwartierstaat: Théo Lefevre 1914-1973*. - VS., IX (1973) 587-590.
122. W. Steeghers, *Onze kwartierstaat, Ferdinand Antoon Piessens (1860-1943)*. - AM., XXIV (1973) 89-102.

123. J. Roelstraete, *De kwartierstaat van Willem Putman*. - LG., XVI (1974) 161-171.
124. M. M(ispelon), *Onze kwartierstaat: Firmin Roose 1919-1973*. - VS., IX (1973) 643-646.
125. K. Dewulf, *Onze kwartierstaat: Leontius Spilliaert, kunstschilder 1881-1946*. - VS., IX (1973) 475-478.
126. A. Van Biervliet, *Onze kwartierstaat: Paul Van Biervliet, letterkundige (Gits 1891-1972)*. - VS., IX (1973) 531-537.
127. T. H(osten), *In memoriam Maurits Catteeuw*. - B., LXXV (1974) 59.
Diksmuide 1884 - Oostende 1974.
128. F. De Vleeschouwer, *In memoriam Leo Debrabandere*. - LG., XVI (1974) 247-249.
129. J. de Béthune, *In memoriam Joseph Delbaere*. - GOK. Hand., XXXIX (1972) 93-96.
Rumbeke 1887-1972.
130. J. G(eldhof), *In memoriam Jozef Delbaere Rumbeke 1887-1972*. - B., LXXIV (1973) 364.
131. J. G(eldhof), *In memoriam Lucien Dendooven, Oostkerke 1927 - Brugge 1973*. - B., LXXIV (1973) 363.
132. M. Vandekerckhove, *In memoriam. Apotheker Frans Fraeys (1909-1973)*. - 't Halletorentje, XX, n° 4 (1973) 165-171.
133. W. Dekeyser, *In Memoriam prof. dr. Julien Verhaeghe*. - Jaarboek van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1972, blz. 354-356.
° Brugge 1905.
134. L. François, *Frans Beyts, Brugge 17 mei 1763 - Brussel 15 februari 1832*. - Hand. Em., CXI (1974) 32-55.
135. F.A. Dambre, *Oscar Dambre, een levensschets*. - WT., XXXIII (1974) 89-98.
Vlamertinge 1896 - Gent 1972.
136. K. De Lille, *Jef Lesage 1926-1970 Vlaams voorman*. - VS., X (1974) 125-127.
137. Jos. L. Van Hecken, *Antoine Mostaert C.I.C.M. (1881-1971), Apôtre des mongols et doyen des études mongoles*. - Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft, XXVIII (1972) 30-43, 81-94, 185-199.
A. Mostaert, Brugs Scheutist, op 13 december 1905 naar Mongolië vertrokken.
138. N. Devroe-Puype, *Julia Putman*. - LG., XVI (1974) 179-183.
139. A. van Lerberghe, *Pierre van Lerberghe*. - GOK. Hand., XXXIX (1972) 166.
Kortrijk 1791-1859.
140. L. Monbaliu, *Ratte Vyncke (Biografie van Amaat Vyncke, priester-missionaris in Afrika, 1850-1888)*. Roeselare, 1974, 350 blz.
141. J. Huyghebaert, *Jozef Delbaere als geschiedkundige*. - R., V (1973) 186-188.
142. E. Buysse, *Albert Schouteet. De mens en zijn werk*. - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 7-11.
143. A. Van Biervliet, *Herinneringen aan mijn vader Paul Van Biervliet (Gits 1891-1973)*. - B., LXXIV (1973) 345-349.

6. Folklore.

144. M. Vermeulen, *Westvlaamse Spreuken*. - B., LXXIV (1973) 245-246; 312 en B., LXXV (1974) 45.
145. M. Vander Cruysse, *Resultaten van het sagenonderzoek in het Nederlandse Taalgebied. XXIX: Gemeenten ten noorden van Brugge*. - Volkskunde, LXXV (1974) 103-118.
146. M. Reynaert, *Resultaten van het sagenonderzoek in het Nederlandse Taalgebied. XXXVII. Het oostelijk gedeelte van het arrondissement Ieper*. - Volkskunde, LXXV (1974) 23-62.
147. K.M. De Lille, *De legende van 't Manneke uit de Mane in Vlaanderen*. Ieper, 1973.
148. A. Viaene, *Duinkerke herdrukken van volksboeken. 1684-1800*. - B., LXXIV (1973) 257-266.
149. A. V(iaene), *Historielied op het ontzet van Wenen, 1683*. - B., LXXIV (1973) 350-353.
150. A. Dawyndt, *Jantje Kaas*. - BK., XVI (1974) 39-43.
Hekeldicht op het Hollands bewind.
151. W.P. Dezutter, *De beleving van de kant en het kantwerksterslied*. - B., LXXIV (1973) 321-324.
152. A. Viaene, *Moderne vertoning van historische steekspelen 1839-1974*. - B., LXXV (1974) 5-12.
153. H. Stalpaert, *Volkskunde van Brugge*. Brugge, Westvlaams Verbond van Kringen voor Heemkunde, 1974. In -8°, 303 blz. + ill.
154. A. Dawyndt, *Een brokke volksleven in het oude Diksmuide*. - BK., XVI (1974) 66-67.
De in 1914-18 verdwenen wijk «Drooghof».
155. M. Cafmeyer, *Aan en rond het IJzerbekken. Vertelling van Mories van de Boneveste (Brugge)*. (slot). - B., LXXIV (1973) 239-243.
156. M. Cafmeyer, *Mijnbeertje Sanders van d'Hoge Dijken te Roksem*. - B., LXXV (1974) 31-38.
157. W.P. Dezutter, *Samenstellingen met «renne»*. - B., LXXIV (1973) 359-361.
158. A.T. Van Biervliet, *Herbergen onder het Brugse Vrije te Gits en omgeving in 1780. Addendum en corrigendum*. - R., V (1973) 189.
159. A. Dawyndt, *Oude Herbergnamen uit de Westhoek (19e eeuw). Herkomst en betekenis. VII*. - BK., XVI (1974) 17-24.
Indeling volgens benaming. Zie Boekenschouw Hand. Em., CX (1973) nr. 226.
160. A. V(iaene), *Kalender van tafelgenoegens*. - B., LXXIV (1973) 367.
161. A. V(iaene), *In de keuken van Jehan Gryseel, Brugge 1469*. - B., LXXIV (1973) 266.
162. G. Vlieghe-Steps, *«Soppen» naar ieders smaak*. - B., LXXIV (1973) 234-238.
Recepten uit oude kookboeken.
163. G. Vlieghe-Steps, *Een snuijfe muskaatnoot*. - B., LXXV (1974) 39-41.
164. J. Geldhof, *Van boerewerkman tot fruitenier*. - B., LXXIV (1973) 213-220.
Betreft Frans Zwaenepoel ° Zuienkerke 1888.

165. G. Vermeulen-Roose, *Van boom tot klomp*. Zonnebeke, De Zonnebeekse Heemvrienden, 1973. In 8°, 32 blz., ill.
166. R. Baert, *Het kloefkappersambacht*. - BO., XIII (1973) 86-89.
167. G. Dumon, *Het beleggen van houten wielen met ijzeren beslag*. - BO., XIII (1973) 83-85, ill.
168. G. Vermeulen, *Het Mandenmakersambacht. Een Volkskundige Studie*. - BK., XV (1973) 97-184, ill.
169. A. V(iaene), *Laatste mandenvlechter in Lo*. - B., LXXIV (1973) 312.
170. J. Tytgat, *Stoelenzetter bij de Kapucijnen, Brugge 1809*. - B., LXXV (1974) 50-51.
171. J. Geldhof, *Meetgebruiken op Westvlaamse lijnwaadmarkten anno 1822*. - B., LXXIV (1973) 287-289.
172. A. V(iaene), *Het groothonderd als getalmaat*. - B., LXXIV (1973) 304-305.
173. C. Devyt, *Onze windmolens in 1973*. - B., LXXIV (1973) 362-363.
174. H. Stalpaert, *Devotieprenten van het Heilig Bloed te Brugge in de 17de en 18de eeuw*. - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 197-210.
175. H. Demarest, *Ik zag Cecilia komen*. - BO., XIII (1973) 99-124, ill.
Over de verering van de H. Cecilia, n.a.v. een weinig gekend treurspel van C. De Bie.
176. D. Callewaert, *De heilige Godelieve van Gistel en het miracel*. - B., LXXIV (1973) 226-230.
177. R. Liot, *Een zuervende heilige*. - BK., XVI (1974) 4-5, ill.
St-Julianusverering bij een Vlaams beeldhouwwerk uit de XVIIe eeuw in de wijk Le Parc te Morbeke.
178. L. Vanheule, *Iets over reisbeeldeken*. - BK., XV (1973) 77-83, ill.
179. A. Goussey, *Doodsprentjes van molenmakers en molenaars*. - BK., XVI (1974) 83-90.
Ook: BK. X (1968) 61-66 - Handelingen CV (1968) Boekenschouw, nr. 170.
180. A. Goussey, *Aflezingen uit de Westhoek*. - BK., XV (1973) 84-87, ill.
Gedrukte «christelijke aflezingen» verkocht door de Watouenaar René Gackiere (1865-1934).
181. L. Van Acker, *Op genezing naar Waarschoot 1568-70*. - B., LXXIV (1973) 202-204.
182. A. Goussey, *De slag van Abele 10 maart 1906 met piek en tweeloop op de barrikaden*. - BK., XVI (1974) 62-65, ill.
Volksverzet tegen het opmaken van de beruchte «kerkinventarissen», Combes-wet.

II. ALGEMENE GESCHIEDENIS

1. Geschiedenis van Vlaanderen.

183. *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging. A-L*. Tielt-Utrecht, Lannoo, 1973. 902 blz.

- Kritiek door J. Huyghebaert, *Roeselare in de Vlaamse Beweging*. - R. (1973) 193-194.
184. V. Fris, Th. Luyckx, D. Masure en D. Merlevede, *Robrecht van Béthune, de Leeuw van Vlaanderen. Een kroniek van zijn Leven*. - IK., IX (1973) 37-63.
185. Dr. de Sagher en Dr. Roussel, *Robrecht van Béthune, de Leeuw van Vlaanderen. Medisch verslag*. - IK., IX (1973) 67.
Ontgraving 1973 te Ieper van het stoffelijk overschot.
186. R. van Roosbroeck, *Robrecht van Béthune, de Leeuw van Vlaanderen. Overwegingen bij het graf*. - IK., IX (1973) 130-134, ill.
De strijd der graven van Vlaanderen tegen het Frans annexionisme gold in de eerste plaats de belangen van hun geslacht.
187. T. Luyckx, *Robrecht van Béthune en zijn tijd*. - IK., IX (1973) 117-129, ill.
188. J. Claerhout, *Robrecht van Béthune en het «Verdrag der ongerechtigheden»*. - IK. (1973) 151-159.
189. J.F. Verbruggen, *Pieter de Coninc, de man uit het volk*. - Dietsehe Warande en Belfort, CXVI (1971) 416-429.
190. W.P. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de beginperiode van de nieuwe tijden (1384-1506)*. - WT., XXXIII (1974) 119-126.
191. W.P. Blockmans, *La participation des sujets flamands à la politique monétaire des ducs de Bourgogne (1384-1500)*. - RBNS., CXIX (1973) 103-134.
192. J. Dufournet, *Angelo Cato et les Mémoires de Philippe de Commynes*. - Mélanges P. Le Gentil, Paris (1973) 213-222.
193. J. Voss, *Philippe de Commynes und sein Memoirenwerk in der Forschung seit 1945*. - Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, XXIX (1973) 224-235.
194. A. Duchesne, *En marge du tricentenaire de l'Hôtel des Invalides à Paris. Les maisons pour invalides militaires projetées ou établies dans les anciens Pays-Bas et en Belgique* (vervolgt). - BTMG., XX (1974) 441-456.
195. J. De Smet, *Westvlaamse soldaten in de legers van de Franse Republiek en van Napoleon I*. - BO., XIII (1973) 67-82.
Oorspronkelijk in BTMG., XVIII (1970) 365-389. - Zie Boekenschouw, Hand. Em., CVII (1970) 334 nr. 224.
196. J. Craeybeckx, *De agrarische Depressie van het Einde der XIXe Eeuw en de politieke Strijd om de Boeren*. - BTNG., IV (1973) 191-230 en V (1974) 181-225.
197. R. Verbeke, *Van de Leie tot Passendale 24-28 mei 1940*. - IK., X (1974) 1-55, ill.
De krijgsverrichtingen.
198. F. T'Sas, *A propos des canons de Leugeboom, de Predikboom et de Paris. La pièce de 38, 1 cm. SK. L/45 de l'artillerie allemande de Marine, 1914-1944*. - BTMG., XX (1973) 179-203.

2. Plaatselijke Geschiedenis.

199. L. Stockman, *Jaargetijden en fundaties in de kerk van Aalter vóór 1600*. - B., LXXIV (1973) 273-276.
200. B. Delmaire, *Trois documents inédits sur la maladrerie d'Aire*. -

- SAM. Bull., XXII (1973-1974) 114-118.
201. B. Delmaire, *L'artillerie d'Aire au XVe siècle*. - SAM. Bull., XXII (1973-1974) 97-111.
202. E.N., *Nicolaas Du Jardin, kasteelheer van Anzegem. 1659*. - B., LXXIV (1973) 249-250.
203. A. V(iaene), *Blauw hardsteen van Arquennes*. - B., LXXIV (1973) 250-251.
In verband met de bouw van het Landhuis (huidig Gerechtshof) te Veurne.
204. J. Tanghe en W. Desimpelaere, *Brugge, structuurplan voor de binnenstad*. - Brugge, X nr. 39 (1974) 11-37. (Zelfde tekst in A+, nr. 1 (1973) 30-63).
205. A. Vanden Abeele, *Stadsvernieuwing van Brugge. La rénovation de Bruges*. - De woonstede door de eeuwen heen, nr. 19 (september 1973) 21-45.
206. M. Ryckaert, *De Oudeburg te Brugge*. - Album Albert Schoutet, Brugge, 1973, blz. 155-168.
207. J. Penninck, *Het godshuis «de Fontaine» te Brugge*. - Album Albert Schoutet, Brugge, 1973, blz. 133-153.
208. J. Rotsaert, *Altaarmetamorphose*. - BO., XIV (1974) 12-21, ill. De altaren van Sint-Jacobskerk te Brugge.
209. W.M. Newman, *Les seigneurs de Nesle en Picardie (XIIe-XIIIe siècle). Leurs chartes et leur histoire*. Paris (1971), 2 vol. 358 et 429 p. (Bibliothèque de la Société d'Histoire du Droit des Pays flamands, picards et wallons, XXVII).
Gegevens over de burggraven van Brugge uit die familie.
210. A.K. Mc Hardy, *John Wycliffe's Mission to Bruges: a Financial Footnote*. - The Journal of Theological Studies, n.s. XXIV (1973) 521-522.
John W. werd naar Brugge gezonden in de zomer 1374 als lid van het gezantschap van John Gilbert, bisschop van Bangor.
211. J. Geldhof, *In het sterfhuis van Jan van Biervliet, kapelaan en proventier in St.-Juliaans. Brugge 1400*. - B., LXXV (1974) 53-56.
212. C.B., *De stadsbeul van Brugge als gastbeul. 1570*. - B., LXXIV (1973) 233.
213. A. V(iaene), *Henry Parker, negende baron Morley, in ballingschap. Brugge 1570-1577*. - B., LXXIV (1973) 211-212.
214. A. Viacne, *Het «Concert Bourgeois» in Brugge*. - Album Albert Schoutet, Brugge, 1973, blz. 211-220.
215. H. Willaert, *25 jaar Veremanskoor te Brugge*. - Ons Erfdeel, XVII (1974) 290-291.
216. Ch. Rauch, *Douai, études de civilisation et d'histoire de l'art dans le Nord de la France*. Douai, Les amis de Douai, 1974, 25 blz. + ill.
217. G. Vandepitte, *Uit de leggers van de O.-L.-Vrouwkapel te Dudzele*. - RPT., XV (1973) 153-157.
Reeks toponiemen uit de 16e eeuw.
218. G. Vandepitte, *Over de Westmolen — ook Grote Molen of Dorpsmolen — te Dudzele*. - RPT., XV (1973) 151-153.
219. G. Vandepitte, *Over de Oostmolen of Cleene Meulen te Dudzele*. - RPT., XV (1973) 149-151.

220. G. Vandepitte, *Oktrooi voor het bouwen van een Korenwindmolen te Dudzele anno 1658*. - RPT., XV (1973) 115-119.
221. L. Monbaliu, *Amaat Vyncke, onderpastoor te Dudzele*. - RPT., XV (1973) 144-148.
222. G. Vandepitte, *Adriaen van Nieuwmunster, peerdesmid op Eienbroeke, later op Dudzele*. - RPT., XV (1973) 128-143.
223. A. Lava, *Eggewaartskapelle - Zoutenaie gezegd in de volksmond «Askappell» viert op 30.6.74 «eeuwjeest van de kerk»*. - BK., XVI (1974) 49-52, ill.
Betreffende het kerkgebouw.
224. J. Roelandt, *Geluweld in het bisdom Doornik*. - B., LXXIV (1973), 290-292.
225. A. V(iaene), *Een kerker in het kasteel van Gistel. 1523*. - B., LXXIV (1973) 251.
226. A. Deschrevel, *Het Blauwhuis te Haringe*. - De IJzerbode (Roesbrugge), IV (1974) nr. 5 blz. 1-2, ill.; nr. 6 blz. 1-2, ill.
In bezit van de Heren van Gistel.
227. M. Coornaert, *De oorsprong van Heist*. - RPT., XV (1973) 77-80.
228. J. Larbouillat, *De zeevisserij te Heist*. - RPT., XV (1973) 81-101, ill.
Van de middeleeuwen tot vandaag.
229. E. Vlietinck, *Een Heistse reder vertelt over de evolutie van de zeevisserij te Heist van 1870 tot 1970*. - RPT., XV (1973) 104-109.
230. M. Dekeyser, *Van Hollandse Babbelaars tot Heistse Babeluten*. - RPT., XV (1973) 102-103.
231. J. van Houtte, *Ieper door de eeuwen heen*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, IX-XXI.
Een maatschappelijk-economische beschouwing.
232. O. Mus, *Rijkdom en armoede. Zeven eeuwen leven en werken te Ieper*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 1-27 + ill.
233. A. Verhulst, *De vroegste geschiedenis van het Sint-Maartenskapittel en het ontstaan van de stad Ieper*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 476-495, ill.
Ook in «Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent», Nieuwe Reeks, dl. XI (1957) 31-48.
234. J. Coomans, *La Collégiale de Saint Martin*. - Prisma van de Geschiedenis Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 104-116 + ill.
Ook in «Rapport sur l'Administration et la situation des affaires de la ville d'Ypres pendant l'année 1907, 170-184.
235. D. Masure, *Robrecht van Béthune en Ieper*. - IK., IX (1973) 74-102, ill.
Bevat tevens een genealogische tabel.
236. E. De Sagher, *Origine de la gilde des Archers de St.-Sébastien à Ypres (1383-1398)*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 420-440 + ill.
Ook in «Handelingen der Maatschappij van Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent» V (1902-1903) 115-140.
237. H. Pirenne, *Les dénombrements de la population d'Ypres au*

- XVe siècle (1412-1506) (*Contribution à la statistique sociale du moyen âge*). - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 359-390.
 Ook in «Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte», I (1903) 1-32.
238. A. Caenepeel, *Ieper 1914. Een inleiding tot de vier rampzaligste jaren van zijn geschiedenis*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 75-103 + ill., 4 situatieplannen.
239. G. Topham Forrest, *The rebuilding of Ypres*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 304-314 + ill.
 Ook in «Journal of the Royal Institute of British Architects», 3d series, vol. XXXXI, n° 3, blz. 61-72.
240. O. Vanneste, *De economische evolutie te Ieper na de 2e wereldoorlog*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 441-464 + ill.
241. J. Roelandt, *Onveilige wegen in de streek van Ieper, 1669*. - B., LXXIV (1973) 279-280.
242. J. Bourgeois, *Izegem, honderd vijftig jaar geleden*. - TM., XIII nr. 2 (1973) 3-14.
243. R. Bekaert, *De boerenkrijg te Izegem, 1798-1973*. - TM., XIII nr. 3 (1974) 26-39, ill.
244. A. Vandromme, *Voorontwerp van onze huidige dekanale St-Tillokerk*. - TM., XIII nr. 3 (1974) 23-25, ill.
245. J. Bourgeois, *De Nieuwstraat 1826-1827*. - TM., XIII nr. 2 (1973) 15-19, ill.
246. J. Bourgeois, *Wijngaardstraat 1825-1826*. - TM., XIII nr. 3 (1974) 40-44, ill.
247. R. Bekaert, *De St.-Crispijngilde te Izegem van 1882 tot 1913*. - TM., XIII nr. 2 (1973) 21-45, ill.
248. H. Willaert, *Vlaamse Kunstenaars actief te Izegem: Peter Benoit*. - TM., XIII nr. 3 (1974) 3-22, ill.
249. R. Verholle, *Z.E.H. directeur Etienne Louwaeghe*. - TM., XIII, nr. 3 (1974) 45-50 en 53-56, ill.
250. B. Bijmens, *Het Koksijde van weleer*. - BK., XV (1973) 58-96.
 Disrekeningen, tweede helft XVIIIe eeuw.
251. B. Bijmens, *Wetenswaardigheden betreffende de Koksijdse Geestelijkheid*. - BK., XVI (1974) 11-12.
 Aan de hand van oude bidprentjes biografische gegevens over zes geestelijken.
252. B. Bijmens, *De Koksijdse landbouwers uit de tweede helft der XVIIIe eeuw*. - BK., XVI (1974) 35-36.
253. J. Van Buggenhout, *Het Uithof «De Hemme» II*. - BK., XVI (1974) 13-16.
 Oud bezit van de Duinenabdij van Koksijde te Ramps-kapelle.
254. A. Viaene, *Oud-Kortrijk: Beeld van een afbraak*. - LG., XVI (1974) 100-101.
255. P. Debrabandere, *Het Trapke gesloopt*. - LG., XVI (1974) 101-102.
- Te Kortrijk.
256. J. De Cuyper, *De oudste volledige rekening van het Kortrijks Begijnhof. 1393*. - Album Albert Schoutteet, Brugge, 1973, blz. 37-47.

257. J. De Cuyper, *De verplichtingen van «clocman» Jan Ratele, kloklouder van de kapittelkerk van Kortrijk in 1431 (n.s.)* - LG., XVI (1974) 233-236.
258. A. Van Lerberghe & F. Louvaert, *Geschiedkundig overzicht van de aloude gilde van de edele ridder Sint Joris te Kortrijk - Esquisse historique de l'ancienne gilde du noble chevalier Saint Georges à Courtrai*. Kortrijk, 1972, in-8°, 305 p.
259. R. Goethals, *La Congrégation des Dames et Demoiselles à Courtrai*. - GOK. Hand., XXXIX (1972) 154-161.
260. M. Nuytens, *Het «Comité flamand de France» in Kortrijk*. - LG., XVI (1974) 108-113.
261. J.J. Mattelaer, *Ook in Kortrijk was de Heelmeester eertijds Kollega van de Beul bij Terechttellingen*. - LG., XV (1973) 338-340.
262. P. Debrabandere, *Het beginhofjaar in Kortrijk*. - LG., XVI (1974) 105-108.
263. E. Van Hoonacker, *Kortrijks aardewerk in de 19de en de 20ste eeuw*. - LG., XVI (1974) 3-23.
264. A. Dewitte, *Lastenboek voor het tweemansorgel van de Blasiuskerk te Krombeke 1789*. - B., LXXV (1974) 46-49.
265. M. Boussauw, *Bronnen voor familiekunde, Bevolking Lichtervelde 1693*. - VS., X (1974) 193-197.
266. A. Derville, *Le problème des origines de Lille*. - Economies et Sociétés au Moyen Age. Mélanges offerts à Edouard Perroy, Paris (1973) 64-78.
267. A. Vervenne & A. Dhont, *Geschiedenis van Loppem*. Loppem, 1974, 176 blz. III.
268. L. Decroix, *Andere tijden andere zeden*. - LG., XV (1973) 336-338.
- Betreffende de veroordeling te Meulebeke in 1662, voor overspel, van Pieter Kindt.
269. C.B., *Veldelingen in het Vlaamse Middelburg 1780*. - B., LXXV (1974) 49.
270. C. Selosse, *La site Saint-Achaire à Mouscron. Va-t-on supprimer un des plus beaux coins de notre région ?* - GOK. Hand., XXXIX (1972) 162-165.
271. J. Geldhof (ed.), *Het handboek van P.J. Vandendorpe, pastoor van Nieuwkerke (° 1730 - † 1806)*. Brugge, Genootschap voor Geschiedenis, 210 blz. + ill.
272. J. Beun, *De liberale partij in Nieuwpoort (1830-1848)*. - BK., XVI (1974) 44-47.
273. E.N., *Lijndraaier te Nieuwpoort. 1554*. - B., LXXIV (1973) 212.
274. J. Beun, *Viering te Nieuwpoort van honderd jaar Belgische onafhankelijkheid*. - BK., XVI (1974) 69-70.
275. L. Van Acker, *De schuttersgilden van Noordschote en Zuidschote*. - B., LXXIV (1973) 277-278.
276. R. De Keyser, *De Molen van «Ter Panne» en de molenaars sedert circa 1775*. - RPT., XV (1973) 120-127, 159, ill.
277. R. Lanszweert, *Het Hof van «Nevele» en het Hof «ten Broucke» te Oostvleteren*. - De IJzerbode (Roesbrugge), IV (1974) nr. 7-8, blz. 3, ill.
278. R.A.B., *De Buurtspoorweg te Roesbrugge*. - De IJzerbode (Roesbrugge) III (1973) nr. 3 blz. 1, ill.; nr. 4 blz. 1-2, ill.

279. J. Huyghebaert, F. Callewaert, P. Dejonghe, *Geschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouweparochie Roeselare, 1873-1973*. Roeselare, 1974, 312 blz. Illustraties.
280. A. De Weerdt, *Het Koninklijk Zangkoor De Mandelgalm, rijpe vrucht van De Sint-Amandsbloem, 1897-1972*. Roeselare, 1972, in-8°, 300 blz., ill.
Rec. J. Huyghebaert in R. V (1973), 190-191.
281. A. Deweerdt, *Het Vlaams-cultureel aspect van de Roeselaarse Jongelingenkring. Eerste drie decennia. (1847-1877)*. - R., V (1973) 126-163.
282. J. Delbaere, *De laatste windmolens op Rumbeke gebouwd in 1880*. - GOK. Hand., XXXIX (1972) 97-100.
283. J. Delbaere, *De Noodloosmolen of Kindjesmolen aan de Oekensestraat te Rumbeke*. - GOK. Hand., XXXIX (1972) 101-108.
284. J. Delbaere, *De Steelandtmolen, een leenmolen te Rumbeke aan de Izegemsestraat*. - GOK. Hand., XXXIX (1972) 109-128.
285. B. Duflos, *Saméon, terre d'abbaye*. Saméon, chez l'auteur, 29,7 cm. 134 blz.
286. G. Coolen, *Le moulin de Serques (Pas-de-Calais)*. - SAM. Bull., XXII (1973-1974) 33-41.
287. G. Coolen, *Saint Omer et saint Bertin*. - SAM. Bull., XXII (1973-1974) 1-24.
288. A. Schouteet, *Tien jaar criminaliteit op de gemeente St.-Andries. 1830-1840*. - BO., XIII (1973) 90-96.
289. L. Dewulf-Heus, *De bevolking van 1815 te Snellegem*. - BO., XIV (1974) 22-38.
Tekstuitgave met klapper op de familienamen.
290. C.B., *De graanmaten van Deinze en van Tielt. 1674*. - B., LXXIV (1973) 289.
291. R. Haelewyn en F.R. Boschvogel, *Close-ups langs de Houtland-route*. - Het Houtland, jaarboek 1973, 24 blz. (ongepagineerd).
292. R. Haelewyn, *Arthur Naeyaert in 1914-'18*. - Het Houtland, jaarboek 1973, 38 blz. (ongepagineerd).
Verhaal over zijn belevenissen in 1914-'18, door Naeyaert mondeling gedaan aan R. Haelewyn.
293. A. Ryserhove & J. Vandeveire, *Oud Ursel*. - AM., XXIV (1973) 244-305.
294. A. V(iaene), *Parochie Varsenare in 1455*. - B., LXXV (1974) 57-58.
295. P. Vandewalle, *Belastingbetalers te Voormezele in 1636*. - VS., X (1974) 218-220.
296. W. Desodt, *Voormezeelse geschiedenis*. - IK., IX (1973) 189-191, ill.
Wapen de Joiny de Pamele - Lotharingenkruis op stuk lood (17e-18e eeuw).
297. D. Verstraete, *Een polderhoeve in het begin van de 16de eeuw*. - OH., 28 (1974) 43-44.
Hoeve in 1504 door de Brugse Kartuziers gebouwd te Waterland-Oudeman.
298. A. Goussey, *De Keizerskapel te Watou*. - BK., XVI (1974) 1-3, ill.

- Vermoedelijk gebouwd omstreeks 1500 en vernield in de oorlogsdagen van 1940. Het oorspronkelijke Lievevrouwbeeld is bewaard.
299. E. Lepeer, *Vin Dune an de Zee*. Wenduine, Gemeentebestuur, 1974, in-8°, 325 blz. + ill.
300. J. Roelandt, *De Wervikse heerlijkheid Oosthove. Volgens de-nombrementen van 1481, 1562 en 1606*. - GOK. Hand., XXXIX (1972) 3-92.
301. R. Moelaert, *Wessegem en zijn heren*. - AM., XXIV (1973) 206-238.
De heren van Wessegem en Ursel, van de XIVde tot de XVIIIde eeuw.
302. E.N., *In de eikebossen van Wijnendale. 1701*. - B., LXXIV (1973) 246.
303. J. Vlamynck, *De Sint-Andrieskerk van Woumen vóór 1914*. - BK., XVI (1974) 25-35, ill.
304. J. Vlamynck, *De heropbouw van de kerk van Woumen in de 17^e eeuw*. - B., LXXV (1974) 15-22.
305. J.P. Felix en A. Deschrevel, *Het orgel in de St.-Laurentiuskerk te Zedelgem*. - Het Houtland, Jaarboek 1973, 5 blz. (onpagineerd).
306. J. Pollet, *Uit de kerkrekeningen van Zillebeke (1620-1686)*. - IK., IX (1973) 161-169.
Aangaande kerkgebouw en inboedel.

III. BIJZONDERE GESCHIEDENIS

1. Recht en Instellingen.

307. W. Prevenier, *De laat-middeleeuwse vorstelijke kanselarijen als exponenten van een modern of archaisch staatsapparaat*. - TG., 87 (1974) 202-210.
308. J.M. Cauchies, *Le Grand Conseil des ducs de Bourgogne, le Parlement de Malines et les «terres de débat» (Lessines-Flobecq) à propos de publications récentes*. - Cercle royal d'histoire et d'archéologie d'Ath, n° 40 (juillet 1974) 346-348.
309. A. Viaene, *De bedevaart naar Sint-Claude (Jura). Een curiosum uit de Vlaams-Bourgondische periode*. - B., LXXIV (1973) 221-225.
310. S. Grunzinski, *Changement et continuité dans deux seigneuries des Pays-Bas méridionaux: l'abbaye d'Anchin et la baronnie de Cysoing (fin du XVe s. - début du XVIIe s.)*. - RN., LV (1973) 305-314.
311. E. Warlop, *De baljuws van Brugge tot 1300*. - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 221-234.
312. J. Monballyu, *De rechten en bevoegdheden van de Kortrijkse hoogbaljuw*. - LG., XVI (1974) 209-220.
313. J. Monballyu, *De gerechtelijke bevoegdheid van de Kortrijkse schepenen over hun poorters (1540-1600)*. - LG., XV (1973) 283-305.

2. Economische en Sociale Geschiedenis.

314. C. Verlinden, E. Scholliers, e.a., *Dokumenten voor de geschiedenis van Prijzen en Lonen in Vlaanderen en Brabant, deel IV (XIIIe-XIXe eeuw)*. Brugge, 1973, XXX + 420 blz. (Rijksuniversiteit te Gent, Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte 156).
315. H. Van Werveke, *Westeuropese muntstelsels in de tweede helft van de veertiende eeuw*. Aantekening bij R. Degryse, de Vlaamse Westvaart en de Engelse represailles omstreeks 1378. - GOG. Hand., XXVII (1973) 243-247.
316. J. Schietekat, *Kort algemeen overzicht over maten, gewichten en munten op het einde van het Oud Regime*. (18e eeuw). - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, LXXVII (1974) 73-85.
317. H. Neveux, *Les grains du Cambrésis (fin du XIVe - début du XVIIe s.)*. Vie et déclin d'une structure économique. Lille, service de reproduction des thèses, 1974, 872 p.
318. L. Stockman, *Moergronden en turfuitbating in de Ambachten Maldegem en Aardenburg en in de Keure van Eeklo*. - AM., XXIV (1973) 73-88.
319. L. Vanheule, *Oktrooibrieven en andere documenten in betrek met de windmolens binnen de provincie West-Vlaanderen*. II. - BK., XVI (1974) 53-61.
Gaande van 1774 tot 1794 inbegrepen. De eerste bijdrage verscheen in BK., XIV (1972) 85-93.
320. A. Viaene, *Bijenteelt in de Leiegouw en Meetjesland in de Oostenrijkse tijd, 1725-1750*. - B., LXXIV (1973) 283-286.
321. J. Huyghebaert, *Arrondissementskommissaris Constant Vanden Berghe (Roeselare-Tielt) en zijn aktie ten bate van de landbouw*. - R., V (1973) 114-125.
322. H. Pirenne, *Draps d'Ypres à Novgorod au commencement du XIIe siècle*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 356-358.
Ook in «Revue Belge de Philologie et d'Histoire», IX (1930) 563-567.
323. H. Van Werveke, *De omvang van de Ieperse lakenproductie in de veertiende eeuw*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 496-520 + ill.
Ook in «Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België», Klasse der Letteren, IX (1947), n° 2.
324. J. Demey, *De «mislukte» aanpassingen van de nieuwe draperie, de saaijverheid en de lichte draperie te Ieper (van de XVIe eeuw tot de Franse Revolutie)*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 171-187.
Ook in «Tijdschrift voor Geschiedenis», LXIII (1950) 222-235.
325. W. Prevenier, *Les perturbations dans les relations commerciales anglo-flamandes entre 1379 et 1409: causes de désaccord et raisons d'une réconciliation*. - Economies et Sociétés au Moyen Age. Mélanges offerts à Edouard Perroy, Paris (1973) 477-497.

326. R. Degryse, *De Vlaamse Westvaart en de Engelse represailles omstreeks 1378*. - GOG. Hand., XXVII (1973) 193-239.
327. O. Mus, *Het aandeel van de Ieperlingen in de Engelse wol-export, 1280-1330*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 332-355 + ill.
Ook in «Economische Geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek». Handelingen van het Colloquium te Brussel, 17-19 nov. 1971 (Brussel, 1972), blz. 233-259.
328. O. Mus, *Wouter Ameyde, een Brugse waard-makelaar op het einde van de 15de eeuw*. - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 117-132.
329. O. Mus, *Robrecht van Béthune de Leeuw van Vlaanderen. De economische aspecten van de verhouding tussen Ieper en de graaf van Vlaanderen*. - IK., IX (1973) 103-115.
330. J. Demey, *De Vlaamse ondernemer in de Middeleeuwse nijverheid. De Ieperse drapiers en «upsetters» op het einde van de XIIIe en in de XIVe eeuw*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 143-156.
Ook in «Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden», IV (1949) 1-15.
331. J. Demey, *Proeve tot raming van de bevolking en de weefgetouwen te Ieper van de XIIIe tot de XVIIe eeuw*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 157-170.
Ook in «Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis», XXVIII (1950) 1031-1048.
332. H. Leloux, *Kirche und Caritas im Leben der Genossenschaft des deutschen Kaufmanns zu Brügge*. - Hansische Geschichtsblätter, XCI (1973) 34-45.
333. M. Pineau, *Les lettres de rémission lilloises (fin du XVe, début du XVIe siècle): une source pour l'étude de la criminalité et des mentalités ?* - RN., LV (1973) 231-239.
334. L. Van Buyten, *Privé-financiële structuren en methodologische problemen*. - BMGN., 89 (1974) 81-95.
335. W. Blockmans, C. Pauwelyn, L. Wynant, *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel III. Tabellen en register van Persoonsnamen*. Heule, 1973, 289 blz. (Standen en Landen, LXIII).
336. C. Wyffels, *Kanitekening bij de Brugse «Moerlemaye»*. 1280-1281. - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 253-258.
337. G. Doudelez, *La Révolution Communale de 1280 à Ypres*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 188-294.
Ook in «Revue des Questions Historiques», 1938, nr. 2, blz. 58-78, nrs. 3-4, blz. 3-25; 1939, nr. 1, blz. 21-70.
338. S. Fecheyr, *Het Stadspatriciaat te Ieper in de 13e eeuw*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 295-303.
Ook in «Jaarboek van het XXXVIe Congres van de Federatie van de kringen voor Geschiedenis en Oudheidkunde van België te Gent», II, Handelingen [1956] 197-204.
339. J. Sabbe, *Heinric Braderic, een Brugse «homo novus» uit de*

- 14de eeuw. - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 169-175.
340. J. Mertens, *De beschuldigingen tegen Pieter Huerel opstandig Brugs Hostelier*. - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 111-116.
341. A. Viaene, *Testament van Adriana van Stavele, burggravin van Veurne, 1525*. - B., LXXIV (1973) 341-344.
342. A. V(iaene), *Middeleeuws hospitaalwezen te Brugge*. - B., LXXIV (1973) 367.
343. G.A.C. Van Vooren, *De armenzorg voor de katholieken in het Middelburgse Missiegebied gedurende de 18e eeuw*. - AM., XXIV (1973) 5-72.
344. P. Soetaert, *De oude pandhuizen in Brugge*. - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 187-196.
345. J. Marechal, *Een lommerdhouder uit de adelstand te Brugge in de XVIIe eeuw*. - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 101-109.
346. J. Heers, *Les métiers et les fêtes «médiévales» en France du Nord et en Angleterre*. - RN., LV (1973) 193-206.
347. A. V(iaene), *Steengilden in Frans-Vlaanderen*. - B., LXXIV (1973) 310-311.
348. M. Ryckaert, *De huisweverij te Zomergem*. - AM., XXIV (1973) 146-205.
- Van vroege middeleeuwen tot 20e eeuw.
349. L. Schepens, *Les livres de dettes d'un boulanger campagnard, 1880-1891*. - BTNG., IV (1973) 331-342.
350. A. V(iaene), *Kortrijk-Roubaix in het konvooi van de grensarbeiders 1905*. - B., LXXV (1974) 43-45.
351. A. Van Geertsom, *De hoofdcijnsboeken van de St.-Baafsabdij te Gent. III. (1560-1796). Appendices (Temse)*. - Annales van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, LXXVII (1974) 41-72.
352. F.A. Comer, *Geschiedkundig overzicht van de cholera in België*. - WT., XXXIII (1974) 65-84.

3. Geschiedenis der Wetenschappen en Letteren.

353. *Album Antoine De Smet*. Brussel, Nationaal Centrum voor de geschiedenis van de Wetenschappen, 1974.
354. A. Dewitte, *Het humanisme te Brugge. Een overtrokken begrip?* - HKZNM., XXVII (1973) 5-26.
355. G.G. Meersseman, *La raccolta dell' umanista fiammingo Giovanni de Veris «De arte epistolandi»*. - Italia medioevale e umanistica, XV (1972) 215-281.
- Jan van den Veren, vriend van Rafaël Marcatelli, abt van Oudenburg, werd in 1463-1464 schoolmeester in deze stad.
356. J. Kluyskens, *Een bijdrage tot de benadering van een zelfde optiek: Erasmus en Lipsius over christendom en verdraagzaamheid*. - HKZNM., XXVII (1973) 181-206.
357. A. Dewitte, *De Geneeskunde te Brugge in de Middeleeuwen*. Sint-Andries, 1974, 80 blz. + ill.
358. L. Elaut, *Een medisch toertje in de briefwisseling van F.A. Snellaert*. - HKZNM., XXVII (1973) 27-55.

359. J. Van Varick, *Was de dichter van de Roelandssage een Torhoutnaar ?* - Het Houtland, jaarboek 1973, 10 blz. (ongepagineerd).
De dichter van de Dietse Roeland zou Turolodus, klerk in het monasterium Turhold zijn.
360. M. Gysseling, *Chronologie en topografie van de Reinaert*. - N., IV (1972) 209-220.
361. R.B.C. Huyens, *Baudouin le jeune et sa traduction latine de la branche flamande du «Roman de Renart»*. - Hommages à Marcel Renard, I, (Collection Latomus, 101), Brussel, 1968, 463-469.
362. H. Beckers, *Madelgijs. Een late uitloper der Middelnederlandse beldenepiek. Naar aanleiding van pas ontdekte handschriftfragmenten*. - WT., XXXII (1973) 233-254.
Vermoedelijk van Westvlaamse oorsprong.
363. St. G. Axters, *Toenemende belangstelling voor de zalige Jan van Ruusbroec onder Franse lezers*. - VMKA. (1973) 65-84.
364. W.L. Braekman, *Het Keulse fragment van een middelnederlandse «Herbarijs»*. - VMKA. (1973) 38-64.
365. A. Doubel, *De Rederijkers*. - Het Gebied van Staden, IV (1974) 73-88.
De rederijderskamer van Staden werd in 1549 onder de benaming «De Onnozele van Staden» erkend.
366. A. V(iaene), *De Roeselaarse rederijker Robert Lawet. Zijn Judithspel van 1577*. - B., LXXIV (1973) 310.
367. L. Bakelants, *Un poète inédit du XVIe siècle: Gislain Buldeel d'Ypres*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 28-59 + ill.
368. A. Dewitte, *Bonaventura Vulcanius' literaire ambities, of literatuur en humanisme in de 16e eeuw*. - Haec Olim, XXIII (1973) 86-95.
369. A. Dewitte, *Bonaventura Vulcanius en Philips Marnix van Sint-Aldegonde 1577-1606*. - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 57-74.
370. C. Tindemans, *Mens, gemeenschap en maatschappij in de Toneelletterkunde van Zuid-Nederland 1815-1914. Een systematische analyse van de thematiek van het realistisch-burgerlijke drama*. Gent, Kon. Vlaamse Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1973, VI + 417 blz. (Verhandelingen, 6e reeks, nr. 104).
371. K. De Lille, *Het Kortrijkse bidprentje van Hendrik Conscience*. - IK., IX (1973) 140-141.
372. A. Deprez, *Kroniek van Dr. F.A. Snellaert, 1809-1872*. Brugge, 1972, 184 blz. Ill.
373. F. Litmaath, *F.A. Snellaert, 100 jaar geleden gestorven*. - Ons Erfdeel, XV, nr. 3 (1972) 142-145.
374. L. Schepens, *Guido Gezelle en de verkiezingen in Brugge*. - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 177-186.
375. J. Huyghebaert, *Gezelle en «de Vlaemsche jeugd» (Roeselare)*. - B., LXXV (1974) 42.
376. M. Dewulf, *Guido Gezelle en Hugo Verriest te Sint-Niklaas op bezoek bij dichter Alfons Janssens en folkloriste Vrouw Weyn*. - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, LXXVII (1974) 128-133.

377. J. Boets, *Gezelle, de «flamingant»*. - Spiegel der Letteren, XIII (1970-71) 174-188.
378. *Drie Verschaeve-herdenkingen te Alveringem, 1969-1973*. Alveringem, 1973, 45 blz. Ill.
379. J.L. De Meester, *De overlijdensakte van Cyriel Verschaeve*. - WT., XXXIII (1974) 97-102.
380. R. Vanlandschoot, *Cyriel Verschaeve en de Société Littéraire (van het Tieltsse college), Verslagboek 1893-1906*. - Halleto-
rentje, XXI (1974) 23-37.
381. *Gedenkboek Willem Putman. Waregem 1900 - Brugge 1954*. - LG., XVI (1974) 133-190.
382. A. Demedts, *De literaire betekenis van Willem Putman*. - LG., XVI (1974) 135-139.
383. W. Denys, *Herinneringen aan Willem Putman*. - LG., XVI (1974) 151-159.
384. F. Germonprez, *Een interview met Willem Putman in 1950*. - LG., XVI (1974) 141-148.
385. J. Geldhof, *Floris Putman*. - LG., XVI (1974) 185-187.
386. G. Walschap, *Floris Putman*. - LG., XVI (1974) 189-190.
387. F. Van den Hende, *Palmer Putman en Waregem*. - LG., XVI (1974) 173-178.

4. Geschiedenis van het Onderwijs.

388. A. Delmasure, *L'enseignement primaire du XVIIe s. dans la «partie française du diocèse de Tournai»*. - RN., LV (1973) 93-98.
389. E.N., *Paasfeest in het Lyceum te Brugge, 1812*. - B., LXXIV (1973) 330.
390. J. Geldhof, *Westvlaamse kantscholen in de zestiger jaren*. - B., LXXIV (1973) 355-356.
391. M. Hanson, *De bisschoppelijke kolleges in West-Vlaanderen beroerd door de eerste spellingstrijd na 1830*. - B., LXXV (1974) 23-30.
392. J. Huyghebaert, *Het moedertaal-handboek van het Roeselaars Klein-Seminarie in 1814*. - B., LXXIV (1973) 231-233.
393. J. Huyghebaert, *De «Pieter Verzeyl»-reeks van Jan-Baptist Decorte, 1837-1852*. - B., LXXIV (1973) 354-355.
394. J. De Muelenaere, *Zouaven Oud-leerlingen*. - Haec Olim, XXIII (1973) 101-114.
395. *Liber Amicorum van het St.-Jan Berchmansinstituut te Avelgem, 1872-1972*. - Bijdragen tot de geschiedenis van dit Instituut en van de Scheldeburcht vanaf de 12de eeuw tot 1873 door J. Colpaert, J. Puissant en J. Kindts. - Vlaams en Picardisch; wederzijdse verhoudingen tussen twee taalgebieden, door A. Descamps. - Avelgemse persoonsnamen in de 13de eeuw, door J. Luyssaert. Avelgem, 1973, 344 blz.
396. N. Delagrange, *Lyceum O.-L.-Vrouw-van-Vlaanderen vijftig jaar, 1924-1974*. Kortrijk, 1974, 32 blz.
397. N. Huyghebaert, *Dom Théodore Nève et la fondation de l'école abbatiale de Saint-André*. - Le Trait d'Union, tijdschrift der oudleerlingen, nr. 107 (september 1973) 48 blz. Ill.

5. Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde.

398. J. Lestocquoy, *L'art de l'Artois, Etudes sur la tapisserie, la sculpture, l'orfèvrerie, la peinture*. Arras, Mémoires de la Commission des Monuments historiques du Pas-de-Calais, 1973, 162 blz. Ill.
399. G. Gyselen, *Vlaamse en Hollandse oude kunst vóór 1700 in Kortrijks privé-bezit*. - Ons Erfdeel, XVII (1974) 275-277.
400. L. Schepens, *Als de Overheid zorgt voor monumenten. Van de Koninklijke Kerk te Laken naar de Westvlaamse Sjuwer*. - B., LXXIV (1973) 205-211.
401. V. Vermeersch, *Brugges Kunstbezit II*. Brugge, 1973, 250 blz. + ill.
402. D. Ryelandt (Baron), *Le patrimoine de nos églises*. - Bulletin de l'Association de la Noblesse du Royaume de Belgique, nr. 118 (1974) 100-102.
403. K. Wittevrongel, *Het Brugs Belfort na de recente restauratie in zijn oude glorie hersteld*. - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 235-251.
404. F. Machelart, *L'ancienne église des Jésuites de Cambrai*. Cambrai, Musée diocésain, 1973, 95 blz. + ill. (ronéo) (en vente chez l'auteur, 21, rue du Grand séminaire, Cambrai).
405. H. Hoste, *L'Architecture domestique à Ypres. Les anciennes Façades*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 315-331, ill.
Ook in «Annales de la Société d'Emulation de Bruges», LIX (1909) 5-17.
406. *Monumentenzorg in het Kortrijkse*. - LG., XVI (1974) 95-96.
407. L. Devliegheer, *Pleidooi voor de oude stad*. - LG., XVI (1974) 97-100.
408. P. Debrabandere, *Kortrijkse gevels van de XVIde eeuw tot het Empire*. Kortrijk, 1973, 172 blz. + ill. (Verhandelingen uitgegeven door De Leiegouw IV).
409. F. De Vleeschouwer, *Het Kortrijks begijnhof in de kunst*. - LG., XV (1973) 307-328; XVI (1974) 33-46.
410. M.A. Wallaert De Saint-Phalle, *L'église des Carmes déchaussés de Lille aux XVIIe et XVIIIe siècles*. - RN., LV (1973) 145-156.
411. M. Bekaert, *Josse de Corte, sculpteur Yprois, 1627-1679*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 60-74.
«Uitgegeven in de reeks Nos Artistes à l'Etranger, Bruxelles-Paris, 1908».
412. L. Devliegheer, *Jean Bethune und das Kuppelmosaik im Dom zu Aachen*. - Beiträge zur rheinischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege, II (1974) 279-292 (Die Kunstdenkmäler des Rheinlandes, Beiheft 20).
413. B. Janssens de Bisthoven, *De relikwie van de H. Basilius de Grote*. - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 93-99.
414. A. Dewitte, *Vlaamse tapijtkunst in het Grand Palais*. - B., LXXIV (1973) 357-358.
415. E. Duverger, *Vlaamse wandtapijten in de Wawelburcht te Krakau*. - Ons Erfdeel, XVII (1974) 116-119.
416. J. Duverger & J. Versyp, *Brugs tapijtwerk in het Paleis van*

- het Brugse Vrije en het belang ervan voor de kennis van de Brugse Tapijtkunst.* - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 75-84.
417. A. Ampe, *Homoniemen van Jan en Margriet van Eyck.* - Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (1973) 189-192.
418. A. Ampe, *Aantekening bij de Doodstrijd op Jan van Eyck's Arnolfini-spiegel.* - Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (1973) 193-206.
419. A. Schouteet, *Dokumenten in verband met de Brugse schilders uit de XVIe eeuw.* XX. Olivier Bart. XXI. Cornelis de Coninc. - Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis, XL (1971) 81-93.
420. A. Schouteet, *Dokumenten in verband met de Brugse schilders uit de XVIe eeuw.* XXII. Joost vander Beke. - Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis, XLI (1972) 21-40.
421. P. Debrabandere, *De tekeningen «Naar het Leven» van Bruegel naar Savery.* - LG., XV (1973) 335-336.
422. P. van Ruymbeke, *Portrait au crayon d'Antoine de la Barre, seigneur de Muscron et grand-bailli de Courtrai.* - GOK., Hand., XXXIX (1972) 129-144.
423. A. Janssens de Bisthoven, *Brugse salonstukken met stadzichten (1796-1804) door Jan Beerblock.* - Album Albert Schouteet, Brugge, 1973, blz. 85-91.
424. W. Neite, *Der Kölner Dom als erstes Bauwerk der frühen deutschen Architekturphotographie.* - Kölner Domblatt, 36-37 (1973) 115-134.
O.m. over de Brugse fotograaf Jan-Frans Michiels.
425. Bonnie J. Blackburn, *Johannes Lupi and Lupus Hellinck: a double portrait.* - The musical quarterly, LIX, n° 4 (oktober 1973) 547-583.
Lupus Hellinck werd op 20 juni 1521 benoemd tot kapelmeester van de O.L.Vrouw-kerk te Brugge.
426. P. Andriessen, *Carel Hacquart (± 1640-1701). Een biografische bijdrage. Het Werk.* Brussel, Kon. Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, 1974, 259 blz. (Verhandelingen, jg. XXXVI, nr. 27).
Musicus; bracht jeugd door te Brugge; misschien afkomstig uit Brugge.
427. J. Maddens, *Arthur Vermeulen. Komponist, beiaardier en organist (1871-1938).* - LG., XVI (1974) 77-93.
428. A. Van Doorselaer en F. Verhaeghe, *Excavations at the XIVth century village of Roeselare (Sint-Margriete).* Brugge, 1974, 78 blz. + ill. (Dissertationes Archaeologicae Gandenses XV).
429. W.P. Dezutter, *De beschilderde grafkelder en grafzerk opgegraven op het St.-Annakerkhof te Brugge in 1880.* - B., LXXXIV (1973) 297-300.
430. Ph. Despriet, *Het oude stadhuis in Harelbeke gesloopt.* - LG., XVI (1974) 102-104.
431. Ph. Despriet, *Keramiek uit middeleeuws Kortrijk.* - LG., XVI (1974) 25-32.

6. Geschiedenis van de Pers.

432. E. Cockx-Indestege, *Bij de vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden*. - Ons erfdeel, XVI (1973) nr. 5, blz. 59-72.
433. A. Dewitte, *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden*. Koninklijke Bibliotheek Albert I. - B., LXXIV (1973) 293-296.
434. Th. Luyckx, *De ontwikkeling van de Vlaamse pers en haar houding tegenover de taalpolitiek van Willem I tijdens het Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)*. - HKZNM., XXVII (1973) 207-230.
435. P. Verheyden, *Over Ieperse boekdrukkers*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 465-475 + ill.
- Ook in «Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen», VII (1909) 37-39, 69-76.
436. A. Schouteet, *Jan van Hilten en andere onbekende Brugse drukkers uit de XVe en de eerste helft van de XVIe eeuw*. - De Gulden Passer, L (1972) 11-25.
437. K. van Elslande, *Een onbekende druk van «Den troost der armen»*. Brugge ca. 1754. - B., LXXIV (1973) 303.

7. Kerkgeschiedenis.

438. P. Briegleb - A. Laret-Kayser, *Documents relatifs au Grand Schisme VI. Suppliques de Benoît XIII*. Brussel-Rome, 1973. 835 + 312 blz. (Analecta Vaticano Belgica, vol. 26-27).
439. J. Art, *Socio-religieuze achtergronden van de twist tussen seculiere en reguliere clerus rond 1850*. - HIBR. Bull., XLIII (1973) 663-691.
440. J. Roegiers, *Quelques pièces égarées des archives de la Nonciature de Flandre*. - IHBR. Bull., XLIII (1973) 561-573.
441. L. Demoulin, *Autour de quelques secrétaires des nonces de Flandre au XVIIIe siècle, notamment Guiseppe Maria Adami de Bolsena (1700-1761)*. - IHBR. Bull., XLIII (1973) 575-594.
442. L. Demoulin, *La mission de Vienne et les séjours en Rhénanie et à Paris de Guiseppe Spinelli, ou comment on devient inter-nonce de Flandre (1720-1721)*. - IHBR. Bull., XLIII (1973) 595-645.
443. Fr. Jacques, *Le diocèse de Tournai (1690-1728) et ses divisions archidiaconales et décanales de 1331 à 1789*, Bruxelles, Commission royale d'histoire, 1973, in-4°, 127 blz. + kaart.
444. P. Declerck, *Johannes-Baptista De Smet, bisschop van Ieper (1721-31) en Gent (1732-41)*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 117-142 + ill.
- Ook in «Collationes Brugenses et Gandavenses», XV (1969) 221-251.
445. L. Preneel, *Karel-Alexander van Arberg, XVIIIe bisschop van Ieper (1786-1802). Zijn ontslagneming en de opheffing van het bisdom*. - Prisma van de Geschiedenis van Ieper, Ieper (Stadsbestuur) 1974, 391-419 + ill.
- Ook in «Standen en Landen», XLIV (Brussel, 1968) 107-144.
446. R. Berger, *Dignitaires et chanoines du chapitre Saint-Pierre d'Aire*. - SAM. Bull., XXII (1973-1974) 42-58.

447. J.-M. Duvosquel, *Fragments d'un compte de la cathédrale de Tournai (1455) à la Bibliothèque Vaticane*. - IHBR. Bull., XLIII (1973) 377-399.
Betreft o.a. goederen van het Kapittel van Doornik in Vlaanderen gelegen.
448. P. Rogghé, *Gent in de XIVe en de XVe eeuw. De Geestelijkheid en haar tijd*. - AM., XXIV (1973) 102-145.
Zie ook Boekenschouw Hand. Em., CVII (1970) 347 nr. 456.
449. J. Roegiers, *De oprichting en de beginjaren van het bisschoppelijk Seminarie te Gent (1569-1623)*. - GOG. Hand., XXVII (1973) 3-192.
450. M. Backhouse, *Dokumenten betreffende de godsdienststroevelen in het Westkwartier: Jan Camerlynck en tien zijner gezellen voor de Ieperse vierschaar (1568-1569)*. - KCG. Hand., 138 (1972) 79-381.
451. A.T. Van Biervliet, *Stevenisme te Gits, Passendale, Roeselare en omgeving*. - R., V (1973) 164-185.
452. A.T. Van Biervliet, *Lodewijk Glorieux en het Stevenisme in Kortrijk*. - LG., XVI (1974) 47-69.
453. William A. Volk, CPP.S., *The precious Blood in the Liturgy*. - Il Sangue della Redenzione, Rivista trimestrale di Missionari del Prez. mo Sangue, LIX (1973) 293-316, (wordt voortgezet).
Handelt o.a. over de H. Bloed-relikwie van Brugge.
454. Coincy-Saint Palais, *Le Saint Graal et le précieux Sang*. Chez l'auteur: Rue de Marignan, 16, Paris, 8e, 1972, 260 p.
Om reden van ontelbare onnauwkeurigheden en ver-gissingen is dit werk historisch niet betrouwbaar.
B.J.d.B.
455. M. Debrouwere, *Brieven over Leonard-Lodewijk De Bo. Beveren, 1969-1971*, 196 gestencilde blz. - Als bijlage verschenen Maandelijks Kontaktblad voor Beveren-Leie en zijn missionarissen, V (1969) - VII (1971) 2.
456. L. Monbalieu, *Amaat Vynckes zoeavenbrieven (1867-1869)*. - R., V (1973) 6-113 + ill.
457. *Abbayes de Belgique*. Brussel. Guide groupe Clio 70 (sous la direction de A. D'Haenens), 1973, 487 blz.
458. N. Huyghebaert, *Le moine face au monde du XIXe siècle*. - RB., 83 (1973) 258-277.
459. R. Aubert, *La restauration monastique dans l'Europe occidentale du XIXe siècle*. - RB., 83 (1973) 9-32.
460. N. Huyghebaert, *Abdijen in West-Vlaanderen*. - B., LXXIV (1973) 194-201.
461. M. Rouche, *La dotation foncière de Corbie (657-661)*. - RN., LV (1973) 219-226.
462. Fr. Dolbeau, *Le légendier de l'abbaye cistercienne de Clairmarais*. - AB., XCI (1973) 272-286.
463. J. Crab e.a., *De glans van Prémontré. Oude kunst uit Witheren der Lage Landen. Tentoonstellingscatalogus Abdij van Park-Heverlee, 15 september - 11 november 1973*. [Heverlee 1973].
In 8e, 384 blz. + ill.
Uit de vroegere circarie Vlaanderen zijn de voormalige abdijen van Drongen en Veurne in de tentoonstelling opgenomen.

464. A. Deschrevel, *De Proostdij «Beauregard» aan de Waaienburg*. - De IJzerbode (Roesbrugge), III (1973) nr. 5, blz. 1-2, ill.
Norbertijnenstichting vanuit Terwaan te Proven (13e-18e eeuw).
465. L.[audator] T.[emporis] A.[cti] (A. Houvenaghel), *Het Klooster van Eversam 1091-1794. Likwidatie van de Eversam-abdij*. - De IJzerbode (Roesbrugge), IV (1974) nr. 4 blz. 4-5; nr. 5 blz. 4-5; nr. 6 blz. 4; nr. 7-8 blz. 4; nr. 9 blz. 4.
466. R. Lanszweert, *Het Klooster van Eversam 1091-1794*. - De IJzerbode (Roesbrugge), III (1973) nr. 2 blz. 3, ill.; nr. 3 blz. 4-5, ill.; nr. 4 blz. 4, ill.; nr. 5 blz. 4-5, ill.; nr. 6 blz. 4, ill.; nr. 9 blz. 4-5, ill.; nr. 10 blz. 4-5, ill.; nr. 11 blz. 4, ill.; nr. 12 blz. 4, ill.; IV (1974) nr. 1 blz. 4, ill.; nr. 2 blz. 4-5; nr. 3 blz. 4-5.
467. S. Van Ruysseveldt, *De franciscaanse kerken. De stichtingen van de dertiende eeuw. XI. Brugge*. - Franciscana, XXIX (1974) 29-39.
468. P. Rogghé, *De orde van de tempelridders en haar geschiedenis in het oude graafschap Vlaanderen*. - *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen, XXVIe jaargang, 1972, 2e band*. Gent, 1973, 224 blz. + ill.
469. A. Dimier, *Un portrait inconnu de Philippine de Torcq, abbesse de Flines (1561-1571)*. - *Citeaux Com. Cist.*, fasc. 1 (1973) 62-64 + ill.
470. A. Hoste, *Abdis Jacomine Vinckx († 1494) of «Hoe een nonne van S. Truden abdesse van S. Godelive wiert»*. - *Haec Olim, XXVIII* (1973) 115-121.
471. J. Roelandt, *Het klooster «Ten Bunderen» te Moorslede. 1269-1971*. - *B.*, LXXIV (1973) 305-306.
Recensie.

Index op de afkortingen

- AB. = *Analecta Bollandiana*, Brussel.
 AM. = Appeltjes van het Meetjesland, Eeklo.
 B. = Biekorf, Brugge.
 BCEN. = *Bulletin du Cercle Européen de Numismatique*, Brussel.
 BK. = Bachten de Kupe, Nieuwpoort.
 BMGN. = *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, Utrecht's Gravenhage*.
 BO. = *Het Brugs Ommeland*, Sint-Andries.
 BTFG. = *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, Brussel.
 BTMG. = *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, Brussel.
 BTNG. = *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, Gent.
 GOG. Hand. = *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*.
 GOK. Hand. = *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring te Kortrijk*.
 Hand. Em. = *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*.
 HKZNM. = *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, Brussel.
 IHBR. Bull. = *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, Brussel-Rome.
 IK. = *Iepers Kwartier*, Ieper.
 KCG. Hand. = *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, Brussel.
 LG. = *De Leiegouw*, Kortrijk.
 MGN. = *De Middelaar tussen de genealogische Navorsers*, Brussel.
 N. = *Naamkunde*, Leuven.
 OGE. = *Ons geestelijk Erf*, Tielt.
 OH. = *Ons Heem*, Sint-Martens-Latem.
 R. = *Rollariensia*, Roeselare.
 RB. = *Revue Bénédictine*, Maredsous.
 RBNS. = *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie*, Brussel.
 RHE. = *Revue d'histoire ecclésiastique*, Leuven.
 RN. = *Revue du Nord*, Rijsel.
 RPT. = *Rond de Poldertorens*, Oostkerke (Brugge).
 S. = *Scriptorium*, Brussel.
 SAM. Bull. = *Bulletin trimestriel de la Société académique des antiquaires de la Morinie*, Saint-Omer.
 TM. = *Ten Mandere*, Izegem.
 VMKA. = *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde te Gent*.
 VS. = *Vlaamse Stam*, Antwerpen.
 WT. = *Wetenschappelijke Tijdingen*, Sint-Amansberg.

Index op de schrijversnamen

De cijfers verwijzen naar de volgnummers. De voorzetsels: de, du, des, van, von, enz. worden bij de rangschikking in acht genomen.

- Aerbeydt G., 34
 Ampe A., 417, 418
 Andriessen P., 426
 Arickx B., 22
 Art J., 439
 Aubert R., 459
 Axters St. G., 363
 Backhouse M., 450
 Baert R., 166
 Bakelants L., 367
 Beckers H., 362
 Beele W., 41
 Bekaert M., 411
 Bekaert R., 243, 247
 Berger R., 446
 Beun J., 272, 274
 Beyen J., 95
 Bievelet H., 59
 Bijmens B., 38, 250, 251, 252
 Blackburn Bonnie J., 425
 Blockmans W.P., 84, 190, 191, 335
 Boets J., 377
 Boschvogel F.R., 291
 Bourgeois H., 69
 Bourgeois J., 242, 245, 246
 Boussauw M., 94, 265
 Bovesse J., 1
 Brackman W.L., 364
 Briegleb P., 438
 Brok H., 75
 Brulez K., 119
 Bruwier M., 13
 Bussels A., 21
 Brys A., 85
 Buyse E., 142
 Cabal M., 58
 Caenepeel A., 238
 Cafmeyer M., 155, 156
 Callewaert D., 176
 Callewaert F., 279
 Catulle M., 111, 114
 Cauchies J.M., 308
 Cauwe R., 101
 Claerhout J., 188
 Cockx-Indestege E., 432
 Coincy-Saint Palais, 454
 Colpaert J., 395
 Comer F.A., 352
 Coolen G., 286, 287
 Coomans J., 234
 Coornaert M., 39, 227
 Coudoux J., 37
 Crab J., 463
 Cracco D., 2
 Craeybeckx J., 196
 Daels L., 36
 Dambre F.A., 135
 Danhieux L., 2
 Dawyndt A., 150, 154, 159
 De Béthune J., 129
 Deboutte A., 21
 Debrabandere F., 21
 Debrabandere P., 71, 255, 262, 408, 421
 Debrouwere M., 455
 Declerck P., 444
 De Clercq C., 104
 De Clercq L., 49
 Decroix L., 268
 De Cuyper J., 35, 256, 257
 De Gaiffier B., 33
 De Ghellinck Vaernewyck X., 98
 De Grauwe L., 63
 De Groote J., 11, 17
 Degryse R., 326
 Dejonghe P., 279
 Dekeyser M., 230
 De Keyser R., 276
 Dekeyser W., 133
 De Laet S.J., 46
 Delagrangé N., 396
 De Langhe J., 43, 44, 45
 De Launois J., 106
 Delbaere J., 282, 283, 284
 De Lille K., 136, 147, 371
 Delmaire B., 200, 201
 Delmasure A., 388
 Demarest H., 175
 Demedts A., 382
 De Meester J.L., 379
 De Meulemeester J., 18
 Demey J., 324, 330, 331
 De Mey J., 79
 De Meyer G.M., 61

- Demoulin L., 441, 442
 De Müelenaere J., 394
 Denys W., 383
 Deprez A., 372
 Derolez A., 27
 Derville A., 266
 De Sagher E., 185, 236
 Descamps A., 395
 De Schietere de Lophem A., 2
 Deschrevel A., 226, 305, 464
 Desimpelaere W., 204
 De Smet A., 353
 De Smet J., 195
 Desodt W., 296
 Despriet Ph., 430, 431
 De Vleeschouwer F., 128, 409
 Devliegher L., 2, 407, 412
 Devloo L., 64
 Devos M., 65
 Devreker R., 88
 Devroe-Puype N., 138
 Devyt C., 173
 Deweerdt A., 280, 281
 Dewilde B., 23
 Dewitte A., 264, 354, 357, 368,
 369, 414, 433
 Dewulf K., 125
 Dewulf M., 40, 50, 51, 52, 53,
 54, 55, 56, 57, 376
 Dewulf R., 118, 120
 Dewulf-Heus L., 289
 Dezutter W.P., 20, 151, 157,
 429
 Dhenin M., 82
 Dhenin R., 82
 Dhont A., 267
 Dimier A., 469
 Dolbeau Fr., 462
 Doubl A., 365
 Doudelez G., 337
 Duchesne A., 194
 Duflos B., 285
 Dufournet J., 192
 Dumas F., 80
 Dumon G., 167
 Dumont M.E., 1
 Duverger E., 415
 Duverger J., 416
 Duvoşquel J.M., 2, 68, 70, 447
 Elaut L., 358
 Fecheyre S., 338
 Felix J.F., 305
 Franchoo A., 116
 Francois L., 134
 Fris V., 184
 Gaus H., 1
 Geldhof J., 130, 131, 164, 171,
 211, 271, 385, 390
 Germonprez F., 12, 384
 Goethals R., 259
 Goetinck M., 20
 Goussey A.R., 179, 180, 182,
 298
 Grunzinski S., 310
 Gyselen G., 399
 Gysseling M., 360
 Haelewyn R., 291, 292
 Hanson M., 391
 Hap C., 31
 Heers J., 346
 Hendrickx F., 29
 Hendrix G., 21, 30
 Hoste A., 10, 32, 470
 Hoste H., 405
 Hosten T., 127
 Houvenaghel (= L.T.A.) A.,
 465
 Huyens R.B.C., 361
 Huyghebaert J., 141, 183, 279,
 321, 375, 392, 393
 Huyghebaert N., 2, 397, 458,
 460
 Jacques Fr., 443
 Janssens de Bisthoven A., 413
 Janssens de Bisthoven B., 2
 Joos de ter Beerst E., 115
 Jourdain J., 105
 Kindts J., 395
 Kluyskens J., 356
 Kongs L., 1
 Lanszweert R., 277, 466
 Larbouillat J., 228
 Laret-Kayser A., 438
 Laya A., 223
 Leloux H., 332
 Lepeer E., 91, 299
 Lestocquoy J., 398
 Liot R., 177
 Lis C., 1
 Litmaath F., 373
 Louvaert F., 258
 L.T.A. = Houvenaghel.
 Luyckx Th., 184, 187, 434
 Luyssaert J., 395
 Mc Hardy A.K., 210
 Machelart F., 404
 Machut R., 24, 83
 Maddens J., 427

- Maris A., 107, 108, 110, 112, 113
 Marechal J., 345
 Masai F., 28
 Masure D., 184, 235
 Mattelaer J.J., 261
 Meersseman G.G., 355
 Meertens P.J., 66
 Merlevede D., 184
 Mertens J.A., 2, 340
 Meyers W.C., 7
 Michiels A., 20
 Michiels G., 20, 22
 Mispelon M., 102, 124
 Moelaert R., 301
 Moereels L., 4
 Monbaliu L., 140, 221, 456
 Monballyu J., 312, 313
 Mus O., 232, 327, 328, 329
 Neite W., 424
 Neveux H., 317
 Newman W.M., 209
 Nolf B., 115
 Nuytens M., 260
 Ovaere A., 42
 Pauwels A., 60
 Pauwelyn C., 335
 Penninck J., 207
 Petit R., 1
 Piétri Ch., 47
 Pineau M., 333
 Pirenne H., 237, 322
 Plateaux A., 26
 Platelle H., 2
 Pollet J., 306
 Poplemont L., 99
 Porteman K., 72, 77
 Preneel L., 445
 Prevenier W., 1, 307, 325
 Puissant J., 395
 R.A.B., 278
 Rauch Ch., 216
 Reynaert M., 146
 Roegiers J., 440, 449
 Roelandt J., 224, 241, 300, 471
 Roelstraete J., 123
 Rogghé P., 448, 468
 Ronse H., 109
 Rotsaert J., 208
 Rouche M., 461
 Roussel, 185
 Ryckaert M., 206, 348
 Ryelandt D., 402
 Ryserhove A., 293
 Sabbe J., 339
 Schepens L., 349, 374, 400
 Schietekat J., 316
 Scholliers E., 314
 Schouteteet A., 2, 15, 16, 17, 288, 419, 420, 436
 Scufflaire A., 1
 Sebrechts M., 100
 Selosse Ch., 270
 Sillis Fr., 5
 Six J., 2
 Smessaert M., 96
 Soetaert P., 344
 Soete J., 73
 Stalpaert H., 9, 153, 174
 Steegers W., 122
 Stevens F.E., 14
 Stockman L., 199, 318
 Taeldeman J., 65
 Tanghe J., 204
 Thoen H., 48
 Tindemans C., 370
 Tits-Dieuaide M.J., 1
 Topham Forrest G., 239
 Triaille-Closset C., 1
 Trimpe-Burger J.A., 48
 T'Sas F., 198
 Tytgat J., 170
 Van Acker L., 181, 275
 Vanackere L., 121
 Van Assche H., 8
 Van Biervliet A.T., 126, 143, 158, 451, 452
 Van Buggenhout J., 253
 Van Buyten L., 334
 Vandekerckhove M., 132
 Vanden Abeele A., 205
 Van den Hende F., 387
 Vandepitte G., 217, 218, 219, 220, 222
 Vander Cruysse M., 145
 Van der Linden R., 20
 Van Derveeghde D., 1
 Vandevaire J., 293
 Vandewalle P., 295
 Van Doorselaer A., 428
 Vandromme A., 244
 Van Eenoo R., 1, 3
 Van Elslande K., 437
 Van Geertsom A., 351
 Van Hecken J.L., 137
 Vanheule L., 178, 319
 Van Hille W., 103
 Van Hoonacker E., 263

- Vanhoutryve A., 117
 Van Houtte J., 232
 Van Keymeulen A., 81
 Van Laere O., 92
 Van Laere R., 78
 Van Landschoot R., 380
 Van Lerberghe A., 139, 258
 Van Nespen W., 6
 Vanneste O., 240
 Van Roosbroeck R., 186
 Van Ruymbeke P., 422
 Van Ruyssevelt S., 467
 Van Troostenberghe C., 89
 Van Troostenberghe R., 89
 Van Varick J., 359
 Van Vooren G.A.C., 343
 Van Werveke H., 315, 323
 Verbeke R.: 197
 Verbruggen J.F., 189
 Verhaeghe F., 428
 Verhelst J., 1
 Verheyden P., 435
 Verholle R., 249
 Verhulst A., 233
 Verlinden C., 314
 Vermeersch A.J., 3
 Vermeersch V., 401
 Vermeulen G., 168
 Vermeulen M., 144
 Vermeulen U., 1
 Vermeulen-Roose G., 165
 Verstraete D., 297
 Versyp J., 416
 Vervenne A., 267
 Viaene A. (= C.B.; E.N.) 62,
 74, 76, 148, 149, 152, 160,
 161, 169, 172, 202, 203, 212,
 213, 214, 225, 254, 269, 273,
 290, 294, 302, 309, 320, 341,
 342, 347, 350, 366, 389
 Vlaminck J., 86, 303, 304
 Vlieghe-Steps G., 162, 163
 Vlietinck E., 229
 Volk William A., 453
 Voss J., 193
 Wallaert de Saint-Phalle M.A.,
 410
 Walschap G., 386
 Wander B., 6
 Warlop E., 311
 Warnotte M.L., 1
 Wemaere A., 97
 Willaert H., 215, 248
 Willemyns R., 67
 Witte E., 1
 Wittevrongel K., 403
 Wyffels C., 336
 Wynant L., 335

ALGEMENE INHOUD

I. BIJDRAGEN

R. Clement, <i>Mgr. Caimo en de afschaffing van de Engelse S.J.-kolleges te Brugge in 1773</i>	5-31
L. Dailliez, <i>Le plus ancien texte de la Règle du Temple</i>	175-200
A. Dewitte, <i>Gegevens betreffende het muziekleven in de voormalige Sint-Donaaskerk te Brugge. 1251-1600</i>	129-174
L. François, <i>Frans Beyts, Brugge 1763 - Brussel 1832</i>	32-55
A. Janssens de Bisthoven, <i>De beveiliging van het Brugse kunstbezit tijdens de oorlog 1914-1918</i>	56-103
A. Vanclooster, <i>Aspecten van het kerkelijk leven in het bisdom Ieper tijdens het episcopaat van Willem Delvaux (1732-1761)</i>	201-238

OORKONDEN EN MEDEDELINGEN

J. De Grauwe, <i>Het sociale aspect van de Kartouze van Nieuwpoort</i>	104-106
A. Laret-Kayser, <i>Le Journal de Guerre du sous-lieutenant d'administration Jean-Pierre Kayser</i>	239-253
D. Van den Auweele, <i>Fragmenta disjecta van een digestum vetus met glossa ordinaria</i>	106-113

III. BOEKBESPREKINGEN

A. Barbaix, <i>Zeven eeuwen Ten Bunderen. Geschiedenis van het klooster O.-L.-Vr. ten Bunderen (D. Dalle)</i>	115-120
F. De Wever, <i>Pachtprijzen in Vlaanderen en Brabant in de achttiende eeuw (W. Vanderpijpen)</i>	256-258
A. Schouteet, <i>De klerken van de vierschaar te Brugge met inventaris van hun protocollen bewaard op het Brugse Stadsarchief (J. Buntinx)</i>	120-121
A. Schouteet, <i>Indices op de buitenpoorterboeken van Brugge, 1548-1788 (C. Wyffels)</i>	114-115
A. Schouteet, <i>Stadsarchief van Brugge. Regesten op de oorkonden 1089-1300 (I. Mertens)</i>	254-255
KRONIEK	122-128, 259-285
BOEKENSCHOUW	286-317

MEDEWERKERS AAN DEZE JAARGANG

- J. Buntinx, Heiveldstraat 130, 9110 Sint-Amandsberg
 R. Clement, (Kortrijk 1938), Doorniksesteenweg 32, 8580 Avelgem
 L. Dailliez, 2, Allée Lakanal, 92000 Nanterre (Fr.)
 D. Dalle, Violtjesstraat, 8460 Koksijde
 J. De Grauwe, Borrestraat 7, 9120 Destelbergen
 A. Dewitte, Sint-Sebastiaanstraat 9, 8202 Varsenare
 L. François, Werkzaamheidstraat 32, 8400 Oostende
 A. Janssens de Bisthoven, Sint-Jorisstraat 12, 8000 Brugge
 A. Laret-Kayser (Etterbeek, 1944), 72, rue Marie Collart, 1620 Drogenbos
 J. Mertens, Brusselstraat 14, 8400 Oostende
 A. Vanclooster (Torhout, 1938), Zuidstraat 25, 8800 Roeselare
 D. Van den Auweele, Spaanse Burchtlaan 27, 3040 Korbeek-Lo
 W. Vanderpijpen, Wagenmakersstraat 1, 8310 Sint-Kruis Brugge
 C. Wyffels, Cyriel Buyssestraat 2, 9220 Merelbeke

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD :

<i>Handelingen van het Genootschap «Société d'Emulation», (ten groten deel uitgeput) per deel</i>	200 fr.
A. Heyse, O.F.M., <i>Tabulae capitulares almae provinciae Sancti Joseph in comitatu Flandriae Ordinis Fratrum Minorum Recollectorum (1629-1796)</i> . Brugge, 1910, in 4°, XXV-169 blz.	150 fr.
A. De Poorter, <i>Un traité de théologie inédit de Gautier de Bruges : Instructions circa divinum officium</i> . Brugge, 1911, in 8°, XII-44 blz.	40 fr.
A. Duclos, <i>De eerste eeuw van het broederschap der Zeven Weedommen van Maria in Sint-Salvators, te Brugge</i> , 1922, in 8°, 147 blz. + 2 pl.	100 fr.
P. Allossery, <i>Kan. Adolf Duclos (1841-1925). Met een kijk op den zogenaamden taalparticularistenstrijd</i> . Brugge, 1930, in 8°, 435 blz.	150 fr.
A. Schouteet & E.I. Strubbe, <i>Honderd jaar geschiedschrijving in West-Vlaanderen (1839-1939). Analytische inhoud en registers van de Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge</i> , 1950. Met aanvulling (1940-1963). In 8°, 335 + 60 blz.	250 fr.
A. Schouteet, <i>Gedenkwaardige aenteekeningen van Jan Karel Verbrugge. Brugge kroniek over 1765-1825</i> . Brugge, 1958, in 8°, 147 blz.	80 fr.
A. Schouteet, <i>Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male</i> . Brugge, 1960, in 8°, 255 blz. + 6 pl.	200 fr.
A. Van Walleghem, <i>De oorlog te Dickebusch en omstreken 1914-1918</i> . Uitgegeven door J. Geldhof. 3 dln. in-8°, XLIII + 202, 256, 213 blz., + 22 pl.	500 fr.
J. De Cuyper, <i>Journal de Campagne 1914-1917. Oorlogsdagboek van een hulpdokter bij het Belgisch leger</i> . Uitgegeven door A. De Cuyper. Brugge, 1968, in 8°, XXI + 242 blz. + 5 pl.	175 fr.
L. Devliegher, <i>Oorlogsdagboeken uit de streek tussen IJzer en Leie</i> . Brugge, 1972, in 8°, 247 blz. + 20 pl.	225 fr.
J.-M. Duvosquel, <i>La vie civile à Comines durant la guerre 1914-1918</i> . Brugge, 1972, in 8°, XV + 316 blz. + 23 pl.	225 fr.
A. Schouteet, <i>Stadsarchief van Brugge, Regesten op de oorkonden, 1089-1300</i> . Brugge, 1973, in 8°, 217 blz.	260 fr.
J. Geldhof, <i>Het Handboek van P.J. Vandendorpe, pastoor van Nieuwerkerke (°1730 - †1806)</i> . Brugge, 1974	275 fr.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», in 1839 gesticht, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de Provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

De «Handelingen» vormen ieder jaar een boekdeel van minstens 200 bladzijden, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden.

Om lid van het Genootschap te worden, wende men zich tot het Bestuur (Adres : Secretariaat van het Genootschap voor Geschiedenis, Koningin Elisabethlaan 63, Brugge) met opgave van naam, beroep en adres. Het lidmaatschap verplicht tot betaling van de jaarlijkse contributie (200,— fr.) en geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en van de afzonderlijke uitgaven. Bovendien wordt aan de leden een korting van 20 % verleend op de prijs van de «Handelingen» of de afzonderlijke uitgaven, die vóór hun toetreding tot het Genootschap zijn verschenen.